

R dp
ČZN
1990

39

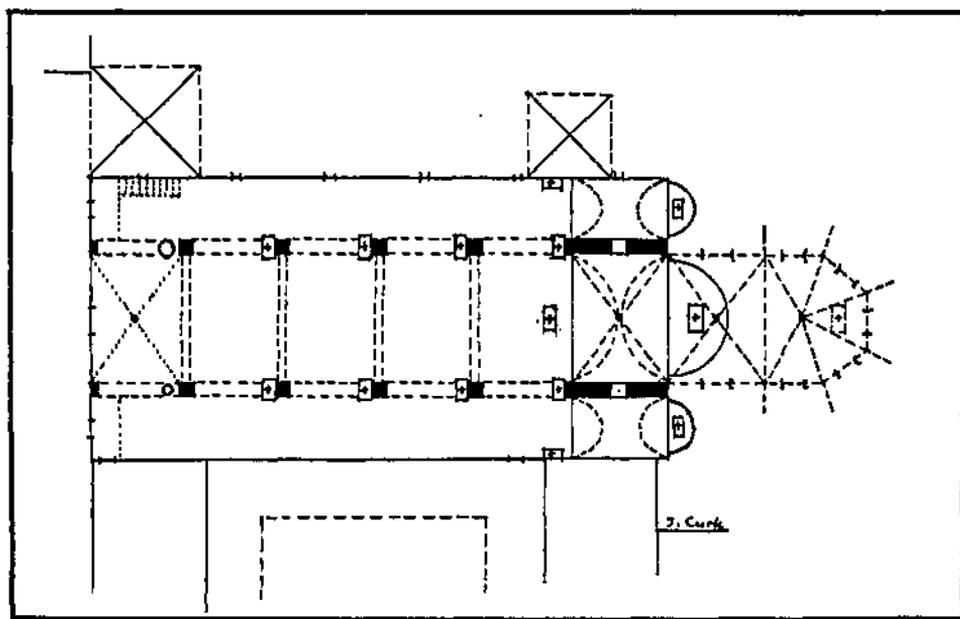
119900067,1

COBISS •

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

1	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 61 NOVA VRSTA 26	STR. 1-152	MARIBOR	1990
---	---	----------------------------	------------	---------	------

VSEBINA — CONTENTS

Razprave — Papers

Anton Vratuša: NEHRU IN POLITIKA NEUVRŠČANJA	3
Nehru and Non-Alignment Policy	
Tone Ferenc: NEMŠKA OKUPACIJA DRAVSKE DOLINE IN POHORJA	12
The German occupation of the Drava Valley and Pohorje	
Miroslava Grašič: ZAČETKI DELOVANJA PRIMORSKEGA EMIGRANTSKEGA DRUŠTVA NANOS V PREDVOJNEM MARIBORU	23
The activities of the emigrant association Nanos in prewar Maribor	
Mihael Kuzmič: MIKLOŠIČ, VALJAVEC, STRITAR — SODELAVCI BRITANSKE BIBLIČNE DRUŽBE	36
Miklošič, Valjavec, Stritar — the co-worker of the British Bible Society	
Mate Šimundič: ZGODOVINSKI POMEN NEPOZNANE LJUDSKE PESMI IZ SINJA	46
Historical character of an unknown folk-song from Sinj	
Vilko Novak: PREKMURSKA MARTJANSKA PESMARICA	57
The song-book from Martjanci in Prekmurje	
Štefan Predin: JANEZ BENEDIKT GRÜNDL, PRVI ZNANSTVENI PIŠEC V MARIBORU	83
Janez Benedikt Gründl, the first scientist of Maribor	
Saša Radovanović: MESTO MARIBOR V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA	95
The town Maribor in the first Half of the 16th Century	
Jože Koropec: MARIBOR V 2. POLOVICI 15. STOLETJA	107
Maribor in the Second Half of the 15th Century	
Jože Curk: GRADBENI ORIS MALEČNIKA IN NJEGOVE OKOLICE	115
The Description of the Building of Malečnik and its Surroundings	

Izvilleke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical — Abstract« in »Amerika: History and Life«.

Abstracts of this review are included in "Historical — Abstract" and "Amerika: History and Life".

Na naslovni strani je skica benediktinske samostanske cerkve v Gornjem gradu

On the title-page is the sketch of the benediktien monastery church in Gornji grad

YU ISSN 0590-5966

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 61 — Nova vrsta 26

1. zvezek

1990

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

Maribor 1990

Časopisni svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Borut Belec, dr. Vladimir Bračić,
Franc Filipič, dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič,
dr. Jože Koropec, dr. Slavko Kremenšek, Matija Malešič,
Ivan Sernek, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor — Editorial Board

Dr. Vladimir Bračić, Marjeta Ciglenički, dr. Bruno Hartman,
dr. Jože Koropec, Marjan Matjašič, dr. Jože Rajhman,
Irena Šavel, dr. Vanek Šiftar, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk,
dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

Dr. Vladimir Bračić
62000 Maribor, Gosposvetska 24, Jugoslavija
telefon 062-212 895

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Jugoslavija
telefon 062-25 681

Za znanstveno vsebino in jezik prispevkov odgovarjajo avtorji.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Raziskovalne skupnosti Slovenije, Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Maribor, Kulturne skupnosti Maribor

RAZPRAVE

NEHRU IN POLITIKA NEUVRŠČANJA

Anton Vratuša*

UDK 327.55:929 Nehru J.

VRATUŠA Anton: Nehru in politika neuvrščanja. Ob stoletnici Nehruovega rojstva. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 3—11.

Izvirnik v sloven, povzetek v angl, izvleček v sloven in angl.

Razprava »Nehru in politika neuvrščanja« govori o filozofskem in političnem profilu Jawaharlala Nehrua in o njegovi ustvarjalnosti na nacionalni in mednarodni ravni, zlasti s stališča njegovega koncepta politike neuvrščanja.

UDC 327.55:929 Nehru J.

VRATUŠA Anton: Nehru and Non-Alignment Policy. At the Centenary of Nehru Birth. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 3—11.

Orig. in Slovene, summary in Engl, synopsis in Slovene and Engl

The study »Nehru and Non-Alignment Policy« deals with Jawaharlal Nehru's philosophical and political profile, and with his own creativity on national and international levels, specifically from the point of view of his concept of the non-aligned policy.

I. Jawaharlal Nehru, državnik in mislec, dolgoletni najbližji sodelavec Mahatme Gandhija in tvorec moderne Indije je bil osebnost enkratne človeške integritete in humanosti. Izhodišče njegove življenjske filozofije ter osnova njegove teorije in prakse je svoboda in dobrobit vsakega človeškega bitja, nenasilje in napredek vseh narodov in človeštva sploh. Mir mu je temeljni pogoj za uresničenje teh vzvišenih ciljev. Prijateljsko in enakopravno mednarodno sodelovanje na osnovi zaupanja, medsebojnega spoštovanja in pravice je najučinkovitejši instrument za zagotavljanje trajnega miru in varnosti za vse.

Mir, demokracija in humanizem so predpogoj za uspešni boj proti imperiaлизmu, kolonializmu in proti vsaki drugi obliki dominacije, kakor tudi za prevladovanje nevarnosti, ki ogroža mir ter individualno in kolektivno varnost na svetu. Trajni mir, napredek in varnost za vse pa lahko postanejo stvarnost le s pomočjo skupne akcije miroljubnih sil. Nihče se ne more izogniti obveznosti, da po svojih močeh prispeva k uresničenju teh smotrov. Uporaba sile, nasilja in povezanost s silami, ki se bojujejo za svojo premoč, ne morejo zagotoviti trajnega miru niti napredka. Politika s pozicije sile, zasnovana na odvisnosti in podrejenosti lahko samo pogloblja nasprotja, sovraštvo in strahovanje.

Ta načela in vrednosti predstavljajo neizčrpen vir navdiha za Nehruovo misel in ustvarjalnost ter potokaz v njegovih domiselnih podvigih v boju za svobodo in neodvisni razvoj Indije ter za stalno utrjevanje njene vloge v mednarodni

* Akademik, prof. dr. phil. Anton Vratuša, Ljubljana

skupnosti, kakor tudi o njegovih naporih za menjanje nevarnih pojavov in tendence na svetu v prvih desetletjih po Drugi svetovni vojni. V tem smislu lahko ugotovimo nekaj pomembnih konstant, ki neomajno vodijo Nehruovo misel in delovanje. To so: prvič, vera, da se mir in cilji razvoja v svetu lahko uresničujejo le z demokratičnimi procesi spreminjanja odnosa sil, vključujoč menjanje človekove družbene zavesti, in nikomur ne bi smeli preprečiti, da aktivno sodeluje v tem procesu; drugič, spoznanje, da je sedanost in preteklost mogoče integrirati z bodočnostjo le, če sta človekov duh in delovanje obrnjena k bodočnosti; tretjič, prepričanje, da načelo nenasilja mora biti vodeča metoda boja za emancipacijo, svobodo, demokracijo in varnost.

Nehruova vizija in delovanje sta bila v celoti zasidrana v globini duha in mišljenja Indije. Seveda nikakor izolirana od procesov v sodobnem svetu. Napredek Indije je videl in pojmoval kot stalni proces medsebojnega prilagajanja. »To je nekaj, kar izvira iz duha Indije«, je razlagal v govoru v Lok Sabha (Doljnem domu) 19. septembra 1955; »čeprav je pod vplivom zunanjega sveta, od katerega se učimo mnoge stvari, in tako mora biti, kajti, če bi bili izolirani, kot smo bili dolga stoletja, bi nazadovali. Če bi nas drugi preplavili, bi izgubili lastne korenine...«¹

Nehruovo globoko zaupanje v ustvarjalno moč in odprtost indijskega naroda in njegovi aktivni napor za miroljubno sožitje in prijateljsko sodelovanje med narodi in državami na temelju ravnopravnosti, brez mešanja v notranje zadeve ali pa vsiljevanje tuje volje, so dejansko bili stalni vir njegove modrosti in so vzbujali globoko zaupanje vanj kot nacionalnega vodjo in tudi kot enega največjih moralnih in političnih avtoritet našega časa.

2. Nehruov koncept politike neuvrščanja temelji na svobodi človeka in narodov, na neodvisnosti, demokratičnih odnosih in pravičnosti v narodu in v mednarodnih odnosih, na svobodnem razvoju in miroljubnem sožitju narodov in držav brez ozira na njihove družbene sisteme ter na odločnih naporih, da se nasprotja in spopadi rešujejo z miroljubnimi sredstvi. Ta koncept korenini v njegovem spoznanju, da se v sodobnem svetu odvijata dva vzajemno odvisna procesa. Z ene strani sta v toku emancipacija narodov in njihov boj za politično in ekonomsko neodvisnost od centrov ekonomske in politične moči oziroma od blokovega monopola. Z druge strani pa se odvijajo procesi zblíževanja in povezovanja narodov brez ozira na stopnjo njihovega ekonomskega razvoja. Pravzaprav sta oba procesa dve neločljivi strani istega družbeno zgodovinskega in kulturnega razvoja. Istočasno pa sta tudi vir mnogih nasprotij in spopadov interesov. Ta nasprotja in spopadi se lahko mirno razrešujejo le v pogojih mirnega sožitja, ob širšem mednarodnem demokratičnem združevanju in ob rastoči integraciji družbene zavesti človeštva.

Razvoj te vrste družbene zavesti zahteva individualno in kolektivno svobodo, demokratičnost in vzajemno spoštovanje. V tem smislu Nehru insistira da »... vsaka dežela in vsak narod, če sta dejansko zvesta sama sebi, morata sama najti svojo pot v bodočnost, s tveganjem in iskanjem, s trpljenjem in izkušnjami.«² Narodi so lahko v polni meri odgovorni za svojo usodo samo, če so v položaju, da suvereno razpolagajo s svojimi naravnimi viri in rezultati svojih podvigov, če lahko svobodno izbirajo družbeni sistem, ki odgovarja njihovim zgodovinskim tradicijam in družbenim potrebam. V takih pogojih in odnosih v narodu raste zavest samozaupanja in solidarnosti, kar krepi sposobnosti naroda, da deluje kot neodvisni mednarodni dejavnik v smislu resnične neuvrščene opredelitve.

V tej luči je bila ideja o neodvisnem položaju Indije, proč od blokov moči in nadvlade, v konceptu Jawaharlala Nehrua jasna že za časa boja indijskega ljudstva za neodvisnost. Neodvisnost Indije je zamišljal ob vsestranski vpetosti dežele v mednarodno sodelovanje. V svojem znamenitem govoru na Mednarodnem

kongresu proti imperializmu v Bruslju 10. februarja 1927 je Nehru slovesno izjavil: »Želimo popolno svobodo svoje dežele, seveda, ne samo svobodo doma, ampak svobodo, da lahko po lastni želji razvijamo odnose s svojimi sosedi in z drugimi deželami.«³ V članku, objavljenem v časopisu National Herald (31. V.—1. VI. 1939), je ponovno razlagal, da »neodvisnost mora biti razumljena v svetovnem merilu in v smislu mednarodnega sodelovanja. Dnevi izolirane narodne eksistence so za nami; če ni mednarodnega sodelovanja, preostane le razkroj sveta, vojna in večni spopadi med narodi do skupnega uničenja.«⁴

Ob približevanju Druge svetovne vojne je Nehru dopolnil in konkretiziral svojo vizijo mednarodnega položaja Indije. V uvodniku časopisa National Herald 21. septembra 1939 je zapisal tole: »Kratko povedano, Indija ne more pristati, da bi še dalje bila privesek imperija. Ne bo dovolila, da bi jo uporabljali kot podrejeno nacijo, ki ji drugi zapovedujejo. Mora delovati kot svobodna nacija . . . V miru ali vojni jo morajo priznati kot svobodno in enakopravno deželo. Vsako drugačno obnašanje vodi v spopad in nesrečo za vse, ki se jih to tiče.«⁵

V svojstvu ministrskega podpredsednika v vladi lorda Wawela je Nehru svojo misel izrazil v obliki temeljnih načel bodoče neodvisne Indije. Rekel je: »Indija bo vodila neodvisno politiko, odbijala bo politiko sile, ki pripada skupinam, katere so se povezale s svojimi somišljeniki v boju druga proti drugi.«⁶

Nehruov govor na Konferenci o azijskih odnosih, v Delhiu, marca 1947. leta, odraža vso univerzalnost in globalnost njegovega pogleda na indijsko svobodo in neodvisnost. Rekel je tole: »Svoboda, kakor jo mi razumemo, ni omejena na ta ali oni ali neki konkretni narod, ampak se mora razprostirati nad celim ljudskim rodom. Ta univerzalna svoboda tudi ne more biti zasnovana na prevladi nobenega posebnega razreda. Mora biti svoboda slehernika vsepovsod s polno možnostjo samostojnega razvoja.«⁷

Nehru je smatral, da mednarodni odnosi neke dežele v bistvu in osnovi predstavljajo preizkus njene neodvisnosti. V govoru na Ustavodajni skupščini Indije 8. marca 1949 je opozoril: »Čim izpustite mednarodne odnose in dovolite, da jih vodi nekdo drugi, niste več neodvisni . . . Zato se bo naša politika tudi nadalje držala daleč od zvez moči (podčrtal A. V.), pač pa se bo zavzemala za prijateljsko sodelovanje . . . Mi smo prijatelji z vsemi deželami in ni razloga, zakaj bi sebi povzročali neugodnosti, če lahko tako rečem, z zavzemanjem sovražnega stališča do katerekoli skupine.«⁸

Taka pozicija, seveda, ne pomeni nevtralnost. Nehru je odločen v opredelitvi, da vodi aktivno politiko, da brani svobodo, da se zoperstavi agresiji, od koderkoli bi prišla. V govoru v Predstavniskem domu in Senatu ZDA (13. oktobra 1949) je izjavil: »Moramo doseči mir in ga braniti. Moramo kljubovati agresiji in se ji zoperstaviti, tudi s silo, ki mora biti primerna namenu. Toda tudi, ko pripravljamo obrambo pred agresijo, ne smemo nikoli izgubiti izpred oči stvari miru in sprave, naše srce in misel morata biti uglašena na dosego tega visokega smotra, ne smeta se prepustiti vplivu sovraštva in strahu. Kjer se grozi miru ali pravici, ali kjer se vrši agresija, ne moremo biti nevtralni in tudi ne bomo. Za kar se zavzemamo in kar skušamo doseči, je čvrsta vera v mir in odločen boj v snovanju in delovanju, da ga zagotovimo.«⁹

Ta filozofija in pristop k mednarodnim problemom sta bila prvič celovito in globalno formulirana v skupni izjavi Nehrua in Ču Enlaja, januarja 1955. leta, ko sta objavila znanih pet načel (pancha sheel) za urejanje odnosov med narodi. Ti principi pa so: prvič, priznanje neodvisnosti, suverenitete in ozemeljske nedotakljivosti vseh držav; drugič, nenapadanje; tretjič, nemešanje v notranje zadeve drugega; četrtič, vzajemno spoštovanje in enakost; petič, miroljubno sožitje. Ne-

hru je osebno dal sijajno razlago daljnosežnega pomena koncepta petih principov, ko je 17. septembra 1955 govoril v Doljnem domu indijskega parlamenta.

V tej navdahnjeni interpretaciji zlasti dve točki delujeta elementarno prepričljivo. Takole se glasita: »Koncept pancha sheel pomeni, da se poti napredka razlikujejo, ravno tako pogledi na to, toda, vzeto v celoti, končni cilji so isti . . . resnica ni omejena na eno samo deželo, ali pa na en sam narod; v daleč premnoгих oblikah se pojavlja, da bi kdorkoli lahko smatral, da vse zna . . . vsak narod se mora sam do nje dokopati in jo braniti. Ne govorim v smislu vojaške obrambe, ampak s stališča intelektualnega, moralnega in duhovnega npora in v smislu polne odprtosti za ideje drugih in učenja od izkušenj drugih. Vsaka dežela naj gleda na podobne napore drugih z naklonjenostjo in prijateljskim razumevanjem ter brez mešanja ali vsiljevanja svojih stališč.«¹⁰

3. V Nehruovem konceptu politike neuvrščanja je mogoče ugotoviti dve dimenziji. Z ene strani gre za odločno odbijanje povezovanja (uvrščanja) s kakršnokoli blokovsko politiko moči, z druge pa za prepričljivo povabilo in zahtevo, naj dežele, ki so proti uvrščanju za vojne svrhe — vojne bloke, vojne zveze in podobno . . . stavijo vso svojo težo, kolikor je pač premorejo, v korist miru.«¹¹ To stališče je bila trajna Nehruova orientacija v domači in mednarodni politiki. Napori za uresničitev teh ciljev predstavljajo integralni del njegovega boja za svobodo in neodvisnost Indije in mir v svetu. To je bila univerzalna, dinamična in večdimenzionalna politika v odnosu do vseh najvažnejših vprašanj sodobnega sveta z jasno opredeljenimi prioritetaми, odvisno pač od narave problema v danih pogojih.

Nehru je odločno nasprotoval tendencam in potezam, ki so politiko neuvrščanja zoževale na radikalne proteste in obtožbe. Dosledno se je zavzemal za razvijanje pozitivne vsebine temeljnega koncepta politike neuvrščanja. Odvratna mu je bila splošna retorika, in tudi deklaracij brez akcijskih programov in sprejemljivih predlogov za dialog ni maral. Najljubši mu je bil realističen in pragmatičen pristop k problemom; vedno je mislil na to, kakšne posledice bodo imeli predlagani sklepi in nameravane dejavnosti.

Dejstvo, da je bila Indija prva azijska dežela, ki se je otrsela kolonialnega jarma na tem kontinentu, je dodelilo Nehruu posebno odgovornost glede anticolonialnega boja in tudi nove možnosti mu je odprlo. Nehru je bil na te obveznosti pripravljen moralno in politično in se jim je posvetil z vso gorečnostjo in z globoko vdanostjo svojemu narodu in svobodi. Vneto se je trudil, da bi odkril in spoznal, kaj so vzroki pojavov in tendenc in kaj njihove posledice. Neutrudno si je prizadeval zožiti prostor politike dominacije in razčistiti področje za delovanje v prid miru in varnosti, za prijateljsko sodelovanje med narodi, za zaustavitev oboževalne tekme in za eliminacijo strahu v ljudstvu in narodih.

V pogojih zidanja vojnih blokov na čelu z dvema najmočnejšima državama — ZDA in ZSSR in v luči žilavega odpora kolonialnih in drugih sil dominacije narodnoosvobodilnim in anticolonialnim gibanjem je to bil orjaški podvig. V ozračju grozeče vojne nevarnosti in neposrednega pritiska na novoosvojenе narode ni bilo lahko prepričati niti vlade, ki so se strinjale z Nehrujevo politiko, da bi bilo mogoče z lastno akcijo zaustaviti nevarne dogodke in tendence, ki jih povzroča politika s pozicije sile.

Trnjeva in dolga je bila pot od Afro-azijske konference v Bandungu (aprila 1955) do Beograjske Konference šefov držav ali vlad neuvrščenih držav (septembra 1961). V tem času so izdelali koncept politike neuvrščanja — kot skupno in organizirano dejavnost na svetovni ravni v boju za mir, neodvisnost, varnost za vse. Nehru je bil med najbolj prepričljivimi in domiselnimi pobudniki ideje, ki se je kmalu razvila v svetovno gibanje neuvrščanja. Nehruov osebni vpliv v teh naporih je prišel do izraza na vseh konferencah in v dokumentih vseh večjih skup-

nih akcij v tem obdobju. Med skupne podvige te dobe z izredno važno Nehruovo vlogo štejemo predvsem Bandung (1955), Brione (1956), petnajsto zasedanje Generalne skupščine Združenih narodov v New Yorku (1960) in vrhunsko Beograjsko konferenco neuvrščenih držav (1961). Med Nehruovimi osebnimi pobudami iz tega časa je bila zlasti odmevna njegova izjava tisku v Delhiju 27. novembra 1957, ko je apeliral na svetovne državnike, to se pravi na ZDA in ZSSR, »ki jima je usoda položila v roke tako strašansko moč, da lahko povzdigneta svet do nezaslišanih višav, ali pa ga treščita v brezno nesreče . . . naj prenehata z vsemi jedrskimi poizkusi.«¹² Nehruove izjave iz te dobe v Indiji in drugod, posebno one v ZDA, Kanadi in Angliji, je mednarodna javnost sprejela kot glas vesti iz Indije.

Afro-azijska konferenca je bila po Drugi svetovni vojni prvi veliki mednarodni zbor, ki so ga sklicale novoosvojenе države Azije in Afrike. Čeprav je bila po sestavi zelo pisana — sodelovala je tudi Japonska — včerajšnja sovražnica — je vendarle sprejela impresivne dokumente. V njih so zahtevali demokratične spremembe v mednarodnih odnosih na osnovi miroljubnega sožitja in varnosti. Pravzaprav **deset principov Deklaracije o napredku svetovnega miru in sodelovanja** iz Bandunga predstavlja pomembno osnovo za akcijo držav in vlad v naslednjih letih. Ti dokumenti so nastali na osnovi vsestranske demokratične razprave ob spopadu različnih idej, stališč in pogledov — saj so nekateri med udeleženci že bili pod vplivom nastajajočih vojnih blokov zlasti CENTO, ANZUS in NATO. Jawaharlal Nehru, Ahmed Sukarno, Ču Enlai in Gamal Abdel Nasser so bili vodeči glasniki novega mišljenja na konferenci. Nehruove prodorne intervence, ki jih je izvajal, kakor sam pravi, »vroče in odkrito« na obeh zaprtih sejah 22. in 23. aprila 1955, bodo trajno pričale o jasnovidnosti njegovega duha, univerzalnosti njegove vizije in doslednosti njegovih stališč in predlogov v danih družbeno zgodovinskih okoliščinah, ki sta jih bremenila nevarnost nove vojne in strah pred jedrsko bombo.

Med najnujnejšimi zahtevami v Nehruovem konceptu so bila zlasti vprašanja: kako zaščititi mir in preprečiti novo vojno, kako razvijati zaupanje v politiko miroljubnega sožitja kot družbeno-politično osnovo resnične narodne neodvisnosti in za pospeševanje prijateljskega mednarodnega sodelovanja; kako zagotoviti potrebne pogoje za uspešno nadaljevanje antikolonialnih gibanj, utrditev neodvisnosti novoosvojenih dežel in njihovega nemotenega razvoja. Splošna klima ni bila ugodna. Na samem azijskem kontinentu so položaj bremenila antagonistična nasprotja kot posledica delitve sveta na bloke in interesne sfere ter kriza, ki jo je povzročalo nerešeno vprašanje Kitajske. Razen tega, tudi na konferenci so nekateri bili mnenja, da se ni mogoče izogniti vojni, zato naj bi male dežele iskale zaščito pri močnejših državah ali pa zavezništvo z njimi.

Nehru je usmeril svojo dejavnost na probleme miru, vojne in razorožitve. Bil je odkrit in nedvoumen. Poudarjal je: »Prva stvar, ki jo moramo urediti, je, da se izognemo vojni.«¹³ Po njegovem mnenju se vojni sicer ni mogoče izogniti, če se neka dežela odloči na osvajanja in agresijo. Kljub temu pa bi morale države Azije in Afrike oceniti, ali bi mogle s skupno močjo preprečiti, da velesile ali velike države gredo v vojno. Govoril je: »Mi seveda ne moremo preprečiti, da velike države pojdejo v vojno, če tako sklenejo, vendar pa lahko nekaj ukrenemo. Celo posamezna dežela lahko vpliva . . . Kar se mene tiče, brez ozira, kakšna vojna bo, mi se je ne bomo udeležili, razen če bo šlo za lastno obrambo. Kajti, če se pridružimo kateri med temi velikimi skupinami, zgubimo svojo identiteto . . . Če bi ta dva velika bloka razdelila ves svet, kaj bi se zgodilo? Neizogiben rezultat bi bila vojna. Zavoljo tega sleherni korak, ki bi povzročil zoževanje področja v svetu, ki ga lahko imenujemo neuvrščeno področje (podčrtal A. V.), je nevaren in vodi v vojno.«¹⁴

Izhod vsestranske razprave je bil, da je Bandunška konferenca obsodila vsake vrste blokovsko politiko in vsakršno politiko s pozicije sile in se odločila za politiko neuvrščanja kot temelj in stalno naravnost v mednarodnih odnosih. V tem kontekstu je Konferenca podprla tudi načelo Pancha sheel, katerega vsebina je prišla do izraza v vseh dokumentih tega srečanja.

Naravno je, da je tudi Tripartitna izjava predsednikov J. B. Tita, G. A. Nasserja ter predsednika vlade J. Nehrua, ki so jo sprejeli na Brionski konferenci (17.—18. julija 1956), izrecno potrdila vrednost principov vsebovanih v Deklaraciji iz Bandunga. Pravzaprav, so trije državniki vzeli ta načela kot izhodišče za njihov skupni napor na Brionih, zlasti pri nadaljnjih korakih na eliminacijo strahu in groženj, ki so jih povzročali oboroženi spopadi in rastoče napetosti v svetu ter stopnjujoča se oborožitvena tekma, vključno z jedrskimi in termonuklearnimi poizkusi. Pri tem so zahtevali, naj se prepovejo poizkusi z orožjem množičnega uničevanja tudi, če gre le za preizkušnje. Trije predsedniki so apelirali, naj se okrepijo naperi v korist hitrejšega razvoja dežel v razvoju. Smatrali so, da je potrebno ustanoviti **Specialni fond Združenih narodov za ekonomski razvoj**.

Nehru, Nasser in Tito, enako kot svojčas Deklaracija iz Bandunga, so opozorili na Centralno Evropo, Daljni Vzhod in Srednji Vzhod kot področja napetosti in možnosti spopadov; dali so tudi konkretne predloge, kako naj se rešijo krize na vseh treh področjih.

Poudarili so tudi evropsko razsežnost politike neuvrščanja in vlogo Združenih narodov ter tako ustrezno izrazili globalnost koncepta politike neuvrščanja.

Na polju dekolonizacije je bilo stališče predsednikov držav in vlade treh prijateljskih neuvrščenih držav konkretno in bolj izrecno kot dokumenti iz Bandunga. Prva večja pridobitev na bazi obveznosti, ki so jih na Brionih sprejeli trije sodrugri v akciji, je bila Resolucija o dekolonizaciji, ki je bila izglasovana na XV. zasedanju Generalne skupščine OZN 1960. leta. Predsednik Ghane Kwame Nkrumah in predsednik Indonezije Ahmed Sucharno sta tudi sodelovala pri tem zgodovinskem dejanju. Na skupnem sestanku vse peterice v Jugoslovanski misiji pri Združenih narodih je bila izvršena tudi koristna izmenjava mnenj o bodočih akcijah v okviru gibanja neuvrščenosti. Ni torej slučajno, da je zgodovina priznala udeležence tega sestanka kot ustanovitelje gibanja neuvrščanja. Za Jawaharlala Nehrua je to zasedanje Generalne skupščine bilo obenem dobra priložnost, da podčrta vlogo Svetovne organizacije, katere pglavitno poslanstvo je, da gradi svet brez vojne, svet na temelju sodelovanja med ljudstvi in narodi, da ponovi svoje opozorilo o nevarnosti vojne ter še enkrat dvigne glas proti oboroževalni tekmi. Na skupščini Svetovne organizacije je govoril iz globine srca in dejal: »... kot vsakdo ve, v naši jedrski eri imamo izbiro med nadaljnjim uničevanjem in rušenjem civilizacije in med potjo miroljubnega sožitja med narodi. Srednje poti ni. Če vojna pomeni največji zločin, se ji moramo izogniti in temu prilagoditi naše misli in dejanja. Ta pot verjetno vsebuje tveganje, toda največje tveganje bi bilo, če bi dovolili, da se sedanji nevarni pritisk nadaljuje. Če želimo doseči mir, je nujno, da razvijamo ozračje miru in potrpežljivosti in da se izogibamo besedam in dejanjem, ki povečujejo strah in sovraštvo.«¹⁵

Naslednji meseci niso prinesli nobenega popuščanja napetosti. Krize v Centralni Evropi, ki so jih izzvale antagonistične pozicije velesil glede bodočnosti Nemčije, so se bližale vrelišču. Sovjetska zveza je obnovila jedrske poizkuse. Združene države Amerike so nadaljevale pritiske s pomočjo vojaških zvez na raznih koncih sveta. Zverstva na Jugu Afrike in drugod so se nadaljevala z nezmanjšano okrutnostjo. V teh okoliščinah je predsednik Tito obiskal nekoliko držav Afrike, kjer je imel vrsto posvetovanj. Na teh pogovorih je prevladovalo mnenje, da je treba nadaljevati skupno akcijo.

Vsi ti napori so rezultirali v Konferenci šefov držav ali vlad neuvrščenih držav v Beogradu, septembra 1961. leta.

Predsednik vlade Nehru je označil tedanji položaj »kot daleč najbolj nevaren med vsemi v toku zadnjih 15 let, oziroma, odkar se je končala zadnja svetovna vojna«. ¹⁶ Zato je zahteval, naj se Konferenca osredotoči na najbolj pereči problem trenutka, to je na vprašanje, **kako se izogniti vojni**. Najresneje je opozarjal Konferenco, rekoč: »Če ne moremo preprečiti vojne, se tudi z drugimi problemi ne bomo mogli baviti. Če pa lahko preprečimo vojno, se lahko lotimo tudi drugih problemov, lahko pomoremo k osvoboditvi delov sveta pod kolonialno in drugo imperialistično dominacijo in zlasti h graditvi naših svobodnih skupnosti . . . Ničesar ne bomo dosegli, če se le jezimo na nekatere druge dežele . . . Samo pozitivno, konstruktivno delo nas krepi, da lahko branimo svobodo naših dežel . . . Če bomo tako ravnali, bomo delovali v skladu z mislijo milijonov in milijonov ljudi. Kratko malo, moč izhaja iz delovanja, ki je v skladu z mišljenjem naroda.« ¹⁷ Nehru je rotil Konferenco, naj se zaveda nevarnosti vojne, kajti »to je najvažnejši in najbolj usoden problem dneva, in vse drugo je drugovrstnega pomena, pa naj bo še tako važno. Ko bomo to razpravili, bomo pri urejanju drugih stvari bolj učinkoviti in močnejši.« ¹⁸

Iskrenost Nehruove intervence in njegovi strastni apeli so napravili močan vtis na delegate, ni pa bilo lahko priti do polnega sporazuma glede tega, v katero smer naj se krene. Na Konferenci je namreč bilo 25 delegacij — izhajale so iz dežel z različnimi prioriteta, čeprav so misli vseh bile uglasene na splošnih načelih politike neuvrščanja. Nekateri delegati so utegnili dobiti vtis, da je bila Nehruova intervencija enostranska. Toda to, kar je Nehru želel, ni šlo za tem, da bi razpravo zožili samo na vprašanje, kako naj bi se izognili vojni, temveč za to, kako naj bi se izognili »sprejemanju dolgih resolucij in kovanju hrabrih deklaracij« ¹⁹, namesto, da bi delovali v smeri »naj se velesile, katerih se to neposredno tiče, sestanejo in se pogajajo z voljo za mir, ne pa preveč s pozicije lastnega prestiža.« ²⁰

Jawaharlal Nehru je s svojo intervenco dosegel, da je Konferenca sprejela Pismo z identično vsebino za J. K. Kennedyja, predsednika ZDA, in N. S. Hruščova, predsednika ministrskega sveta ZSSR. V njem »zahteva od velikih sil, ki se jih zadeva tiče, naj obnovijo pregovore in jih nadaljujejo, da bi se oddaljila nevarnost vojne od sveta in da bi človeštvo krenilo po poti miru.« ²¹ V nekaterih krogih so nemara smatrali, da je to pismo utopija. Dejstvo pa je, da je bilo to pismo, skupaj z drugimi dokumenti Konference, glas vesti v stiski. Odražalo je stališče šefov držav ali vlad, ki so se zbrali v Beogradu in izrazili globoko zaskrbljenost in nemir vsega človeštva v tem trenutku. Bilo je tudi izraz moralnih vrednosti in politične volje, ki jih vsebuje koncept politike neuvrščanja.

Konferenca na vrhu v Beogradu je bila edini sestanek šefov držav ali vlad neuvrščenih dežel, katere se je Jawaharlal Nehru udeležil. Umril je 27. maja 1964. leta, malo pred drugim srečanjem na vrhu v Cairu (5.—10. oktobra 1964).

Nehruova misel in modrost pa še vedno odmevata v gibanju neuvrščanja in v spominu narodov širom sveta. Rastoča sposobnost gibanja, da deluje kot neodvisen globalni mednarodni dejavnik z ene strani in zmanjšanje napetosti v svetu z druge sta prispevala k nastajanju ugodnejših pogojev za uresničevanje izvirnega koncepta politike neuvrščanja v interesu svobode, neodvisnosti, napredka, miru in varnosti za vse.

4. Sodobni mednarodni odnosi in novejša tendence za zmanjšanje napetosti v svetu pričajo, da Nehruove ideje o bodočnosti človeštva na načelu mirnega sožitja niso bile neosnovane sanje. Danes se področje miru širi, prostor za politiko s pozicije sile pa se zožuje. V glavah ljudi in vlad se razvija spoznanje, da se na

tem svetu da živeti le ob sožitju z drugimi in v sodelovanju ter ob priznavanju vsaki deželi, da živi svoje življenje, kot se je Nehru izrazil v Pekingu 23. oktobra 1954, ko je bila hladna vojna na vrhuncu. Njegovo prepričanje, da delitev sveta na bloke mora biti prevladana, se je temeljilo na resničnem interesu narodov, da živijo v miru in sodelovanju.

Politika popuščanja napetosti in medsebojnega razumevanja utegne postati v bodoče prevladujoča odlika mednarodne politike. Giblje se v smeri Nehruove zahteve, ki jo je izrekel 2. julija 1954 v svojem govoru v Skupščini SFRJ. Dejal je, da »mir mora biti miroljuben. Mir ne sme kričati, niti rabiti jezika zastraševanja ali obsodbe . . . Mir bi moral govoriti s prijaznim glasom in z razumevanjem.«²³ Na področju razoroževanja je prišlo nedavno vsaj do simboličnega zmanjševanja jedrskega orožja dveh supersil, kar predstavlja znak dobre volje in odraža njun določeni občutek odgovornosti. To pa lahko pozitivno vpliva na ozračje v pregovorih o razorožitvi na raznih mednarodnih forumih ob vse širšem sodelovanju vseh zainteresiranih. Jawaharlal Nehru je imel prav, ko je poudarjal, da razorožitev predstavlja dolg proces, ki lahko da rezultate le na temelju politične volje, da se pregovarja miroljubno v ozračju mirnega sožitja in medsebojnega zaupanja. Res je, da so dosedanji rezultati skromni. Toda njihov vpliv na razpoloženje ljudi je vendarle pomemben. Ta razvoj potrjuje važnost znane Nehruove polemike na konferenci v Bandungu, ko je odločno zavrnil parolo: »najprej razorožitev, potem pa sožitje.«²⁴

Vse kaže, da se človeštvo premika v smeri miru. Toda Nehru je imel prav, ko je na isti konferenci trdil, da »mir ne more biti resnično trajen, dokler ne odstranimo z lastnih oči železne zaves, ki nam onemogoča, da bi videli svet, kakršen je.«

Danes ni neposredne nevarnosti vojne. Žarišče krize v Centralni Evropi, ki je težilo Nehrua in ves svet v času med Bandunško in Beograjsko konferenco in neposredno po njih, je skoraj izginilo. Nedavno je bila celo vržena ideja, naj se Evropa spremeni v »skupni dom«. Krize na Daljnem vzhodu, o katerih govore dokumenti Bandunga, Brionov in Beograda, so zbledele, toda le v delu, ki se nanaša na priznanje prava kitajskega naroda, da gre po svoji lastni neodvisni poti kot spoštovani član mednarodne skupnosti. Nekateri drugi narodi tega področja pa so še vedno žrtve drastične tuje intervence s strani sosednjih držav, ali pa velesil. Jasno je torej, da je še dolga pot do uresničitve Nehruovih iskrenih pričakovanj. Kot posledica takega stanja ni le nadaljevanje trpljenja palestinskega naroda, ki se bori za uresničitev svoje pravice do samoopredelitve, ter da bi živel v lastni neodvisni državi, razume se, ob priznavanju iste pravice vsem drugim državam. Nesrečen razvoj dogodkov in odnosov je pahnil v nevarnost tudi integriteto in neodvisnost Libanona, privedel pa je tudi do medsebojnega uničevanja med nevrščenicima sosednjima državama — Iranom in Irakom.

Zmagoviti boj antikolonialnega gibanja afriških narodov in navori vlad neodvisnih afriških držav, da bi se osvobodili tuje intervence in razvijali vzajemne odnose med afriškimi državami na načelih dobrega sosedstva v okviru Organizacije afriške enotnosti, so prispevali k normalizaciji odnosov tudi na afriški celini. Valovom demokratičnih sprememb v Latinski Ameriki je zahvaliti, da se mir začneja utrjevati tudi na tem področju. Da bi postal trajen, je potrebno odstraniti vse oblike tujega vmešavanja, ki se nadaljuje zlasti v Centralni Ameriki.

Navori novoosvojenih in drugih dežel v razvoju na načelih individualnega in skupnega naslanjanja na lastne moči so razvili njihove ekonomske, socialne in kulturne zmožnosti. Vendar pa nadaljevanje negativnega odnosa do razvojnih vprašanj s strani razvitih industrijskih držav, z izjemo Skandinavcev, ter stalno poglobljanje prepada med razvitimi in nerazvitimi deželami še vedno povzroča globoko zaskrbljenost med deželami v razvoju. V spominu so jim tudi nekdanja

Nehruova svarila, še iz Bandunga, da z ozirom na izredni tehnični in splošni napredek v svetu »dežele v razvoju morajo sedaj nadoknaditi zamujeno, in to hitro«. ²⁵ Toda te dežele lahko uspevajo v dohitevanju le, če bodo deležne ustrezne podpore s strani razvitih držav v okviru sodelovanja med Severom in Jugom.

Šefi držav ali vlad neuvrščenih dežel so na Deveti Konferenci v Beogradu 4.–7. septembra 1989 pokazali smisel za realnost, ko so postavili vprašanje ekonomskega razvoja dežel v razvoju, obenem s problemom dolgov, na vrh prednostnih nalog gibanja neuvrščanja v naslednjih letih, in ko so v zvezi s tem ponovno povabili razvite države k dialogu in sodelovanju. Istočasno je to bil tudi korak v smeri oživitve samega gibanja na izvirnih načelih politike neuvrščanja v novih mednarodnih pogojih.

Viri:

- A. Jawaharlal Nehru. *An Anthology*, edited by Sarvepally Gopal. Delhi. 1980
 B. *Conference of Heads of State or Government of Non-Aligned Countries*. Belgrade. 1–6 September 1961. Beograd 1961

Pripombe

1. A. str. 416
2. A. str. 415/416
3. A. str. 13
4. A. str. 347
5. A. str. 39/40
6. A. str. 357
7. A. str. 363
8. A. str. 367
9. A. str. 368, 369
10. A. str. 415, 416
11. B. str. 108
12. A. str. 429
13. A. str. 398
14. isto mesto
15. A. str. 433
16. B. str. 109
17. B. str. 116
18. B. str. 113
19. B. str. 110
20. B. str. 112
21. B. str. 264
22. A. str. 373
23. A. str. 375
24. A. str. 409
25. A. str. 405

NEHRU AND NON-ALIGNMENT POLICY

Abstract

The study »Nehru and Non-Alignment« has four sections. In the first one there are, above all, some characteristics of the philosophical, political, and spiritual leader of the Indian nation and highly respected stature of building and originating the philosophy of non-alignment. The following two sections contain an analysis of the essence of the Jawaharlal Nehru's concept of the policy of Non-alignment and of his own efforts for the implementation of the concept itself. The concluding part of the paper deals with some aspects of the Nehru's world vision in the light of the contemporary world relations and prevailing tendencies.

NEMŠKA OKUPACIJA DRAVSKE DOLINE IN POHORJA

Tone Ferenc*

UDK 949.712 Dravska dolina, Pohorje »1941«:352

FERENC Tone: Nemška okupacija Dravske doline in Pohorja. (Die deutsche Okkupation vom Drautal und von Pohorje.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 12–22.

Izvirnik v sloven, povzetek v nem, izvleček v sloven in angl

Razprava prikazuje nemške imperialistične zahteve do Dravske doline in Pohorja po prvi svetovni vojni in ob začetku druge svetovne vojne, nemško zasedbo območja aprila 1941, njegovo upravnopolitično ureditev, sestavo organov nemške civilne uprave, njene temeljne cilje in zlasti sestavo in delo pomembne organizacije Steirischer Heimatbund

UDC 949.712 Dravska dolina, Pohorje »1941«:352

FERENC Tone: The German occupation of the Drava Valley and of Pohorje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 12–22.

Orig in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The treatise shows the German imperialistic demands of the Drava Valley and of Pohorje after the First World War and at the beginning of the Second World War, the German occupation of the region in April 1941, its administrative political regulation, the composition of the organs of the German civil administration, its basic aims and especially the composition and work of the organization Steirischer Heimatbund for the Germanization of the land

Dve okoliščini otežujeta raziskovanje moje teme, tj. prikaza okupacije Dravske doline in Pohorja. Prva je ta, da se ni ohranilo skoraj nikakršno v arhivskih fondih sklenjeno arhivsko gradivo nemškega okupatorja za to območje, in to niti organov civilne uprave niti organov Štajerske domovinske zveze, majhna preostala dela arhivov orožniških postaj Ruše in Marenberg nikakor ne moreta spremeniti tega dejstva. Vedno bolj se mi postavlja vprašanje, kako to, da se je v osrednji in zahodni Sloveniji ohranilo precej več okupatorjevega gradiva kot v vzhodni. Druga okoliščina je ta, da je bilo to območje prva dva meseca, ko se je vzpostavljala nemški okupacijski sistem, razdeljeno med štiri okraje, kar tudi ni ugodno za preučevanje, pozneje pa je bilo Pohorje le en del večje okupatorjeve teritorialno-upravne enote v Spodnji Štajerski. Zato sem poročilo, seveda v omejenem obsegu, napisal po različnih drobnih podatkih, ki nikakor ne morejo dati popolne podobe tistega usodnega časa. Naj še pripomnim, da v Dravsko dolino nisem zajel Dravograda, ker je ta z Mežiško dolino tvoril posebno okupatorjevo teritorialno-upravno enoto v drugi, tj. koroški upravni enoti.

V nemških imperialističnih pretenzijah do slovenskega ozemlja med dvema vojnama je bilo Pohorje na ozemlju, do katerega so imeli t. i. minimalne zahteve. Te minimalne zahteve so na slovenskem Štajerskem šle do t. i. vitanjske črte, tj. do črte, ki gre od Olševe čez Smrekovec, Basališče pri Vitanju, južno od Konjic in

* Prof. dr. Tone Ferenc, Ljubljana

čez Boč na Donačko goro. Severno od te črte je bilo vse slovenskoštajersko Pohorje s celim Pohorjem. Bilo bi preveč navajati vse nemške publikacije, ki so za graškima univerzitetnima profesorjema, zgodovinarjem dr. Hansom Pircheggerjem in geografom dr. Robertom Siegerjem ponavljale te t. i. minimalne zahteve. Izpostavimo pa naj vendarle knjigo graškega ideologa raznarodovanja dr. Helmuta Carstanjena »Sprache und Volkstum in der Untersteiermark«, tj. o jeziku in narodnosti v Spodnji Štajerski iz leta 1935. V njej je po znanstveno nevzdržni metodi skonstruiral narodnostno mešano ozemlje med Dravogradom in Mariborom ter med Kozjakom in grebenom Pohorja, na katerem naj bi leta 1910 živelo 51.055 Nemcev in 47.547 Slovencev. Dr. Carstanjen je tudi razširil t. i. vindišarsko teorijo s Koroške na slovensko Štajersko. T. i. vitanjsko črto omenjajo tudi spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji iz julija in avgusta 1940. leta. Sklicujejo pa se te spomenice na že opravljeno delo, tj. predvsem na ciklostilirano knjigo graškega docenta dr. Hermanna Iblerja »Des Reiches Südgrenze« iz leta 1940. Osnutek neke spomenice, ki se je ohranil v gradivu nemškega Südostdeutsches Instituta v Gradcu, kjer so zlasti od srede leta 1940 pospešeno pripravljali gradivo o prihodnjih mejah nemškega rajha in tudi že za zasedbo vse slovenske Štajerske, pri utemeljevanju nacionalnopolitičnega vidika upravno-politične razdelitve bodoče zasedene slovenske Štajerske navaja tudi Pohorje. Nasprotuje namreč predlogu za ustanovitev zahodnodravskega okrožja v Dravogradu, češ da bo to območje prišlo h Koroški. Enako nasprotuje predlogu za ustanovitev samostojnega slovenjegraškega okrožja iz sodnih okrajev Slovenj Gradec, Marenberg in Šoštanj. Za to navaja dva razloga: »1. Za ustanovitev okrožja Maribor podežlje je odločilna pokrajinska enota okoli Pohorja. Ta enotnost je tudi z nacionalnopolitične plati največjega pomena, ker so t. i. Pohorci poseben del spodnještajerskih vindišarjev in jih je po možnosti treba spraviti pod enotno vodstvo. Le-ti so za vključitev v nemštvo mnogo bolj dostopni kakor pa prebivalstvo na drugih območjih. 2. Tudi savinjska krajina (Sanngau) s središčem v Celju je pokrajinska enota. Nacionalnopolitično nalogo tega območja je treba videti predvsem v tem, da s posebno gosto naselitvijo nemških kmetov postavimo zaščitni jez med vindišarje v Podravju in Slovence na Kranjskem.« Kot bomo videli, so te razloge nekaj pozneje, ko so zasedli vso slovensko Štajersko in še več, tudi popolnoma upoštevali.

Kot vemo, so si za spremembo jugoslovansko-avstrijske oziroma jugoslovansko-nemške meje prizadevali tudi Nemci v Jugoslaviji, organizirani v Švabsko-nemški kulturni zvezi (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), ki se je pred drugo svetovno vojno navzela nacistične ideologije. Še posebej so si za to prizadevali spodnještajerski Nemci, ki so v letih 1939—1941 tudi z obveščevalnim delom ter prebegi čez mejo v nemško vojsko in SS, vojaškim urjenjem, propagandnim delom itd. tvorili postojanke nemške pete kolone. Med več kot 50 krajevnimi skupinami Švabsko-nemške kulturne zveze v Sloveniji ne gre podcenjevati tistih na širšem območju Pohorja. Bile so v Marenbergu (255 članov, vodja Otto Zmork), Muti (171 članov, vodja Hans Skazedonig), Vuzenici (64 članov, vodja Josef Hölbl), Sv. Lovrencu na Pohorju (104 člani, vodja Josef Schilhan), Rušah (vodja Stefan von Doboczky), Slovenjem Gradcu (61 članov, vodja Hans Schuller), Slovenski Bistrici (160 članov, vodja Anton Arsenschegg), Studencih pri Mariboru (502 člana, vodja Ferdinand Frankl). Na seznamu zaupnikov pokrajinskega obmejnega urada NSDAP v Gradcu je med 1066 imeni tudi mnogo imen iz Dravske doline in s Pohorja iz občine Marenberg npr. 39, Muta 68, Remšnik 18, Ribnica na Pohorju 6, Vuhred 6, Vuzenica 55, Oplotnica 1, Konjice 10, Vitanje 4, Zreče 7, Slovenj Gradec 35, Pameče 2, Hoče 6, Podvelka 5, Slovenska Bistrica 22, Studenci 13, Sv. Lovrenc na Pohorju 4 itd. Seveda pa iz imen na seznamu še ne gre sklepati, da so vsi res že delali kot nacistični zaupniki, seznam je narejen iz praktičnih

razlogov, na koga naj se obrnejo nacisti po svojem prihodu v slovensko Štajersko.

Niti Dravska dolina med Dravogradom in Mariborom niti Pohorje v vojni aprila 1941 nista bila operacijsko območje večjih nemških enot. Glavnina nemškega 51. armadnega korpusa je namreč prodirala vzhodneje, glavnina 49. planinskega korpusa pa zahodneje. Kobansko ali Kozjak ter Pohorje sta takorekoč kar obšli, kar je tudi razumljivo, saj je bilo Pohorje prevelika ovira za t. i. Blitzkrieg, tj. čim hitrejšo prodiranje v notranjost Jugoslavije. Zato so za prodiranje na to območje zaposlili enote iz avstrijskih pokrajin. Iz nekega bataljona 138. nadomestnega polka planinskih lovcev so oddvojili četo planinskih lovcev in kolesarski vod ter ju iz Ivnika (Eibiswald) in Lučan (Leutschach) poslali proti radeljskemu prelazu. Imela sta nalogo, da tam ugotovita, kakšne so možnosti za zaposlitev večjih enot. Na Aichelbergu sta si najprej utrdila položaje za obrambo, nato okrepila nemške graničarje pri radeljskem prelazu, skupaj z njimi zavzela jugoslovansko graničarsko karavlo, prodrla v Marenberg in preiskala teren do Drave. Planinska četa ni imela spopada, kolesarski vod pa je imel mrtvega in ranjenega vojaka. Kaže, da so ju imela višja poveljstva za prešibka in ju niso poslala dalje čez Dravo na Pohorje, čigar večji del je tako ostal zunaj operacij nemške vojske. Morda so le pobočnice 132. pehotne divizije pri prodiranju od Maribora proti Slovenski Bistrici in 1. gorske divizije pri prodiranju od Dravograda čez Slovenj Gradec in Vitanje proti Celju segle na vzhodno oziroma zahodno pobočje Pohorja. Morda se je nemškemu okupatorju zato pozneje zdelo potrebno, da še v drugi polovici aprila s policijskimi in esajevskimi oddelki preišče Pohorje, seveda brez posebnega uspeha.

Kot vemo, je bila nemška vojaška uprava v slovenski Štajerski kratkotrajna, saj je Adolf Hitler s svojim odlokom 14. aprila 1941 uvedel začasno civilno upravo, ki ji je načeloval šef civilne uprave dr. Sigfried Uiberreither. Njegov akcijski štab v Gradcu, ki ga je vodil vodja organizacijskega urada v pokrajinskem vodstvu NSDAP za Štajersko esajevski polkovnik Franz Steindl, je med 27. marcem, ko so se začele neposredne priprave za napad na Jugoslavijo, do 14. aprila pripravil vse potrebno za vzpostavitev civilne uprave v pokrajinski teritorialno-upravni enoti Spodnja Štajerska, v katero so vključili vso slovensko Štajersko, severovzhodni del Dolenjske in vzhodni del Gorenjske, pozneje pa tudi tri ali štiri vasi v Prekmurju. Mislim, da so te priprave zajele predvsem tri stvari: 1. izbor ljudi za funkcioniranje civilne uprave in drugih ustanov, 2. dopolnitev raznih, prej zbranih podatkov o ljudeh in ustanovah v slovenski Štajerski ter ureditev teh podatkov po okrajih, 3. določitev najpomembnejših in najnujnejših zasedbenih ukrepov.

V poslednjih letih Kraljevine Jugoslavije je bilo Pohorje v štirih okrajih ali srezih, katerih središča so bila vsa okoli Pohorja in nobeno na njem, to so bili Maribor desni breg, Dravograd, Slovenj Gradec in Slovenske Konjice. Vendar nobeden med njimi ni imel vseh občin na Pohorju, temveč tudi zunaj njega, največ občin je zajemalo del Pohorja in obenem del ozemlja ob njem. Zemljepisno zelo raznoliki okraj Maribor desni breg, ki je imel 18 občin, je imel 4 cele občine na Pohorju (Podvelka, Sv. Lovrenc na Pohorju, Ruše in Šmartno na Pohorju) in 5 le deloma na njem (Limbuš, Slivnica, Hoče, Fram, Slovenska Bistrica). Okraj Dravograd, ki je imel 11 občin, je imel 3 cele občine na Pohorju (Vuzenica, Vuhred in Ribnica na Pohorju). Okraj Slovenj Gradec, ki je imel 12 občin, je imel le deloma na Pohorju 4 občine (Slovenj Gradec, Šmartno pri Slovenjem Gradcu, Mislinja, Pameče). Okraj Slovenske Konjice, ki je imel 6 občin, je imel 3 občine le deloma na Pohorju (Vitanje, Zreče, Oplotnica).

Ko so v Gradcu pripravljali vzpostavitev civilne uprave v slovenski Štajerski, so se odločili, da bodo še nekaj časa iz povsem praktičnih razlogov obdržali

okraje kot teritorialno-upravne enote. So pa tudi sklenili, da bodo okraj Dravograd razbili na dva dela, in to na zahodni, koroški del (Dravograd in Mežiška dolina), ki pride pod civilno upravo za Gorenjsko, in vzhodni del, ki pride pod civilno upravo za Spodnjo Štajersko. Za slednjega so vzpostavili nov okraj Marenberg. Za vse štiri okraje so že do 10. aprila imenovali nemške politične komisarje, in to za Maribor desni breg Ludwiga Kaltenböcka, za Marenberg SA-Standartenführerja Hansa Nichta, za Slovenj Gradec Adolfa Kleindiensta in za Slovenske Konjice Heriberta Eberhartha (kmalu ga je zamenjal Gandolf Stiger). Dodelili so jim tudi najnujnejše uradnike za okrajno upravo in tudi za nekatere občinske uprave, orožniške in esajevske oddelke itd. ter jih opremili z zbranimi podatki o njihovem novem upravnem območju.

Pred odhodom so te oddelke izoblikovali v pohodne ali prevozne kolone in jih 14. aprila poslali v določene kraje. Kolono za okraj Maribor desni breg so zbrali v Gradcu in je poleg uradnikov imela 31 orožnikov, 160 mož SA in 24 mož NSKK in se je prek Šentilja pripeljala v Maribor. Kolono za okraj Marenberg so zbrali v Labotu, poleg uradnikov je imela 17 orožnikov, 150 mož SA in 12 mož NSKK ter je prek Ivnika prispela v Marenberg. Kolono za Slovenj Gradec so zbrali v Stainzu, Deutschlandsbergu in Ivniku, poleg uradnikov je imela 13 orožnikov, 148 mož SA, 12 mož NSKK in je prek Marenberga, Mute in Dravograda prispela v Slovenj Gradec. Kolono za Slovensko Bistrico so zbrali v Gradcu, imela je poleg uradnikov 15 orožnikov, 150 mož SA, 14 mož NSKK in se je prek Maribora pripeljala v Konjice.

Po prihodu v omenjene kraje so si politični komisarji uredili svoje urade in takoj ali čez krajši čas na mesta razpuščenih občinskih odborov imenovali župane. Nimamo še sicer pregleda nad vsemi župani pod nemško okupacijo na Pohorju, vendar že iz tega, kar vemo, lahko trdimo, da so bili predvsem Nemci, ki so že prej prebivali tam. Taki so bili Franz Tuttler iz Mute, Siegbert Wrentschur iz Marenberga, Wilhelm Witzmann in Eduard Sollero iz Ribnice, Paul Minareg iz Vuhreda, Hans Schuligoi iz Vuzenice, Ludwig Hlede iz Vasi pri Brezнем, August Raditsch iz Konjic, Hans Schuller iz Slovenjega Gradca, Stefan Scherbak iz Pameč, Josef Zöhrer iz Frama, Alois Kugler iz Poljčan, Anton Arsenscheg iz Slovenske Bistrice, Max Wollmaier iz Kaple, Max Fuhrmann iz Šmartnega na Pohorju itd. Bili so večinoma sami bogati ljudje: veleposestniki, trgovci, gostilničarji, tovarnarji itd., izobražencev in delavcev med njimi ni bilo. Verjetno so drugje na podeželju, razen na Apaškem polju, teže našli toliko domačih Nemcev za župane kot v Dravski dolini in na Pohorju. Ponekod — npr. v Marenbergu, Rušah, Vuhredu, Pamečah, Vuzenici, Šmartnem pri Slovenjem Gradcu — je en župan ostal na položaju ves čas vojne. V nekaterih občinah, npr. v Mislinji, Ribnici na Pohorju, v Podvelki, na Remšniku itd. pa se je izmenjalo več županov. Ponekod so bili župani obenem vodje krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze, o čemer bo govor pozneje. Župani večjih občin so bili poklicni, manjših pa le častni ali honorarni.

Orožniški okrožni vodje, ki so prišli z omenjenimi kolonami v štiri okraje (poročniki Alois Mallner v Mariboru, Alfred Liebner v Marenbergu, Gottfried Ortner v Slovenjem Gradcu in Ludwig Sigritz v Slovenskih Konjicah), pa so orožništvo in može SA in NSKK porazdelili po občinah, tako da je imela vsaka večja občina svojo orožniško postajo ali pa dve manjši občini eno skupno. V kroniki orožniške postaje Marenberg so o tem zapisali tole:

»Dne 14. 4. 1941 je nemški graditveni štab prispel v Marenberg, ki ga je prej zavaroval bat. nemške vojske. Sile graditvenega štaba so prej osredotočili v Ivniku in so jih sestavljali politični uradniki za političnega komisarja v Marenbergu in 14 mož orožniškega oddelka pod vodstvom okrajnega poročnika Liebnerja. Politični komisar je bil SA-Stubaf. Hans Nicht. Prihodnje dneve so imeli orožniki

zelo naporno delo, ker so morali predvsem prijeti državi sovražne ljudi. Prebivalstvo so razorožili, zapuščeno orožje in strelivo Srbov so zbrali in tako speljali hitro pomirjenje prebivalstva. Toda tudi v prihodnje so imeli orožniki bogato delovno področje. Najprej so operirali skupaj, nato pa so jih porazdelili na posamezne postaje okraja Marenberg. Ob tem so si vse potrebno za opravljanje službe morali šele priskrbeti, ker so Jugoslovani uničili vse pripomočke. Za okrepitev so sprejeli medse ustrezne ljudi iz vrst volksdeutscherjev in tudi iz vrst bivšega jugoslovanskega orožništva. Do sedaj je imela postaja s temi ljudmi dobre izkušnje.*

Da bi imeli predstavo o razporeditvi orožniških sil iz prvih tednov nemške okupacije, naj povemo, da so v okraju Marenberg vzpostavili poleg orožniškega okrajnega poveljstva (1 častnik) pet orožniških postaj, in to v Marenbergu (6 orožnikov), Muti (4 orožniki), Ribnici (4 orožniki), Breznu (4 orožniki) in Vuzenici (4 orožniki). Skupno so imeli sredi maja 1941 19 nemških orožnikov in 4 pomožne policiste.

Medtem ko so orožniki ostali, so se možje iz SA in NSKK, ki so jim bili v pomoč, večinoma že do konca aprila, vsekakor pa do konca maja vrnili na Zgornje Štajersko. Do takrat so odšli tudi tisti manjši oddelki nemške vojske, ki so prišli še pred uvedbo nemške civilne uprave ali takoj po njej.

Ni se ohranilo arhivsko gradivo nobenega omenjenih štirih političnih komisarjev, zato ni konkretnih podatkov o sestavi njihovih uradov in o njihovem delu. Sodeč po sestavi uradov v drugih okrajih, so imeli vsak okrog 10–15 sodelavcev. V Marenbergu je na sedežu v hiši Eleonore Winterhalter vodil pisarno dr. Ernst Frohner, ki je nato odšel za političnega komisarja v Trbovlje, v Mariboru pa je bil v uradu dr. Armin Gubo, odvetnik iz Gradca. Poleg že omenjenega okrajnega orožniškega vodje so bili v okrajih še nekateri drugi funkcionarji, ki so bili samo v delovnem pogledu podrejeni političnim komisarjem, npr. ukinitveni komisarji, vodje izpostav urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva, vodje izpostav varnostne policije itd. Zelo velika večina uradnikov je bila iz Avstrije, predvsem iz Zgornje Štajerske.

Nemški okupator je iz praktičnih razlogov še nekaj časa pustil pri miru bivšo jugoslovansko upravno-politično ureditev terena, ne samo okrajev, temveč tudi občin. Te so zaradi drugačnega značaja okupatorjeve civilne uprave in tudi zaradi vojnih razmer imele precej več uradnikov kot dotedanje jugoslovanske občine. Občinski uradi so namreč imeli nalogo, da izdajajo prebivalstvu živilske in druge nakaznice. Za obvezno oddajo poljskih pridelkov pa so skrbeli t. i. kmečki vodje, ki so bili podrejeni okrožnim kmečkim vodjem.

Okraj Marenberg je bil na vsem zasedenem slovenskem ozemlju edini popolnoma nov okraj. Verjetno se je nacistom pri pripravi uvedbe nemške civilne uprave za Spodnjo Štajersko zdel vzhodni del dravograjskega okraja preveč oddaljen od Maribora, da bi ga že ob prihodu vključili v okraja Maribor desni breg in Maribor levi breg. Drugače so npr. storili z okrnjenim krškim okrajem, ki so ga enostavno priključili brežiškemu okraju. Okraj Marenberg je imel 320 km² površine in okrog 15.000 prebivalcev v 7 političnih občinah (Marenberg, Muta, Remšnik in Kapla na levem bregu in Vuzenica, Vuhred in Ribnica na Pohorju na desnem bregu Drave, tj. na Pohorju) in 39 vaseh, tako da je bil najmanjši podeželski okraj v Sloveniji, in bi bil že zato v nemški preureditvi upravno-politične razdelitve zasedenega slovenskega ozemlja obsojen na ukinitvev.

Nemški okupator pa je tisti čas že pripravljaval večjo upravno-politično preureditev, in to takšno, ki bi bila čimbolj podobna tisti v Zgornji Štajerski, h kateri je nameraval tudi formalnopravno priključiti zasedeno Spodnjo Štajersko. Z odredbo šefa civilne uprave z dne 18. junija so 1. julija 1941 ustanovili pet podeželskih (Landkreis) in eno mestno okrožje (Stadtkreis). Glede na dotedanje okraje so

okrožja oblikovali tako, da so imela ustrezno zemljepisno obliko, ustrezno število prebivalstva (od 50 do 150 tisoč ljudi) in tudi ustrezno gospodarsko moč. Iz okrajev Maribor desni breg (11 občin), Maribor levi breg (13 občin), Marenberg (7 občin), Slovenj Gradec (5 občin) in Slovenske Konjice (6 občin) so izoblikovali okrožje Maribor podeželje (Marburg—Land), ki je bilo tako po površini (1.765,5 km²) kot po prebivalcih drugo največje okrožje v Spodnji Štajerski (večje je bilo le okrožje Celje). Najprej je imelo 42 političnih občin. Imelo bi še več občin, pa so južni del okraja Slovenj Gradec vključili v celjsko okrožje, kot so to predvidevali še pred zasedbo, vzhodni del okraja Maribor levi breg v Slovenskih goricah in Halozah so vključili v okrožje Ptuj, nekaj občin iz okolice Maribora (Studenci, Kamnica, Košaki, Limbuš, Pobrežje, Radvanje in Hoče) so že 4. junija vključili v mestno okrožje Maribor (Kreis Marburg-Stadt). Kmalu so iz tistih delov občin, ki jih niso vključili v mestno okrožje, na jugozahodnem delu mestnega okrožja ustanovili novo občino Pohorje (Bachern) in je tako imelo podeželsko okrožje Maribor ob ugotavljanju števila prebivalstva v Spodnji Štajerski oktobra 1941 114.178 prebivalcev, kar so leta 1942 objavili tudi v uradnem listu šefa civilne uprave. Konec novembra 1942 pa so v tem okrožju našeli 111.420 prebivalcev, med njimi 53.932 moških. V okrožju sta bili le dve mesti (Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec), šest trgov (Konjice, Muta, Marenberg, Sv. Lovrenc, Vuzenica in Vitanje). V njem je bilo 24 industrijskih, 858 rokodelskih in 577 obrtniških obratov, 90 osnovnih in 2 meščanski šoli s 446 razredi itd. Meja s sosednjim celjskim okrožjem je tekla po t. i. vitanjski črti, kot so nacisti v Gradcu predvidevali že v letu 1940. Ko je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko z odredbo 4. junija 1943 objavil novo upravno-politično razdelitev terena, tj. političnih občin in katastrskih občin ter krajev z mnogimi novimi, ponemčenimi imeni (predlagala mu jih je posebna komisija, ki jo je vodil že omenjeni dr. Helmut Carstanjen), je število občin v mariborskem podeželskem okrožju ostalo enako (43). V nekaterih občinah se je spremenilo število katastrskih občin in tudi njihova imena (k.o. Janževski vrh v občini Podvelka npr. ni bila več Johannisberg II, temveč Drauwald). V letu 1943 je šef civilne uprave uvedel tudi t. i. nemški občinski red (Deutsche Gemeindeordnung), ki je natančneje določal sestavo in poslovanje občinske uprave.

Za primer sestave občinske uprave bomo vzeli Marenberg. Župan je bil ves čas okupacije tamkajšnji tovarnar usnja Sieberg Wrentschur, njegov namestnik Max Snobe, blagajnik Franz Brudermann, ki pa je bil le malo v uradu, in pisarniške moči Ernst Puschnigg, Franz Deutschmann, Elisabeth Licht, Josef Habjanschegg in Angela Snobe, poleg župana torej še 7 ljudi. Krajevni kmečki vodja je bil veleposestnik Alois Langer. Za leto 1943 je finančni prednačrt občine znašal 151.815,76 RM dohodkov in ravno toliko izdatkov. V Marenbergu sta bila tudi matični urd (Standesamt) in posvetovalnica mariborskega zdravstvenega urada.

Mariborsko podeželsko okrožje je bilo kot nova upravno-politična enota res zaokrožena tvorba in Pohorje je ležalo v njeni sredini. Kar precej občin je bilo v celoti ali deloma na njem. Med tistimi, ki so bile v celoti na Pohorju, so bile predvsem Ribnica, Sv. Lovrenc, Šmartno in Ruše.

Upravniki novih upravno-političnih tvorb so se še nekaj časa imenovali politični komisarji, od februarja 1942 dalje pa deželni svetniki (Landräte). Politični komisar okrožja Maribor podeželje je postal dotedanji politični komisar okraja Maribor levi breg Herbert Töschler, politično najmočnejši med vsemi političnimi komisarji omenjenih okrajev, rojen leta 1912 v Mariboru in po poklicu učitelj. Kot 39-letni esajevski major je večkrat vodil oddelke vermanšafta v hajkah proti pohorskim partizanom, tudi usodnega 8. januarja 1943, ko je padel Pohorski bataljon. Vendar ni bil ves čas na tem mestu, marca 1943 je odšel v vojsko in v začetku leta 1944 padel na fronti. Nasledil ga je 18 let starejši pravnik, višji vladni svetnik dr. Erwin Engelhardt, doma iz Frohnleitna, ki je opravljal to dolžnost do

zloma nemškega rajha. Njun urad s centralnim oddelkom petimi strokovnimi oddelki, prehrabnim in zdravstvenim uradom je imel okrog 170 uradnikov, večinoma nemške narodnosti. Deželni svetnik je imel nekaj časa tudi svojo izpostavo v Slovenjem Gradcu. Nemški okupator je tako postopoma, vendar razmeroma naglo prilagajal svojo civilno upravo v okrožjih in občinah tisti, ki jo je imel na Zgornjem Štajerskem, čeprav zaradi narodnoosvobodilnega boja ni nikoli izvedel predvidene formalnopravne priključitve k nemškemu rajhu.

Temeljni namen nemške civilne uprave v Spodnji Štajerski je bilo temeljito in na kratki rok predvideno ponemčenje dežele in ljudi, ki bi pomenilo uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Kot vemo, so bili trije temeljni ukrepi za dosego tega cilja, ki so ga nacisti povsod tako neprikrito razglašali, in to: 1. množično izganjanje Slovencev, 2. množično naseljevanje Nemcev in 3. naglo ter popolno ponemčenje tistih ljudi, ki bi še ostali doma. Vsi ti ukrepi so prizadeli tudi prebivalstvo Dravske doline in Pohorja.

Za nekaj krajev, npr. za Ruše, Selnico in Slovenj Gradec so se nam ohranili pisni dokazi, da so pri odločanju o tem, koga izgnati, sodelovali tudi člani Švabsko-nemške kulturne zveze. V okraju Marenberg je imel veliko besedo tudi vodja izpostave varnostne službe (SD) dr. Karl Schocklitsch, ki je bil nato od jeseni 1941 upravnik ženskega učiteljišča v Mariboru. Nimamo natančnih podatkov o tem, koliko ljudi, izobražencev in protifašistov, so s Pohorja izgnali v t. i. prvem valu v Srbijo, vsaj približno število bi se dalo ugotoviti le po ohranjenih transportnih seznamih, sodim, da to lahko opravijo raziskovalci krajevne zgodovine. Enako je tudi s podatki o izgonu priseljencev po letu 1914 v t. i. drugem valu v Hrvatsko in Bosno, le da so se nam ohranili podatki, da so tja iz okraja Maribor desni breg izgnali 1.449 ljudi in iz okraja Marenberg 147 oseb, vse do srede septembra 1941. Pozneje so izganjali le še svoje partizanov in ubitih talcev, nekaj družin iz Ruš in tudi s samega Pohorja, npr. sorodnike narodnega heroja Alfonza Šarha.

Naseljevanje Nemcev na Pohorju verjetno zaradi pomanjkanja poljedelskih površin za nacistično ni bilo tako aktualno kot v nekaterih ravninskih predelih. Zato je večino zaplenjenih posestev izgnanih ali zaprtih ljudi upravljala urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru prek t. i. višjih uprav (Oberverwaltungen) in uprav (Verwaltungen). V mariborskem podeželskem okrožju je bilo spomladi 1943 osem višjih uprav, od katerih so vsaj štiri upravljale tudi posestva na Pohorju (Konjice, Ruše, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec). Ruška višja uprava je npr. upravljala 50 posestev s 1.050,57 ha zemlje, od tega v Lobnici 8 posestev s 615,49 ha površine.

Po prvih raznarodovalnih, tj. ponemčevalnih ukrepih, kot so bili ponemčenje slovenskih krajevnih imen in zunanje videza dežele, ukinitve slovenskih organizacij in društev, ropanje in uničevanje slovenskih knjižnic in tiska, plenitev slovenskega kapitala za utrjevanje nemštva itd., je nalogo hitrega popolnega ponemčenja dobila Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund). Kot povsod drugod so jo ustanovili tudi v Dravski dolini in na Pohorju. Že ko so jo maja 1941 začeli ustanavljati, so upoštevali predvideno upravno-politično razdelitev pokrajine, zato so izoblikovali okrožno vodstvo v Mariboru za okrožje Maribor podeželje. Načeloval mu je okrožni vodja ruški inženir Stefan von Doboczky, ki se je že v stari Jugoslaviji uveljavil kot kulturbundovski funkcionar in nacistični agitator ter ob okupaciji preganjalec slovenskih ljudi. Prebivalstvo, ki se je v razmerah množičnega izganjanja in nacistične politične propagande in tudi socialne demagogije skoraj stoodstotno prijavilo v Štajersko domovinsko zvezo, so nacisti podvrgli temeljitemu političnemu in rasnemu pregledu in ocenjevanju. Vendar se nam je s Pohorja ohranilo le poročilo rasnega ocenjevalca, esesovskega poročnika Alberta Karstena iz Ribnice na Pohorju za čas od 2. do 5. avgusta 1941, iz Smartnca na Pohorju pa fotografija rasnega pregleda. Posebna komisija, ki jo

je vodil Karsten, je v omenjenih dneh pregledala 544 družin z 2.085 osebami. Politično jih je razvrstila takole: v skupino vodilnih nemških ljudi ni uvrstila nikogar, v skupino nemških ljudi 160, v skupino politično ravnodušnih ljudi 1851, v skupino protinemško usmerjenih ljudi 67 in v skupino vodilno protinemško usmerjenih ljudi 7. Zelo dobre rasne ocene ni dobil nihče, dobro jih je dobilo 1055, kar je osupljivo veliko glede na druge predele, oceno povprečno je dobilo 950 oseb in slabo 80 ljudi. Odstotki posameznih ras pri prebivalstvu pa so bili po Karstenovem mnenju takšni: nordijska 13,11, falkska 4,63, dinarska 40,20, zahodna 26,26, vzhodna 10,23, vzhodnobaltska 5,57 odstotkov, medtem ko sta neevropski videz imeli samo dve osebi.

V sklepnem poročilu je Karsten povedal, da v rasnem pogledu ljudje niso kdo ve kako ustrezni, njihovo politično vedenje je ocenil kot ravnodušno, na koncu pa je dejal: »Ugotovili so nekaj primerov komunizma in ga medtem tudi likvidirali z orožništvom.« Komisija nato za 1838 oseb ni izrekla pomislekov za sprejem v Štajersko domovinsko zvezo, za 247 pa je imela pomisleke.

Iz obsežnega sklepnega poročila vodje vseh rasnih ocenjevalcev v zasedenih slovenskih pokrajinah, profesorja dr. Bruna Kurta Schultza iz jeseni 1941 pa dobimo podatke o odstotkih rasnih kakovostnih ocen in ras tudi za druge krajevne skupine na Pohorju. Nima pomena, da bi za vse navajali te številke, v katere so nato dvomili celo nacisti. Za primer pa povejmo, da so glede nordijske rase menili, da je je v mariborskem podeželskem okrožju največ v Muti (32 %) in Marenbergu (31 %), glede falkske, da je je največ v Slovenjem Gradcu (0,5–7 %), dinarske tudi v Slovenjem Gradcu (25–43 %), zahodne v Ribnici na Pohorju (1–26 %), vzhodne v Pesnici (10–50 %) in vzhodnobaltske v Poljčanah (4–34 %).

V okrožju Maribor-podeželje se je prijavilo za sprejem v Štajersko domovinsko zvezo 72.039 oseb in so jih do jeseni 1941 sprejeli 56.170, medtem ko so za 15.869 imeli še pomisleke. Tiste, ki so jih sprejeli, so obravnavali ali kot stalne nemške državljane (predvsem Nemci) ali kot nemške državljane na preklic (večinoma Slovenci), druge pa za t. i. zaščitence nemškega rajha (Schutzangehörige), tj. za prebivalce z manjšimi pravicami. Konec novembra 1942 je bilo v tem okrožju 3592 nemških državljanov, 86.556 nemških državljanov na preklic, 56 oseb brez državljanstva, 1106 tujih državljanov (največ Hrvatov) in 20.110 t. i. zaščitencev. Kar se tiče Pohorja in Dravske doline, je bila stvar taka: v celem okrožju je glede odstotka ljudi s stalnim nemškim državljanstvom vodila občina Marenberg (20 %), kar je tudi razumljivo glede na razmeroma veliko število Nemcev, nasprotno pa je glede t. i. zaščitencev vodila občina Šmartno na Pohorju (40,6 %).

Okrožje Maribor-podeželje so že zelo zgodaj, že maja 1941, razdelili na 32 krajevnih skupin (Ortsgruppen), ki so se delile dalje na celice (Zellen), te pa na bloke (Blocks). Krajevnih skupin je bilo torej manj kot občin, in to celo za deset. Nekatere krajevne skupine so obsegale ozemlje dveh in ena celo treh občin, tako je npr. krajevna skupina Fram obsegala občini Pohorje in Fram, krajevna skupina Brezno občini Brezno in Kaplo, krajevna skupina Oplotnica občini Oplotnica in Prihova, krajevna skupina Kungota občine Kungota, Svečina in Jurovski vrh, krajevna skupina Marenberg občini Marenberg in Vuhred, krajevna skupina Poljčane občini Poljčane in Laporje, krajevna skupina Polskava občini Zgornja Polskava in Pragersko, krajevna skupina Ribnica občini Ribnica in Podvelka, krajevna skupina Slovenska Bistrica občini Bistrica in Šmartno na Pohorju, krajevna skupina Slovenj Gradec občini Slovenj Gradec in Pameče in krajevna skupina Korena občini Korena in Duplek. Meje krajevnih skupin in občin so se ponekod pokrivalo, nikjer pa sekale. Pohorje je zajemalo 14 krajevnih skupin, in to Fram, Polskava, Slovenska Bistrica, Oplotnica, Zreče, Vitanje, Mislinja, Šmartno pri Slovenjem Gradcu, Slovenj Gradec, Vuzenica, Marenberg, Ribnica na Pohor-

ju, Sv. Lovrenc na Pohorju in Ruše. Poleg tega sta ga zajemali še krajevni skupini Limbuš in Hoče iz mariborskega mestnega okrožja.

Za vodje krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze so imenovali skoraj same Nemce, in to ne prišlekov nemških učiteljev kot v nekaterih predelih Spodnje Štajerske, temveč domačine. Taki so bili npr. Otto Zmork iz Marenberga, Hans Skazedonig iz Mute, Johann Pototschnig iz Brezna, Ferdinand Lukas iz Vuzenice, Franz Possek iz Loč, Gustav Puckl iz Zreč, Adolf Grögl iz Podvelke, dr. Aladar von Doboczky iz Ruš, Franz Kramberger iz Sv. Lovrenca, Karl Laurich iz Konjic, Hans Plakolm iz Slivnice itd. Večina se jih je izkazala za hujše nacistične priganjače — precej jih je bilo tudi članov NSDAP — kot so bili npr. župani. Podobno kot nekateri župani so tudi nekateri vodje krajevnih skupin ostali na tem položaju ves čas vojne, velika večina pa je bila na tem položaju le nekaj časa. Nekaj jih je tudi padlo pod partizansko kroglo (npr. Gustav Puckl iz Zreč, Erich Lässig iz Kungote, Franz Possek iz Loč, Franz Prelog iz Voska, Alfred Luneschnigg iz Slovenske Bistrice).

Sestavo vodstev krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze si bomo ogledali na primeru Marenberga, kot ga je ugotovila komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Vodja krajevne skupine je bil ves čas posestnik in lesni trgovec Otto Zmork, ki je bil pred vojno tudi vodja krajevne skupine Švabsko-nemškega kulturne buda in so ga po zasedbi sprejeli v NSDAP. Njegov namestnik je bil posestnik in gostilničar Otto Preglan. Vodja I. vodstvenega urada je bil Franz Preglan, vodja delovnopoličnega urada Albert Smolnigg (ali Walter Bauer), socialnopolitičnega urada (ali NSV) Max Snobe, propagandnega urada Harald Wrentschur, prosvetnega urada Richard Ziegelmaier, mladinskega urada Franz Huber. Vsi ti in še drugi so se pregrešili zoper slovenske ljudi in narodnoosvobodilno gibanje.

Temeljna naloga Štajerske domovinske zveze je bilo ponemčenje svojih članov, kar so delali predvsem prek nemških jezikovnih tečajev za odrasle, vermanšafta in nemške mladinske organizacije. Skoraj vsak odrasli človek je moral obiskovati vsaj en nemški jezikovni tečaj ali celo več, vodili so jih nemški učitelji in učiteljice. Ti so se tudi v nemških šolah in pri vodenju nemške mladinske organizacije prizadevali za ponemčenje mladine. Kljub temu je ponemčevanje napredovalo zelo počasi glede na zmožnost naših ljudi, da se naučijo tujih jezikov. Konec leta 1942 je bilo v mariborskem podeželskem okrožju po nacistični statistiki le 9,4 % takih, ki so pisno in ustno obvladali nemščino in jo tudi izključno uporabljali (v občini Marenberg 36,2 %, Ribnica 4,1 %, Oplotnica 5,5 %, Zreče 1,2 %), 11,6 % ljudi je v okrožju obvladalo nemščino, vendar je ni izključno uporabljalo (v občini Marenberg 18,2 %, Ribnica 10,2 %, Zreče 3,0 %, Oplotnica 6,6%), 22,5 % takih, ki so nemščino obvladali ustno, pisno pa le malo ali nič (občina Marenberg 29,1 %, Ribnica 29,4 %, Oplotnica 16,1 %, Zreče 12,5 %), 31,1 % je bil takih, ki so nemščino obvladali malo ali skoraj nič (občina Marenberg 9,4 %, Ribnica 30,7 %, Oplotnica 33,5 %, Zreče 43,2 %) in 25,4 % takih, ki nemščine niso nič obvladali (občina Marenberg 7,1 %, Ribnica 25,6 %, Oplotnica 38,3 %, Zreče 40,1 %).

V okviru Štajerske domovinske zveze so že leta 1941 ustanovili tudi polvojaško uniformirano formacijo vermanšaft, ki so jo v pokrajini in okrožjih vodili esajevski častniki iz Avstrije, na terenu pa predvsem spodnještajerski Nemci. Imela je nalogo, da usposablja moške za bojevanje in da jih nauči nemško. V vsaki krajevni skupini so sestavili četo (Sturm), tako tudi na Pohorju. V Marenbergu je četo vermanšafta vodil Franz Brudermann, ki se je tudi hudo pregrešil zoper slovenske ljudi in narodnoosvobodilno gibanje. Ravno na Pohorju so že poleti 1941 začeli vermanšaft uporabljati za krepitev orožništva in policije pri zasledovanju partizanov in od jeseni 1942 do osvoboditve so bile na tem območju skoraj nenehne bojne enote vermanšafta (čete, bataljoni in končno tudi polk »Unter-

steiermark«). Obravnava njihovega delovanja spada že v poglavje o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem.

Iz dela Nemcev, ki so bili pripadniki vermanšafta, so leta 1942 ustanovili posebno enoto, t. i. posebni SS polk »Untersteiermark« (SS-Sonderstandarte »Untersteiermark«) v Mariboru. Njegovih 15 čet je bilo po mestih in trgih v Spodnji Štajerski, torej tudi v Slovenski Bistrici in Slovenjem Gradcu, po nekem podatku tudi v Marenbergu. Tam naj bi četo (Sturm) vodil Otto Preglan.

Po odhodu nemških operativnih vojaških enot iz Slovenije so vojaške oblasti, tj. poveljstvo 18. vojnega okrožja v Salzburgu, junija 1941 poslale v nekatera mesta rekrutne dopolnilne enote. Tako je prišel v Maribor 138. dopolnilni polk planinskih lovecev, manjši vojaški oddelki pa tudi v vojašnice v Slovenski Bistrici in Slovenjem Gradcu. S pojavom partizanov pa so nemške vojaške oddelke pošiljali tudi v druge kraje za zavarovanje za vojno pomembnih naprav. Takšni vojaški oddelki so prišli občasno tudi na Pohorje in v Dravsko dolino. Njihovo nameščanje in premeščanje ter dejavnost pa sodijo že v poglavje narodnoosvobodilnega boja.

Tukaj smo le pregledno orisali vzpostavitev nemškega okupacijskega sistema na Pohorju in v Dravski dolini. Podrobnejše raziskave bi bilo mogoče opraviti le z upoštevanjem tistega, kar smo že povedali, in še bolj z zbiranjem podatkov na terenu, to pa je že naloga krajevnih zgodovinarjev. Kakor koli si je nemški okupator prizadeval, da bi uresničil vse predvidene načrte in da bi obdržal svoj vzpostavljeni okupacijski sistem, so vendar razni dejavniki, med katerimi sta bila najpomembnejša narodnoosvobodilni boj in nacistom nenaklonjeni potek vojne, povzročali njegov razkroj do končnega zloma spomladi 1945. leta.

Viri:

1. Gradivo iz dela arhivskega fonda Südostdeutsches Instituta iz Gradca v Pokrajinskem arhivu Maribor.
2. Gradivo iz delov arhivskih fondov orožniških postaj Ruše in Marenberg v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor.
3. Gradivo iz arhivskega fonda Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.
4. Gradivo iz arhivskega fonda III. referata preselitvenega štaba za Spodnjo Štajersko v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor.
5. Gradivo iz dela arhivskega fonda zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor.
6. Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes, 1941—1945.

Pojasnilo.

Ta članek je bil referat na zgodovinskem posvetovanju Pohorje skozi stoletja, ki je bil pred mnogimi leti v Ribnici na Pohorju. Ker zbornik s tega posvetovanja ni izšel in ne vem, če bo kdaj izšel, ga objavljam v tej ugledni reviji.

DIE DEUTSCHE OKKUPATION VOM DRAUTAL UND VON POHORJE.

Zusammenfassung

Die Abhandlung bespricht zuerst die deutschen imperialistischen Forderungen an das Drautal und an Pohorje nach dem ersten Weltkrieg, wie auch nach dem Beginn des zweiten Weltkrieges. Um den Anschluss dieses Gebietes an das deutsche Reich bemühte sich auch die, im Schwäbisch-deutschen Kulturbund organisierte, deutsche Minderheit. Nach dem Angriff Deutschlands und Italiens auf Jugoslawien im April 1941 war dieses Ge-

biet das operative Territorium der 2. deutschen Armée und zwar des 51. Armeekorps im östlichen und des 49. Alpenarmeeekorps in dem westlichen Teil. Durch die deutsche Okkupation vom nördlichen Slowenien wurde das Gebiet einstweilig der Verwaltungseinheit Untersteiermark zugeteilt und in dieselben kleineren Territorialverwaltungs-einheiten (Bezirke, Gemeinden) eingeteilt, wie früher. Es wurde nur ein neuer Bezirk Marenberg gegründet. Die Gemeindeverwaltung übernahmen meistens die einheimischen Deutschen, die Bezirksverwaltung aber die Deutschen aus der Obersteiermark. Bei der grossen territorialen Verwaltungsreorganisation der Untersteiermark im Juni 1941 wurde der grösste Teil des Drautals und von Pohorje bis zum Kriegsende dem Kreisgebiet Marburg-Land einverleibt, die Randgebiete aber auch den Kreisen Celje (der südliche Teil des früheren Bezirks Slovenj Gradec), Ptuj (der östliche Teil des früheren Bezirks Maribor — linkes Ufer) und Stadtkreis Marburg.

Unter den Grundzielen der deutschen Zivilverwaltung war die Verwaltungs- und Wirtschaftsgleichstellung des okkupierten Gebiets mit der Obersteiermark, zu welcher man sie auch formalrechtlich anschliessen wollte, sowie die Germanisierung und Ausnützung der Menschenkräfte und materieller Mittel für den Bedarf des kämpfenden deutschen Reiches. So verlief eine planmässige und gründliche Germanisierung des Gebietes und der Menschen durch die Aussiedlung aller volksbewussten Slowenen und durch die Vernichtung von allem, was das slowenische nationale Bewusstsein wecken oder fördern könnte.

Die Grundorganisation zur Germanisierung und Faschisierung der Menschen war der Steirische Heimatbund, dessen Struktur und Wirkung in der Abhandlung ausführlicher dargestellt wird.

ZAČETKI DELOVANJA PRIMORSKEGA EMIGRANTSKEGA DRUŠTVA NANOS V PREDVOJNEM MARIBORU

Miroslava Grašič*

UDK 061.2(497.12 Maribor):325.254(497.12 Primorska)•1918/1941•

GRAŠIČ Miroslava: Začetki delovanja primorskega emigrantskega društva Nanos v predvojnem Mariboru. (Anfang der Tätigkeiten des emigranten Verelns Slovenen aus Primorje Nanos vor den 2. Weltkrieg in Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 23–35.

Izvirnik v sloven., pevzetek v nem., izvleček v sleven. in angl.

Po prvi svetovni vojni je Italija zasedla Primorske, velik del Istre in Dalmacije. Nasilje na zasedenem ozemlju, ed leta 1923 fašistične, je kmalu prgnale v Jugoslavije in s tem tudi v Maribor številne Slovence in Hrvate. Razprava prikazuje vlogo Primorcev v gospedarskem in kulturnem razvoju Maribora v letih 1918 do 1941, še posebej pa začetke društvenega življenja v primorskem emigrantskem društvu Nanos.

UDC 061.2(497.12 Maribor):325.254(497.12 Primorska)•1918/1941•

GRAŠIČ Miroslava: The activities of the emigrant assotiation Nanos in preware Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 23–35.

Orig in Slovenc, summary in German, synopsis in Slovenc and Engl.

After World War I Primorska (The Slovenc Coast Region), a great part of Istria and Dalmatia were occupied by the Italians. Many Slovencs and Croates were banished by force from the occupied territory. They came to Yugeslavia and many of them feund their new hemes in Maribor. The treatise deals with the role of the Slovenc emigrants in economic and cultural development of Maribor in the period 1918 to 1941, particularly with the beginnings of activities in the emigrant assotiation Nanos.

Primorska emigracija v mesto Maribor se je iz gospodarskih motivov pričela že pred prvo svetovno vojno, kakor tudi med prvo svetovno vojno, ko so se primorski begunci zaradi vojaških operacij na Soči naseljevali v notranjosti slovenskega etničnega ozemlja. Po končani prvi svetovni vojni pa je dobila emigracija iz slovenskega Primorja in Istre zraven ekonomskih obeležij predvsem nacionalni in politični značaj.¹

Obdobje naseljevanja Primorcev v Mariboru moremo glede na motiv oziroma vzrok prebega v obdobju prve Jugoslavije razdeliti vsaj na dve obdobji.

V dvajsetih letih se je v Maribor naseljevalo predvsem uradništvo in izobraženstvo zaradi pritiska italijanskih zasedbenih oblasti, saj pod oblastjo Kraljevine Italije ti poklicni razredi in socialni sloji niso imeli kaj veliko perspektiv, obe-

* Miroslava Grašič, Muzej NO Maribor

¹ Razprava je del ebsežnega besedila raziskave Primerski emigranti v Mariboru 1915–1941 in je v programu Raziskovalne skupnosti mesta Maribor, Kulturne skupnosti mesta Maribor, Občinskih raziskovalnih skupnosti Nova Gorica, Postojna, Ajdovština in Sezana ter Raziskovalne skupnosti Koper.

nem pa jih je v emigracijo vodilo pričakovanje znosnejšega življenja in hitre pridobitve delovnega mesta. In Maribor je po izselitvi določenega števila Nemcev, takoj po koncu prve svetovne vojne, potreboval prav takšne profile.

V letih 1918 in 1919 pa je v Maribor in v ta del Slovenije predvsem mlade Primorce pripeljala želja, da se vključijo v enote, ki so se pod poveljstvom generala Rudolfa Maistra bojevale za slovensko Štajersko in kasneje slovensko Koroško. Od teh fantov se je le manjši del vrnil domov na Primorsko, večina je ostala v Jugoslaviji, predvsem v Mariboru.

Za prvi pobežni val emigracije je tudi značilno, da se je osredotočila na velika mesta. Zraven Ljubljane se je v Maribor naselilo največ Primorcev. Za prve emigrante so bili ob prihodu v Maribor in v severovzhodno Slovenijo pogoji življenja in zaposlovanja zelo ugodni. V Mariboru je primanjkovalo ljudi za določene poklice. Njihova trdna slovenska zavest in jugoslovanska politična usmeritev pa sta jim odpirali pot v državne službe in intelektualne poklice. Zelo veliko se jih je v Mariboru zaposlilo kot policijski uradniki, kot mestni uradniki, nadalje kot obrtniki in trgovci. Dokaj dobro so se tudi uveljavili v odvetniških, zdravniških in drugih službah v Mariboru. Nekateri primorski emigranti so se v politični in družbeni strukturi izredno visoko povzpeli (na primer Rudolf Golouh, vsega spoštovanja deležen mariborski podžupan).

Zelo močan val emigracije se je nato pojavil v letu 1923, ko je v Maribor prišlo največ učiteljev Primorcev. Nekako do leta 1929 je moč ugotoviti, da v Maribor prihajajo Primorci predvsem iz političnih vzrokov.

V tridesetih letih pa v Maribor prične prihajati vedno več delavcev Primorcev, propadlih obrtnikov ali obrtnikov, ki so izgubili obrtna dovoljenja. Kmetov Primorcev je bilo v Mariboru relativno malo, naseljevali so se predvsem v njegovi okolici, zlasti ob meji.

Število pribežnikov Slovencev in Hrvatov iz Italije se je povečalo po letu 1935, ko je Italija pričela vojaške operacije v Etiopiji in Španiji. Mladi Primorci so se hoteli izogniti služenju vojske in so v precejšnjem številu prihajali tudi v Maribor. Vendar so ti primorski emigranti imeli največje težave pri pridobivanju zaposlitve in jugoslovanskega državljanstva. Hitro razvijajoča industrija je namreč potrebovala predvsem žensko delovno silo. Nasplošno lahko rečemo, da so v Mariboru pri iskanju zaposlitve imeli najmanj težav prav emigranti iz dvajsetih let. Vsak naslednji val pa je ob prihodu v Maribor imel vedno več težav. Možnosti zaposlovanja so bile vedno manjše, oziroma če so le bile, jih je lahko mariborska industrija zaposlila samo začasno, ker večini mlajših primorskih emigrantov ni uspelo pridobiti jugoslovanskega državljanstva.

Zanimiv je tudi odnos domačega prebivalstva do primorskih beguncev. Precej Primorcev se je zaposlilo pri policiji, kar predvsem v zaostrenih gospodarskih razmerah ni najbolj vplivalo na odnose med domačini in emigranti. Tako so se v dvajsetih in tridesetih letih ustvarili med domačini neopravičeni stereotipi o Primorcih. To negativno stališče do njih je v Mariboru podpihovalo še nemško časopisje, ker je pač v Primorcih videlo svojega konkurenta. V tridesetih letih pa je domače prebivalstvo videlo v primorskih emigrantih poceni delovno silo in konkurenta v boju za kruh v času gospodarske krize. Primorci so javno opozarjali na ta neprijeten odnos domačega prebivalstva do njih in so ga skušali na različne načine spremeniti.

V Mariboru so bili Primorci zelo organiziran element. Med seboj so si pomagali, predvsem tako, da so že zaposleni in v svojih socialnih sredinah zelo vplivni Primorci pomagali reševati trenutno stisko v Maribor prihajajočih sonarodnjakov, predvsem v tridesetih letih.

Prvo društvo primorskih emigrantov v Jugoslaviji nasploh je mariborsko društvo Jadran. Nastalo je iz intimne človeške potrebe, domotožja. Ustanovitev

društva Jadran je pomenila tudi za ostale Slovence na tem koncu Jugoslavije pomembno nacionalno žarišče. V prvem obdobju je društvo Jadran delovalo na »čitalniški« ravni in je prirejalo pevske večere, predavanja in podobno. Pevski zbor društva Jadran je postal v tridesetih letih sinonim izredno kvalitetnega pevskega zbora in je nastopal v vseh večjih jugoslovanskih mestih — v Beogradu, Skopju, Zagrebu, Novem Sadu, Ljubljani, Celju, Ptuj, Murski Soboti. Prav tako je Jadran in kasneje Nanos med prebivalstvom Maribora poskušal in tudi uspeval pri aktualizaciji položaja primorskih rojakov pod fašistično Italijo. Delovanje Primorcev v društvu Jadran v Mariboru ni bilo potrebno in koristno samo za primorsko emigracijo, marveč tudi za afirmacijo slovenske zavesti v samem mestu, predvsem pa ob severni meji. In tudi samo članstvo Jadrana je na svoje delovanje gledalo kot na visoko kulturno in narodno poslanstvo. Res pa je, da je primorski življenjski v Mariboru za svoje društveno delovanje imel izkušnje iz same Primorske, kjer je bilo društveno življenje, predvsem v stari Avstriji zelo razvito. Sami Primorci so v razgovorih čestokrat opozarjali, da ni bilo primorske vasi, kjer ne bi delovalo vsaj pevsko ali kakšno drugo društvo. Med obema vojnama govorimo v Mariboru glede na nacionalno pripadnost o dveh vrstah družabnosti, o nemški in slovenski nacionalni zavesti. Predvsem je zanimivo oblikovanje slovenske nacionalne identitete v Mariboru, o kateri smo menili, da je bila z Maistrovim vojaškim posegom že sama po sebi zagotovljena. Če je general Rufolf Maister z vojaško akcijo pridobil Sloveniji in Jugoslaviji Maribor in precejšen del slovenske Štajerske, so Primorci in Notranjci s svojim kulturnim, gospodarskim in političnim delovanjem ustvarili trdno slovensko gospodarsko in kulturno osnovo ter nacionalno zavest v Mariboru. Primorci, navajeni ostrih nacionalnih spopadov z Italijani na Primorskem, s sposobnostjo in smislom za delovanje v narodnih organizacijah, so za mariborske Slovence po prvi svetovni vojni pomenili znatno okrepitev, za mariborske Nemce in nemškutarje pa dejavnik, ki ni zasedel samo izpraznjena, nekdanj Nemcem rezervirana mesta v gospodarstvu, politiki in kulturi, temveč tudi kot uspešen konkurent gospodarski, politični in kulturni dejavnosti mariborskih Nemcev. Primorci so gospodarsko ugonobili marsikaterega mariborskega Nemca in nemškutarja. V Maribor prihajajoči Primorci so po poklicni strukturi bili enakovredni Nemcem, ki so Maribor zapuščali ter so tako lahko zasedli tiste vitalne funkcije, brez katerih bi Maribor težko zadihal v slovenskem duhu. Kakor koli že, s priseljenimi Primorci je Maribor dobil tisto množico, ki se je bila pripravljena zavestno in tudi izzivalno na ulici kazati slovensko, »južnjaško neposredno«, brez nacionalnih kompleksov, kar je spodbudno delovalo na Slovence — domačine ter primerno vplivalo na počutje mariborskih Nemcev.

Spričo tako pokončne nacionalne drže je bilo povsem umestno, da so bili Primorci prvi v Mariboru, ki so opozarjali na pomen in vlogo ter pogubnost fašizma, kasneje pa tudi nacizma za Slovence in Jugoslavijo. Po marcu 1938 so mariborski Primorci s svojimi obiski obmejnih, na Hitlerjevo Nemčijo meječih, krajev čutili, da izpolnjujejo svojo dolžnost borbe proti fašizmu, in da opozarjajo na pretečo nacistično nevarnost.

Neizbrisen in neprecenljiv je delež mariborskih Primorcev pri razvoju in rasti mariborskih kulturnih institucij med obema vojnama.

Na prvem mestu je zasluga Primorcev pri oblikovanju slovenskega poklicnega gledališča v Mariboru. Že na začetku, med leti 1921 in 1926, je Primorec Velo Bratina umetniško usmerjal mariborsko gledališče ter ga povezoval z najmodernejšo svetovno in domačo dramatikom. Še poseben pečat so mariborskemu gledališču dali igralci iz Primorja kot Elvira Kraljeva, Ciril Velušček, Just Košuta, Rado Nakrst in Jože Babič, ki je pred vojno skupaj s Franom Žižkom sooblikoval avantgardno gledališko sceno.

Med prvimi honorarnimi dirigenti mariborskih opernih in operetnih predstav je bil znameniti slovenski skladatelj Primorec Viktor Parma. Tudi prvi redno nameščeni dirigent je bil Istran Hrabroslav Vogrič. Med opernimi pevci in pevkami bi omenila Slavo Mezgečevo, tenorista Belizarja Sancina in basista Karla Kamušiča.

Izredno pomembno vlogo so Primorci odigrali v Glasbeni Matici, kjer jih srečujemo med nosilce razvoja zborovskega petja in glasbe v Mariboru. Oemnila bi Vasilija Mirka, Karla Pahorja, Ubalda Vrabca, Oskarja Deva, Josipa Laha.

Primorci so bili tudi med pobudniki organiziranega likovnega življenja v Mariboru po prvi svetovni vojni. Tako je prvo likovno razstavo leta 1920 pripravil Tržačan Viktor Cotič. Viktor Cotič je bil tudi med ustanovitelji kluba mariborskih likovnikov — Grohar, v tridesetih letih pa ustanovi novi klub Brazda. Nekaj časa sta v Mariboru delovala grafik Fran Stiplovšek ter kipar Niko Pirnat.

Med slovensko pomembnimi literati, ki so v tem obdobju ustvarjali v Mariboru, so bili Rudolf Golouh in Radivoj Rehar, med pesniki, mariborskimi Primorci, pa Tržačan Janko Samec.²

Čeprav ni v zgodovini nič znanstveno zastavljati si vprašanje, kaj bi bilo, če bi bilo, menim, da gospodarski in kulturni razvoj Maribora ne bi potekal tako kot je, brez aktivnega delovanja priseljenih Primorcev. Njihov pomen in vloga sta znatno večji in bogatejši kot bi lahko na prvi pogled sodili po njihovem številnem deležu med mariborskim prebivalstvom.

Na začetku leta 1932 je primorska mladina, ki se je do tedaj zbirala pod okriljem Narodne obrane, ustanovila novo društvo primorskih Slovencev Nanos. Ustanovitelji so želeli v Nanos pritegniti širši krog mariborskih Primorcev, zato so predvideli delovanje društva z raznimi odseki, ki bi zadostili različnim željam. Ideja o ustanovitvi Nanosa se je po vsej verjetnosti rojevala dalj časa, sam Nanos pa je že v januarju 1932 pričel delovati povsem urejeno, redno, čeprav banska uprava v Ljubljani vse do 20. februarja 1932 ni izdala uradnega dovoljenja.³

Nanos je bil za tukajšnje Primorce življenjska potreba, saj se je v tridesetih letih čutila praznina v organiziranju primorske mladine, predvsem pa pri dajanju pomoči brezposelnim beguncem. Februarja 1932 je pripravljalni odbor ugotovil, da se je v samem centru Maribora vpisalo v Nanos 100 članov, v občini Pobrežje pa 50 članov. Nova organizacija je bila za Primorce »prava življenjska potreba«, saj so njeno ustanovitev sodobniki občutili, »da je že skrajni čas, da začne primorska mladina s podporo vseh starejših Primorcev organizirati v Mariboru prosvetno . . . zlasti pa podporno akcijo«.⁴

Ustanovni občni zbor društva Nanos je bil 28. februarja 1932 v Narodnem domu (danes Dom JLA). Udeležilo se ga je več kot 400 ljudi, predvsem Primorcev, tako da je bila velika dvorana nabito polna. Predsednik pripravljalnega odbora Albert Koruza je »razvil program in cilje novega društva«, katerega »glavna naloga bo podpirati brezposelne člane, zbirati v svojem okrilju mladino, prihajajočo iz Primorja in jo obvarovati, da se ne izpridi. Nadalje bo društvo nudilo svojim članom skromno zavetišče in zbirališče.« Nanos bo skrbel tudi za predavanja ter prosvetno in kulturno dejavnost mladih Primorcev, pa tudi ostalih Mariborčanov. V idejnem pogledu pa »bo v Nanosu zbrana mladina sledila ciljem, za katerimi je hodila na domačih tleh in za katere je položila že toliko žrtev«.

Ustanovitev novega društva so pozdravili predstavniki prvega primorskega društva v Jugoslaviji Jadran iz Maribora, kakor tudi iz Ljubljane in Zarje iz Kranja. Po programskem nagovoru predsednika pripravljalnega odbora Alberta Koruze in pozdravih zbranih gostov je pevski zbor društva Jadran zapel Hajdrihovo Buči, buči morje adrijansko, s čemer je, kot je to opazil poročevalec v Mariborskem večerniku Jutra, dobilo zborovanje »značaj prave (politične op. p.) manife-

stacije«. Sami Primorci so ustanovitev Nanosa ocenili kot »lep manifestacijski dan za vse naše Primorce in Istrane, ki živijo v Mariboru in okolici.«³

Že dva tedna po ustanovitvi je Nanos v Mariborskem večerniku Jutra najavil veliko akademijo društva v Narodnem domu, katere dobiček od vstopnine bo namenjen »za podporni fond brezposelnih brezdomcev.« Občinstvu je obljubljal, da bodo na akademiji sodelovali priznani slovenski umetniki, Primorci, zaposleni v Slovenskem narodnem gledališču v Mariboru, kot so Belizar Sancin, Rado Nakrst in Elvira Kraljeva. Pokroviteljstvo nad akademijo je prevzel mariborski podžupan Rudolf Golouh, tedaj že v Mariboru uveljavljeni Primorec iz Trsta. Akademija je 12. marca 1932 zaradi nepričakovanih ovir odpadla in bila predstavljena za en teden. Zdi se, da je bila predstavljena na zahtevo sodelujočih umetnikov, ki so hoteli ponuditi obiskovalcem kar največje umetniške stvaritve.

14. marca 1932 je v Mariborskem večerniku Jutra izšel članek, ki opozarja Mariborčane, da se morajo zavedati, »da akademija ni samo dokaz ljubezni, s katero sprejemamo v našo sredo brate iz tužne Primorske, ne, ona mora biti več, biti mora manifestacija naše narodne zavesti. Tega se zavedajo tudi naši primorski umetniki, ki bivajo v Mariboru in ki so se z izredno požrtvovalnostjo lotili dela, tako, da bo akademija sama izreden umetniški užitek«. Avtor prispevka pa v Mariborskem večerniku Jutra nadalje poudarja, da »pa je potrebna pomoč tudi vsega ostalega prebivalstva, da bomo lahko s ponosom zrlji na naš jugoslovanski Maribor«.

Organizatorji prireditve so računali na nacionalno in socialno zavest Mariborčanov in čeprav je bila dvorana skoraj v celoti razprodana, so prebivalstvo povabili na umetniško akademijo tudi takole: »Mariborčani! Spomnite se bratov, ki jih je val usode vrgel med vas. Spomnite se njih, ki nimajo niti vsakdanjega kruha, niti zaslužka! Spomnite se besed pevca Soče: »Odpri roke, odpri srce — otiraj bratovske solze!« in pridite polnoštevilno.«⁴

Akademijo Primorcev iz društva Nanos, ki je bila v petek 18. marca 1932 so sodobniki ocenili kot »užitkov polno prireditev.« Pred razprodano dvorano Narodnega doma so izvajali baletne in operne točke, kot tudi umetniško interpretacijo poezije, nastopil pa je tudi pred kratkim ustanovljeni dijaški godalni orkester društva Nanos, ki je s svojo ubrano igro od vodstvom dirigenta Rasbergerja nazorno pokazal, kot so sodili sodobniki in idejni vodje Nanosa, »kaj lahko nudi mladina, če je vodstvo v pravih rokah«. Še posebej pa je zbrane obiskovalce prevzelo petje pevskega zbora Jadran, ki je takrat že vidno umetniško rastel pod vodstvom Josipa Laha. Akademija je imela tudi nepričakovano velik finančni uspeh. K čistemu dobičku od vstopnine so številni mariborski zasebniki (ne samo Primorci) — trgovci, obrtniki in nekateri tovarnarji poklonili precejšnja denarna sredstva, s čemer so »z znatnim zneskom dokazali, da razumejo težki položaj naših brezposelnih ...«⁷

Gospodarska kriza in stalen prihod novih beguncev iz Primorja v Maribor so določali delovanje Nanosa. Z različnimi družabnimi srečanji, poleti s primorsko veselico na Pobrežju, v začetku oktobra z veliko primorsko trgatvijo v vseh prostorih Narodnega doma, so zraven družabnosti skrbeli predvsem za pridobitev znatnih finančnih sredstev za podporo brezposelnim rojakom. Vodstvo Nanosa je te akcije obrazložilo takole: »Društvo priredi veselico, ker ga v to sili beden položaj naših beguncev. Zima je pred durmi in nujno potrebno je bilo, da se nekaj ukrene. Nismo se ustrašili ogromnih stroškov, ki jih taka prireditev zahteva. Prepričani smo, da odziv mariborske javnosti ne bo majhen ... Imamo ... dolžnost, da skrbimo za one, ki se zatekajo k nam v osvobojeni domovini. Mnogim smo že pomagali preskrbeti jim kruha, a mnogo, mnogo jih še čaka. Naša sredstva so izčrpana in moramo misliti na nova. Živimo v dobi, ko le skupno in solidno delo vodi do uspehov. Zavedamo se, da svetovna gospodarska kriza ne prizanaša naši do-

movini. Zavedamo pa se tudi, da je v našem narodu dovolj odporne sile, da to kri-
zo premaga. Premaga pa jo le v najtesnejšem sodelovanju vseh plasti. V zgodovi-
ni primorske emigracije bo zavzema! Maribor vidno mesto in prepričani smo, da
si to mesto tudi po pravici zasluži . . . prepričani smo, da nas Maribor ne bo poza-
bil. S tem, da pomaga nam, pomaga tudi sebi.«⁸

Akcija Nanosa je finančno zelo uspela in posledica tega je bilo združevanje
različnih organizacij v tako imenovano organizacijo Pomožne akcije jugoslovani-
skih emigrantov v Mariboru. V njo so se združili Jugoslovska Matica, Narodna
obrana, Koroški klub, Nanos in Jadran. Idejna pobuda je prišla iz vrst Jadrana,
ekonomska iniciativa pa iz Nanosa, torej iz vrst mariborskih Primorcev. Naloga
Pomožne akcije je bila, da se v najkrajšem času, pred nastopom zime, uredi naj-
nujnejše in se ponudi prva pomoč številnim beguncem, »ki jih je pregnal fašisti-
čni teror iz lastnih domov . . . Ne sme se več dogoditi, da se mora begunec vračati
nazaj v Italijo, kjer ga čaka preganjanje in ječa . . . Tudi iz Maribora je morala
oditi cela družina . . . ker ni našla v novi domovini ne dela, ne pomoči.« Vplivni
Primorci so tako z organizacijo pomožne akcije poskušali zaposliti brezposelne,
obenem pa urediti prostore, kjer bi naj begunci ob prihodu v Maribor našli »ne-
kaj strehe in prvi sili. Pozimi se bo odprla tudi primerna ogrevalnica.« Snovalci te
humanitarne akcije so računali na razumevanje mariborskega prebivalstva, kaj-
ti veljalo je splošno prepričanje, »Maribor do danes še ni odrekel, ko se je poziva-
lo na socialno pomoč najrevnejšim in prepričani smo, da tudi v bodočnosti ne
bo!«⁹

Zavest Primorcev, da pomagajo sebi in drugim, se je pokazala predvsem ob
koncu leta 1932 ob praznovanju božiča. Že sredi decembra je društvo Nanos obve-
stilo mariborske Primorce in ostale Mariborčane, da priredi na božični večer po-
gostitev in obdaritev brezposelnih beguncev. Kajti »društvo želi vsaj ob tej priliki
nekoliko razveseliti one, ki jim ni usoda naklonila niti tistega, do česar bi moral
imeti pravico sleherni človek na svetu, one, ki ne vedo kaj bodo jedli in kje bodo
spali. Primorce pa prosimo ob tej priložnosti, da nam na kakršenkoli način pri-
skočijo na pomoč. Vsak naj pomisli, da je odvisen od usode in se lahko znajde
sam v enakem položaju.« Toda »ne smemo misliti, da je rešitev današnjega polo-
žaja izven nas, ne, glavna rešitev zla je v nas samih! . . . Dobrodošli so nam pri-
spevki v denarju in blagu . . . Upravičeno smemo upati, da ne bodo naši nabiralci
odšli od nobene primorske družine praznih rok . . . Darovi se sprejemajo tudi v
prostorih Nanosa.« Poziv na primorsko in človeško solidarnost nikakor ni bil zam-
an. Omogočil je, da se je na božični večer leta 1932 v mali dvorani Narodnega
doma v Mariboru zbralo 64 brezdomcev »tako, da so tudi oni, zbrani okrog božič-
nega drevesa, daleč od doma in svojcev lepo praznovali.« Društvo Nanos se je
predzadnji dan leta 1932 preko časopisja zato iskreno zahvalilo vsem, »ki so na
katerikoli način pomagali, da je večer tako lepo uspel.«¹⁰

Zraven družabnih in karitativnih dejavnosti je društvo Nanos takoj po polet-
nih počitnicah leta 1932 priredilo tudi osrednjo politično akcijo med Mariborčani
in mariborskimi Primorci imenovano Žalni teden. Prireditveni odbor je med 4. in
11. septembrom pripravil številne prireditve, ki bi naj slehernega opomnile, da
na Primorskem še vedno živijo v »robstvu naši bratje«. V tem tednu bi naj v mi-
slih »sleherni Primorec pa tudi sleherni pravi Jugoslovan občutil . . . vso silo gor-
ja, herojsko zatajevanje neosvobojenega dela . . . naroda«. Ob tej priložnosti so
mariborski trgovci priredili svoje izložbe tej akciji. V tem tednu so se vrstila ra-
zna predavanja za najširši krog mariborskega občinstva, osrednja prireditve pa
je bila t. i. žalna manifestacija v Narodnem domu. V velikem številu se je je ude-
ležila primorska mladina, čeprav je pisec v Mariborskem večerniku Jutra moral
ugotoviti, »da se manifestacije niso udeležili nekateri Primorci, ki v Mariboru se-
dijo tudi ob takih prilikah rajši po kavarnah in gostilnah«. Dvorana Narodnega

doma je bila vsa v črnem. Na začetku prireditve je gledališka umetnica Elvira Kraljeva poduhovljeno podala Gradnikovo Molitev beguncev, nakar je Istran župnik Soklič spregovoril navzočim o vzrokih primorskega eksodusa. Nato je pevski zbor Jadran zapel žalostinki Vigred se povrne in Oj, Doberdob. Celotna prireditev je na prisotne delovala zelo vznemirjujoče, saj so se v očeh »lesketale solze, solze, ki jih je videti redko kdaj . . . in nehote so se roke same od sebe krčevito stiskale v pesti.«¹¹

Vso delovanje mladega primorskega društva Nanos je bilo v prvem letu svojega obstoja tako intenzivno, kvalitetno in odmevno, da je predsedstvo zveze emigrantov v Beogradu ugotovilo, da si Nanos po kvaliteti med tridesetimi društvi zasluži drugo mesto.

Emigrantsko društvo Nanos je v leto 1933 vstopilo z določenimi notranjimi spori. To se je pokazalo že 22. januarja 1933 na prvem občnem zboru društva. Tega dne namreč niso mogli, razlogov ne vemo, izvoliti novega odbora, zato so zbor ponovili 29. januarja. Toda po pisanju Mariborskega večernika Jutra se zdi, da je društvo dobilo predsednika šele 12. septembra tega leta. Vsi trije občni zbori so označeni kot dogodki velikega pomena »za vso primorsko emigracijo v Mariboru . . . Zato se članstvo . . . poziva, da se . . . volitev udeleži«. »Krizo« vodenja so deloma reševali tudi tako, da so imeli kar nekaj obveznih sestankov celotnega članstva emigrantskega društva Nanos in sicer v aprilu, avgustu kar dvakrat ter v decembru. Samo za drugi sestanek v avgustu 1933 imamo nekaj podatkov, kaj so na teh obveznih članskih sestankih obravnavali. Tako so »na dnevnem redu važne točke, ki se tičejo našega življenja . . . Dalje bomo obravnavali položaj naših kolonistov v Bresternici (Makedonija), ki so nam poslali zanimiv dopis. Obravnavale se bodo tudi najnovejše novice iz naših neosvojenih krajev.« Na koncu vabila pa odborniki opozorijo, da bo na članskem sestanku »tudi važna točka razgovor o občnem zboru, ki bo dne 12. septembra.«¹²

Morda bolj kot zanimivost, bi omenila povod, zakaj društvo Nanos 31. avgusta obravnava tudi pismo o »položaju naših kolonistov . . . v Makedoniji«. Skoraj zagotovo so to primorski begunci, ki so se sprva zatekli v Maribor, kot znano in priljubljeno prehodno središče primorske emigracije v Jugoslaviji, od koder sta jih obe emigrantski društvi Jadran in Nanos, ob pomoči nekaterih vplivnih gospodarskih in političnih dejavnikov, zaradi pomanjkanja dela v mestu, odposlali kot koloniste na izpraznjena posestva v Makedoniji. Posestva so lahko dobili pod izredno ugodnimi začetnimi pogoji.

Društvo Nanos je imelo v letu 1933 tudi precej težav s svojimi društvenimi prostori. Tako so se iz Grajske ulice preselili v Gregorčičevo ulico, nato v Union, v septembru v nek prostor na Aleksandrovi (sedaj Partizanski) cesti in ob koncu leta ponovno v Grajsko ulico. Kljub tem objektivnim in subjektivnim problemom, ki so kot izgleda veliko bolj plod primorskega temperamenta in zunanjih težav, predvsem kar se tiče društvenega prostora, je društvo Nanos stopilo v drugo leto svojega delovanja zelo aktivno, s številnimi odmevnimi akcijami tudi za politično in kulturno življenje Maribora, kot so številna aktualna predavanja v Narodnem domu, z velikim akademskim plesom, z izredno učinkovitimi karitativnimi in socialnimi akcijami. Skratka dejavnost društva Nanos zaradi zunanjih in notranjih težav ni bila v ničemer okrnjena. V prvem letu delovanja je primorsko emigrantsko društvo Nanos po poročilu v Mariborskem večerniku Jutra delovalo tako: »Notranje delo v društvu je dodeljeno posameznim društvenim odsekom, izmed katerih so najvažnejši: tamburaški, dramski, ženski, socialni in pevski.

Vsak član društva sodeluje pri onem odseku, do katerega čuti veselje. Tako je skoraj vsak odsek zabeležil tekom enoletnega obstoja društva tudi marsikak uspeh.« Pri tem pa je pisec časopisne notice poudaril, da »samo pevski odsek ni

napredoval tako, kot bi si želeli,« ter samozavestno pripiše »toda tudi to je odstranjeno: pevski odsek poučuje sedaj učitelj gospod Josip Križman, ki se je lotil dela z vso resnostjo. Pevci zahajajo sedaj z veseljem k vajam, ki so vsako sredo in soboto ob pol osmih zvečer v društvenem prostoru«. Temeljno pravilo delovanja odsekov društva Nanos je bilo »tiho in smotno delo!«, katerega sadovi se naj pokažejo ob najrazličnejših prireditvah, predvsem pa na vsakoletni veliki akademiji društva Nanos v vseh prostorih Narodnega doma v Mariboru, ko pred najširšo mariborsko javnostjo nastopijo »skoraj vsi društveni odseki«. ¹³⁾

V letu 1933 je društvo priredilo deset predavanj, od tega tri predavanja pozimi, eno v pozni pomladi, štiri poleti in dvoje predavanj v jeseni. Šest predavanj je Nanos priredil v lastni organizaciji, štiri pa skupaj z emigrantskim društvom Jadran. Skupaj z društvom Jadran je prirejal predvsem širša, medijsko zelo odmevna predavanja, s čemer sta obe društvi hoteli pokazati pred javnostjo, da sta v celoti enotni, kadar gre za temeljna emigrantska (nacionalna) vprašanja slovenskih Primorcev. Takšna skupna predavanja v letu 1933 so bila ob 13. obletnici 13. julija — požiga Narodnega doma v Trstu, nadalje predavanje o političnem delovanju hrvaško-slovenskega politika Vjekoslava Špinčiča iz Istre, sicer zagovornika nacionalne individualnosti Hrvatov in Slovencev, obenem pa tudi njihovega bratskega sodelovanja v času Avstrije ter italijanske okupacije. Tretje veliko skupno predavanje je bilo ob obletnici rapalske pogodbe in četrto, ki pa je bilo popolnoma sodobno predavanje o vtisih iz okupiranega Primorja nekega gospoda dr. V. To predavanje je moralo biti še posebno zanimivo, saj po nepopolni najavi s kraticami predavatelja lahko sodimo, da je prišel iz Primorja in da se je potem tudi tja vrnil. Šlo je za predavanje o aktualni tematiki tri dni pred pričetkom novega leta.

Tudi prvo predavanje iz ciklusa za leto 1933 se je ukvarjalo s tedanjimi trenutnimi aktualnimi problemi »naših narodnih manjšin na Koroškem in v Italiji«. Reden predavatelj na primorskih večerih je bil urednik Mariborskega večernika Jutra in pisatelj Radivoj Rehar. Kot urednik je poskrbel, da je Mariborski večernik Jutra zelo podrobno poročal o njegovih predavanjih, kakor tudi o nekaterih drugih. Nasplošno so bili predavatelji strokovno izredno podkovane osebnosti, oziroma ljudje, ki so imeli dostop do najpomembnejših informacij, oziroma so bili priče ali soustvarjalci dogodkov.

Tako je predavanje posvečeno spominu pesnika Srečka Kosovela, ki ga je Nanos kot društvo primorske mladine v Mariboru ljubosumno organiziral v lastni režiji, imel »nek tovariš Guštin«, ki je pesnika Kosovela, kot so trdili organizatorji, »prav dobro poznal«. O Vjekoslavu Špinčiču pa je govoril mariborski notar, »gospod dr. Ivan Šorli, ki je velikega narodnega delavca in borca prav dobro poznal«. ¹⁴⁾

Mariborsko občinstvo je bilo na ta predavanja vedno vljudno povabljeno, za članstvo primorskih društev Jadran in Nanos pa je bila udeležba vedno strogo obvezna. Publiko so vabili na predavanja, kot je bilo takrat v navadi, s časopisnimi vabili kot tudi letaki, ki pa niso ohranjeni. Ta vabila so se različno končevala kot na primer: »Vstopnine ni! Za članstvo je udeležba strogo obvezna!«. Lahko pa so bila vabila tudi manj ukazovalna in so zato bolj poudarjala nacionalna čustva, nacionalni ponos in nacionalno dolžnost, na primer: »... Vabimo zato našo javnost, da s številnim obiskom dokaže, da je usoda našega naroda zvezana z nami vsemi... Dolžnost vseh narodno zavednih je, da se tega predavanja polnoštevilno udeleže... Pridite vsi, ki sočustvujete z našimi brati tam preko!... Za člane je udeležba obvezna; vabljeni pa so tudi drugi prijatelji društva.« Lahko pa so se vabila končala tudi takole: »Vabimo ves narodno zavedni Maribor, da se udeleži te spominske svečanosti.«

Največja predavanja so bila v Narodnem domu, oziroma v kinu Apolo (v stavbi današnjega gledališča), manjša predavanja pa v društvenih prostorih. Po končanih velikih predavanjih in po običajno zelo burni diskusiji, sta nastopila pevska zborja Jadrana in Nanosa z umetniško zahtevnim kulturnim programom, še posebej s turobnimi, žalostnimi pesmimi, čeprav je čisto na koncu druženja vendarle zazvenela vesela primorska pesem. Obiske predavanj Nanosa in Jadrana so svojemu članstvu vedno svetovala tudi nekatera druga društva in organizacije, na primer Narodna obrana, Jugoslovanska straža, Jugoslovanska Matica, Klub koroških Slovencev. Na splošno pa za vsa predavanja velja ugotovitev, da je »narodno občinstvo in nacionalna mladina napolnila dvorano Narodnega doma do zadnjega kotička« oziroma »prireditve je v dozadnjega kotička polni dvorani otvoril predsednik Jadrana gospod dr. Bergoč . . .«

Zanimivo je vedeti, da sta pri skupno organiziranih predavanjih Jadrana in Nanosa menjaje vodila prireditve predsednik Nanosa Božidar Kosmina, ki je »toplo pozdravil vse navzoče . . .« oziroma je »prireditve otvoril predsednik Jadrana, odvetnik gospod dr. Bergoč, ki je po kratkem pozdravu in uvodnem nagovoru podal besedo . . . predavateljem«. Na osnovi časopisnih ocen in velikosti dvorane v Narodnem domu, ocenjujem, da se je vsakega predavanja v domu udeležilo med 350 do 500 poslušalcev, kar je za takratne mariborske razmere res velika udeležba, še posebej če vemo, da so tudi druga društva in organizacije, včasih vzporedno, vedno pa redno, prirejala številna prav tako kvalitetna predavanja.

Osrednje predavanje oziroma osrednji politični dogodek primorske emigracije v Mariboru je bila trinajsta obletnica 13. julija 1933, ko so skrajni italijanski šovinisti 1920 požgali Narodni dom v Trstu. Zraven predavanja je na ta dan izšel tudi uvodnik v Mariborskem večerniku Jutra, ki ga je napisal glavni urednik Radivoj Rehar. Predvidevam, da je uvodnik bil del njegovega predavanja, ki ga je imel za obe primorski društvi Jadran in Nanos. Na začetku je Radivoj Rehar poudaril, da mirovne pogodbe po prvi svetovni vojni niso prizadejale nobenemu evropskemu narodu toliko krivic »kakor nam Slovencem. Več kot eno tretjino našega ozemlja in ljudstva so prisodile Italiji, Avstriji in Madžarski.« Javnost je opomnil na optimistična pričakovanja jugoslovanskih oblasti v Beogradu in tudi nekaterih Slovencev v letih 1918—1920, da bodo Slovenci zunaj Jugoslavije »deležni vsaj onih narodnih in človeških pravic, ki jih zahtevata kultura in civilizacija 20. stoletja.« Italija se je po mnenju Radivoja Reharja prostovoljno obvezala, da bo nudila »našim bratom na Primorskem vse pogoje, ki so potrebni za nacionalni, kulturni in gospodarski razvoj.« Že tri leta poprej je iste obljube dajala italijanska kraljevska vojska na izdanih lepakih, ko je »z belimi zastavami prekoračila Sočo«. Radivoj Rehar je opozoril, da so bile dane obljube italijanske politike in vojske le taktična poteza. Obljube na letakih »Slovenci, Italija, mogočna država velike svobode vam bo dala iste državljanske pravice kakor svojim lastnim državljanom. Dala vam bo šole v vašem jeziku in to še v večjem številu kakor ste jih imeli pod Avstrijo. Vaša vera bo spoštovana, ker je katoliška vera, vera cele Italije. Slovenci bodite prepričani, da bo mogočna in zmagovita Italija skrbeča za vse svoje državljane, pa naj bodo katerekoli narodnosti!«, so se 13. julija 1920 v celoti razblinile. »Ta dan je bil pričetek fašističnih razbojništev in tistega nepopisnega barbarizma, ki je uničil vse, kar je naše primorsko ljudstvo z ogromnimi napori in žrtvami zgradilo v dolgih desetletjih.« Bralce, kot tudi zbrano občinstvo na predavanju je opozoril, da je vzrok takšnemu početju fašistov in kasneje italijanske države v nacionalni prepotentnosti in ekskluzivnosti ter da je bil incident v Splitu, ki so ga izzvali naduti italijanski vojaki leta 1920 le povod, da so fašisti po vseh večjih italijanskih mestih, zlasti pa na Primorskem in v Istri organizirali prave velike demonstracije zoper Jugoslavijo, kar se je nato sprevrglo v uničevanje hrvaškega in slovenskega imetja in v šikaniranje Slovencev in Hrvatov. Na-

hujskano italijansko množico je vodil italijanski odvetnik in kasnejši italijanski minister Giunta, ki je množico skrajnežev popeljal pred slovenski Narodni dom, iz bližnje vojašnice pa dal prinesiti večje količine bencina, s katerim so dom tudi požgali.

Zbrana množica je tudi preprečila gasilcem in reševalcem, da bi gasili in reševali uslužbence in goste v Narodnem domu. Radivoj Rehar je poslušalce opozoril, da so fašisti s požigom »pokazali svojo dva tisoč letno kulturo«, s čemer se je pričelo trpljenje, »kakršnega civilizirani svet v 20. stoletju sploh ne pozna in si ga tudi ne more predstavljati«. Mariborsko slovensko javnost je v predavanju in uvodniku Radivoj Rehar opozarjal, da so s požigom Narodnega doma »zgoreli zadnji ostanki svobode nekdanj samozavestnega slovenskega in hrvaškega ljudstva . . . Za narodnimi domovi so šle šole, društva, organizacije, časopisi, knjigarne, zadruga, denarni zavodi in sploh vse, kar je imelo naše primorsko ljudstvo . . . Italijanski fašizem, ponašajoč se z dva tisoč letno kulturo je nazadnje prepovedal našim ljudem celo jezik v javnosti in slovensko molitev v cerkvi . . .« Predavanje je končal s mislijo, da je 13. julij iz leta 1920 v razmišljanjih vseh Slovencev in tudi Jugoslovanov »dan največje žalosti . . .« Toda Hrvati in Slovenci (leto 1933!) po Reharjevem prepričanju trdno verjamejo v vstajenje »skupaj z našo bedno rajo na Primorskem, v novi 13. julij, ki naj popravi krivice in izbriše solze trpljenja . . .« ¹⁵⁾

Vsako takšno predavanje je bilo povezano tudi z morebitnimi italijanskimi uradnimi ugovori in protesti v Beogradu, zato so organizatorji tudi v Mariboru pazili, kako je manifestacija oziroma predavanje potekalo. Predavateljem pa je bilo čestokrat sugerirano, da pri formulacijah izpuščajo preveč radikalne trditve in misli. Organizatorji pa so tudi vedno poskrbeli, da se ne bi manifestacije iz zaprtih dvoran prenesle na mariborske ulice. Med drugim tudi zato so sledili predavanjem pevski vložki zborov Jadran in Nanos. Seveda pa se je tudi dogajalo, da so mariborske policijske oblasti kot tudi mariborska škofija večkrat zavrnile kakšno primorsko prireditve. Nekajkrat se je prepoved nanašala na spominske svečanosti za ustreljenimi bazoviškimi žrtvami, ko škofija ni smela dovoliti petja tihe maše. Vendar so se podjetni Primorci znašli in zaprosili mariborskega paroha, da je imel pač pravoslavni verski obred.

Tudi predavanje Radivoja Reharja 13. julija 1933 je bilo politično sporno in sta si obe društvi Nanos in Jadran, ki sta spominski večer v mali dvorani Narodnega doma tudi pripravili, ob koncu predavanja oddahnili, kar je lepo zapisal novinar v zadnjem stavku poročila in sicer » . . . nakar so se udeleženci med petjem mirno razšli . . .«.

Seveda pa je »mladinska akcija« mladih Primorcev z ustanovitvijo društva Nanos usmerjena tudi v zavarovanje »primorskih interesov« v samem Mariboru spričo naraščajočega nerazpoloženja v nekaterih slojih prebivalstva, ki ga je padanje v dno gospodarske in družbene krize v državi in tako tudi v Mariboru na začetku tridesetih let še kako vzpodbujal. Ker staro društvo Jadran temu ni bilo kos ter tudi interesi njegovega članstva, ki je bilo po večini že zaposleno v državnih in drugih službah v Mariboru, niso mogli biti identični s pričakovani prihajajoče brezposelne mladine. Zato tudi ustanovitev Nanosa in njegova velika borbenost sovpadata z začetkom kriznih tridesetih let.

O problemu včasih nestrpnega odnosa domačinov do Primorcev so odkrito govorili in o njem tudi pisali. Te problematike se je v časopisni notici z naslovom Čiči in Lahi lotil avtor, ki se je podpisal kot Primorec. Priznava, da »je povsod brezposelnost, pomanjkanje in beda. Primorci, ki smo pribežali preko meje, brezposelnost tu še povečujemo in zato nismo dobrodošli domačinom, kakor smo bili prva leta po osvobojenju«. Mariborčane opozarja, da se vsi Primorci niso »zatekli sem samo zaradi ekomskih in življenjskih prilik«, marveč so bili v to prisiljeni

zaradi političnih in nacionalnih razmer, ki vladajo v Italiji. Opozarja tudi, da si je večina Primorcev tudi že pridobila državljanstvo in da je, kar se tega tiče, »domačinom enakopravna. Zato nas tem bolj preseneča prikrito sovraštvo, ki ga kažejo danes ljudje, ki bi vsaj hoteli biti zavedni Slovenci in Jugoslovani« . . . v Mariboru. Pisec v omenjenem časopisnem članku mariborsko javnost tudi opozarja na prav blagodejno vlogo Primorcev »tu v Mariboru, kjer je bil nemški vpliv zelo močan in smo tudi mi nekaj pripomogli k njegovemu prerobenju . . .« Zaradi vsega tega, predvsem pa spričo gospodarske bede, so se Primorcev, kot opozarja avtor »nekatero psovke« kot so »čiči in Lahi . . . že kar prijelo. Take psovke pa prihajajo navadno iz ust ljudi, ki bivajo že po več let v Jugoslaviji, pa se še niso naučili slovenskega jezika.« »Primorec« svoje opozorilo oziroma tožbo zaključí z mislijo, da je mariborski javnosti ta problem sicer znan, vendar pa misli, »da ni ta moja opazka neumestna.«¹⁸⁾

Sami Primorci so pojave »mariborske nestrpnosti« v nekaterih socialnih slojih poskušali reševati na več načinov. Med temi načini so po moji sodbi bili trije zelo iztopajoči. Najprej so mariborsko javnost preko časopisja in predavanj seznanjali z razmerami na zasedenem Primorskem in v Istri, nadalje so naredili vse, da se ne bi izločevali iz mariborskega prebivalstva in so zato bili nosilci številnih vsemariborskih akcij, kot je na primer akademija Maribor za Maribor . . . »v korist ubožnemu prebivalstvu mesta Maribor«. Glavne niti tako imenovane Pomožne akcije za siromašne sloje mesta Maribor so imeli v svojih rokah prav Primorci in seveda zelo pomembno sredstvo za obstoj primorske emigracije v Mariboru je bilo samooorganiziranje.

Na začetku jeseni 1933 je v mariborskem časopisju izšel zelo dolg članek z naslovom Zadnji napad na primorsko rajo s podnaslovom Po odvzemu pravic še odvzem strehe in grude. Vsebina je bila namenjena mariborski javnosti, da bi jo seznanila tako s položajem Slovencev in Hrvatov v Italiji, kot tudi, da bi jo pripravila na prihod večjega števila primorskih rojakov, seveda tudi v sam Maribor in širšo okolico. Pisec najprej opozori, da se na zasedenem Primorskem dogajajo stvari, ki niso v skladu z novimi prijateljskimi pogodbami in urejanju razmer v srednji Evropi . . . »Tokrat ne gre za zatiranje političnih, kulturnih, socialnih ali nacionalnih pravic naših bratov, saj teh pravic že davno ni več . . . Tu ne gre za nove aretacije odnosno procese in strele . . . tokrat gre za še nekaj več, kakor je vse to, za čisto goli obstoj — za streho in narodno grudo!« Pisec članka opozarja na neprikrite načrte italijanskih oblasti, da bi naj slovanski živelj razselili oziroma, da bi v njihovi sredini kolonizirali Italijane iz starih italijanskih pokrajin. Toda svetovna gospodarska kriza je tudi temu peklenskemu načrtu »našla novo pot«. Po njegovem mnenju je svetovna gospodarska kriza prizadela Italijo veliko bolj kot katerokoli evropsko državo. Fašizem je to dejstvo sicer skrbno prikrival »s terorjem na resnico, ki ne sme na dan«. Ta kriza pa ni nikjer tako huda, kot prav na Primorskem. Pisec meni, da tudi zato, ker je vsiljena državna meja nenaravno odrezala Primorje od svojega zaledja, kakor tudi, da so italijanske fašistične oblasti pustile krizi prosto pot, da bi slovansko prebivalstvo gospodarsko slabile. Slovencem in Hrvatom so iz notranjosti Italije posebni emisarji ponujali zelo ugodna bančna posojila tudi nad vsoto, ki bi še bila primerna glede na njihovo kreditno sposobnost. Avtor razčlenjuje, da je po tem velikodušnem dajanju posojil »dozorela žetev«, ko so zaradi zadolženosti in gospodarske krize »druga za drugo prišle slovenske banke in posojilnice v italijanske roke, v last velikih deznarnih zavodov. Kjer ni to šlo zlepa . . . tam je pomagalo nasilje.« Spričo tega so novi lastniki zaradi nepravočasnega plačevanja obrokov vršili zaplembe dela kmetij ali kar celih kmečkih gospodarstev. Zaradi tega so se pričeli izseljevati v Jugoslavijo tudi primorski kmetje, njihova posestva pa so novi lastniki prepustili italijanskim priseljencem. Na koncu članka avtor opomni mariborsko javnost, da

hoče fašizem doseči svoj cilj »prav po istih metodah, katerih se je nekoč posluževala nemška Südmarka . . . vendar je že sedaj potrebno, da se na to opozori naša in evropska javnost, da bo spoznala, kako se slovenska in hrvatska narodna manjšina v Italiji pripravljala po vsem šne na beraško palico in pogon z rodne grude, ki je bila poldrugo tisočletje nesporno naša last!«¹⁷⁾

Po prvih poskusih reševanja socialnih problemov znotraj primorske skupnosti v Mariboru so se vodilni in vplivni Primorci odločili, da s svojimi organizacijskimi zmožnostmi, s svojim gospodarskim potencialom in s številno kulturniško elito v Mariboru stopijo na čelo tako imenovane Pomožne akcije za siromašne sloje mesta Maribora. Finančno zelo uspešno socialno akcijo so od časa do časa, predvsem v predpustnem času, kot tudi pred božičnimi in novoletnimi prazniki vsako leto povezali z večimi, tudi dvakrat ali trikrat ponovljenimi umetniško zahtevnimi in kvalitetnimi akademijami bodisi v dvorani Uniona oziroma Narodnega doma. Ena takšnih prireditve je bila ponovno na začetku leta 1933. 7. februarja je bila »v veliki unionski dvorani . . . akademija kakršno v takšnem obsegu le redko kdaj doživi naše obmejno mesto . . .

Naše meščanstvo je sinoči na najlepši način manifestiralo svoje socialno sočustvovanje in dobro voljo pomagati najbednejšim v hudih sedanjih časih. Prostrano dvorano in galerijo je napolnilo skoraj do zadnjega kotička . . .«. Kot ponavadi, seveda tudi iz političnih in strankarskih ozirav so se tudi tokrat udeležili te akademije najvišji predstavniki mesta, kot sta oba okrajna glavarja, dr. Ipavic in Milan Mlakar, nadalje župan mesta Maribor dr. Franjo Lipold s soprogo, kot tudi pomožni mariborski škof dr. Ivan Tomažič in predstojnik mestne policije dr. Lovro Hacin. Za to priložnost so organizatorji sestavili simfonični orkester iz »prominentnih mariborskih glasbenikov«, nadalje iz vojaške godbe ter gojencev Glasbene Matice. Orkester je igral simfonična dela; med njimi Čajkovskega, kot tudi spremljal operne pevce pri arijah iz oper Mignon, Carmen, kot tudi Gotovca, nadalje La Boheme in Foersterja. Ob tej priložnosti so sodelovali tudi pevski zbori Glasbene Matice, Jadrana, Nanosa in železniškega glasbenega društva Drava. Opisovalec in kritik prireditve pa je ocenil, da sta bili zadnji točki programa Straussov Picikato in Gotovčevo Simfonično kolo najveličastnejši točki programa. »Vsi nastopajoči so bili deležni iskrene pohvale, posebno še solisti in dirigenti. Program prireditve je bil zelo obsežen in je občinstvo z navdušenjem vztrajalo do konca. Moralni in gmotni uspeh sta bila dosežena in se je fond Pomožne akcije znatno povečal.«

Akademijo so naslednji dan, 8. februarja, ob 17. uri ponovili z znatno nižjimi cenami ter je bila namenjena mariborski mladini. Prireditelj je upal, da »da si bo nedvomno tudi naša mladina zaželela tega izrednega užitka in napolnila unionsko dvorano.«¹⁸⁾

Še posebej pa se je socialna skrb in socialni čut samih Primorcev do svojih sorojakov pokazal ob božičnih praznikih. Nanos je 24. decembra v mali dvorani Narodnega doma vsako leto prirejal »božični večer za brezposelne emigrante iz Julijske krajine in Koroške« z namero, da vsi, »ki nimajo lastnega doma, božičnico praznujejo kot ena družina« in da se jih pogosti in obdaruje. Za marsikaterega Primorca je bilo povabilo na božičnico v toplo zakurjeno dvorano narodnega doma pravi in le enkrat na leto ponovljiv praznik. »V prisrčnem razpoloženju«, kot so ocenjevali sodobniki, »so vsaj za nekaj ur pozabili svoje bridkosti«. Ob takih priložnostih so se Primorci med pogovori često spomnili »na podjarmljene kraje, tako živo, da se je marsikateremu zalesketala solza v očesu«. Vse prisotne povabljen primorske rojake, predvsem najrevnejše, so premožnejši Primorci obdarovali s toplimi oblačili in obutvijo.

Kljub temu da se je društvo Nanos v prvih dveh letih svojega delovanja srečevalo s številnimi začetnimi organizacijskimi in tudi političnimi težavami, je že

v tem obdobju močno poseglo v življenje primorske srenje v mestu. Obenem pa je nekako diktiralo tempo splošnega življenja Primorcev v Dravski banovini in Jugoslaviji, Maribor pa pripravljalo na bližajočo nacistično nevarnost. Vse te težnje bodo prišle do izraza v društvenem delovanju že v naslednjih letih . . .

Opombe

¹ Milica Kacin-Wohinz: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921. Maribor 1972.

Milica Kacin-Wohinz: Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921—1928, 1 in 2. del, Koper 1977.

Milica Kacin-Wohinz — Tone Ferenc — Tone Zorn: Slovenci v zamejstvu, Pregled zgodovine 1918—1945. Ljubljana 1974.

Andrej Vovko: Pregled delovanja Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine v letih 1931—1934. Ljubljana 1977 (magistrska naloga)

² Bruno Hartman: Primorci in slovenska kultura v Mariboru med vojnama, Jadranski koledar, Trst 1977, str. 142—150.

³ Mariborski večernik Jutra, 23. 1. 1932;

⁴ Mariborski večernik Jutra, 16. 2. 1932;

⁵ Mariborski večernik Jutra, 3. 3. 1932.

⁶ Mariborski večernik Jutra, 14. 3. 1932, 18. 3. 1932.

⁷ Mariborski večernik Jutra, 8. 4. 1932;

⁸ Mariborski večernik Jutra, 28. 9. 1932;

⁹ Mariborski večernik Jutra, 24. 10. 1932.

¹⁰ Mariborski večernik Jutra, 14. 12. 1932, 28. 12. 1932.

¹¹ Mariborski večernik Jutra, 13. 9. 1932, 10. 9. 1932.

¹² Mariborski večernik Jutra, 17. 1. 1933, 27. 1. 1933, 31. 1. 1933.

¹³ Mariborski večernik Jutra, 16. 2. 1933.

¹⁴ Mariborski večernik Jutra, 8. 6. 1933, 21. 6. 1933;

¹⁵ Mariborski večernik Jutra, 13. 7. 1933.

¹⁶ Mariborski večernik Jutra, 6. 7. 1933.

¹⁷ Mariborski večernik Jutra, 10. 9. 1933;

¹⁸ Mariborski večernik Jutra, 8. 2. 1933.

ANFANG DER TÄTIGKEITEN DES EMIGRANTEN VEREINES SLOVENEN AUS PRIMORJE NANOS VOR DEN II. WELTKRIEG IN MARIBOR

Zusammenfassung

Wegen des Kriegszustandes an der Soča begannen sich die Slovenischen Flüchtlingen aus Primorje (Küsten und Karstland) zwischen den I. Weltkrieg in Slovenien und auch in Maribor anzusiedeln. Nach der I. Weltkrieg bekam aber diese Emigrationswelle ausser der wirtschaftlichen auch Politische Bedeutung.

Im Jahre 1931 lebten in den Innenstadt des heutigen Maribor (Primorci in der Umgebung sind nicht berücksichtigt) rund 4000 Emigranten aus Primorje. Jeder sechster Einwohner stammte aus Primorje oder Istrien. Die waren in Maribor euserst gut organisiert, sie halfen sich auch, so das die schon beschäftigten und in Ihren Sozialkreis sehr einflussreiche Primorci die soziale Not der nach Maribor kommenden Emigranten in den 30. Jahren lösten.

In Maribor waren ab dem Jahre 1932 aktiv zwei emigranten Vereine Jadran und Nanos. Jadran im Jahre 1919 gegründet, beschäftigte sich mehr auf kulturellen und gessellschaftlichen Gebiet, Nanos mit jüngeren Mitglieder — Emigranten aus Primorje in den 30. Jahren aber auch auf den wohlthätigen Gebiet. Sie veranstalteten verschiedene Aktionen mit betont politischen Inhalt.

Ohne Zweifel ist die wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung Maribors zwischen den beiden Weltkriegen auch Folge der angesiedelten Primorci und ist Ihre Bedeutung um so grösser wenn wir die Zahl in Maribor ansässigen Primorci, nur 4000, beachtet.

MIKLOŠIČ, VALJAVEC, STRITAR — SODELAVCI BRITANSKE BIBLIJSKE DRUŽBE

Mihael Kuzmič*

UDK 22.04 = 863(044)»1873/1896*

KUZMIČ Mihael: Miklošič, Valjavec, Stritar — sodelavci britanske biblične družbe. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26 (1990)1, str. 36—45.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Avtor objavlja deset pism iz korespondence med londonsko centralo in dunajsko podružnico Britanske biblične družbe v letih 1873—1896. Iz njih je razvidno, da je BBD za prevajanje protestantske izdaje Svetega pisma angažirala tri priznane slovenske profesorje Frana Miklošiča, Matija Valjavca in Josipa Stritarja. Pisma nazorno osvetljujejo pomembnost njihovega deleža pri prevajanju Svetega pisma, hkrati pa odkrivajo ta do zdaj premalo znan del njihove prevajalske dejavnosti.

UDC 22.04 = 863(044)»1873/1896*

KUZMIČ Mihael: Miklošič, Valjavec, Stritar — the co-worker of the British Bible Society. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 36—45.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The author publishes ten letters from the correspondence between the central London office and the Vienna sub-office of the British Bible Society during the years 1873—1896. These show that for the translation of the protestant edition of the Bible, the British Bible Society engaged three wellknown Slovene professors Fran Miklošič, Matija Valjavec and Josip Stritar. The letters clearly show the importance of their contribution to the translation of the Bible and at the same time reveal this so far too little known part of their translation activity.

Prevod celotnega Svetega pisma v jezik kateregakoli naroda je zgodovinsko dejanje, je neke vrste zrelostni izpit za njegovo izrazno moč in sposobnost, kajti »knjiga nad knjigami« ima svoj zelo širok okvir tematike in zahtevnosti besedila. Slovenci smo kot 12. narod na svetu stopili v krog tistih bralcev, ki so lahko že v drugi polovici XVI. stoletja brali Sveto pismo v svojem materinskem jeziku.¹ Za to sta zaslužna predvsem Primož Trubar in Jurij Dalmatin, prvaka protestantskih delavcev med Slovenci v času reformacije. Za njima in nasploh za protestantskim delovanjem med Slovenci v 16. stoletju, ki ga je protireformacija močno zavrla, so se s prevajanjem Biblije ukvarjali zelo redki strokovnjaki. Tri stoletja za Trubarjem in Dalmatinom so nastali med Slovenci novi poskusi, da bi dobili Sveto pismo, prevedeno po izvirniku. Tokrat so bili vključeni v delo ne samo teologi, ampak tudi kulturni delavci, profesorji, ki so imeli solidno klasično izobrazbo. V drugi polovici 18. stoletja je potrebno posebej omeniti premalo znano tovrstno dejavnost Frana Miklošiča², Matije Valjavca³, in Josipa Stritarja⁴.

* Mihael Kuzmič, Ljubljana

Trubarjevo prevajalsko in nasploh protestantsko dejavnost je poskušala v 18. stoletju v slovenskih deželah nadaljevati Britanska biblična družba (The British and Foreign Bible Society), ki je bila ustanovljena v Londonu 7. marca 1804 in je imela pred seboj en sam cilj — širjenje Svetega pisma. Za uresničitev svojega cilja je iskala najboljše prevajalce, sama je skrbela za tiskanje celotne Biblije ali njenih posameznih delov, sama je tudi organizirala distribucijo s pomočjo potujočih kolporterjev. Od samega začetka pa je brez izjeme vztrajala na načelu, da morajo biti vsi prevodi narejeni z izvirnih jezikov, hebrejščine in grščine.

Britanska biblijska družba je leta 1850 odprla na Dunaju svojo agenturo, podružnico, ki je delovala vse do leta 1902. Od ustanovitve do leta 1887 jo je vodil Edward Millard, dalje do leta 1902 pa njegov sin Henry Millard, ki je tega leta umrl. Delo dunajskega centra je nadaljevala »Srednjeevropska agentura« v Berlinu.

Arhivi Britanske biblijske družbe v Londonu hranijo večjo količino gradiva o njenem delovanju v prejšnjem stoletju, medtem ko je bil arhiv dunajske podružnice med zadnjo vojno uničen. Za področje današnje Jugoslavije je arhive prvi temeljiteje pregledal Peter Kuzmič in najdene dokumente v določeni meri uporabil v svoji doktorski disertaciji.⁵

Za pričujočo objavo sem prevedel deset pisem, ki nam nazorno osvetljujejo mentorstvo Frana Miklošiča z nadzorovanjem in ocenjevanjem prevajalskega dela Matije Valjavca in Josipa Stritarja. Pisma kažejo prijeme, ki jih je uporabljala Britanska biblična družba pri izpolnjevanju svojega poslanstva med Slovenci s tem, da je spodbujala prevajanje Svetega pisma. S tem pa so prevajalci ob zahtevnem bibličnem izražanju tudi pilili knjižni jezik, po njem pa vplivali ne samo na formiranje dobrega okusa pri bralcih, ampak tudi na njihovo kultivirano izražanje.

S svojim delovanjem Britanska biblijska družba ni samo odločilno pripomogla k drugi protestantski izdaji celotnega Svetega pisma v slovenščini leta 1914, ampak je imela svoj pozitiven vpliv na slovensko prevajalsko dejavnost in po njej na skrb za klen slovenski knjižni jezik.

I.

Pismo g. E. Millarda č. R. B. Girdlestone-u
Dunaj, 19. aprila 1873.
(Prejeto 22. aprila 1873)

Zdaj imam rokopis prevoda v slovenščino pisem Rimljanom, Korinčanom in Galačanom. Prof. Miklošič ga je dvakrat pregledal in po vnešenih popravkih je mnenje učenega profesorja, da se lahko tiska. Prevajalec je profesor Valjavec iz Varaždina na Hrvaškem, sam Slovenec. Bil je Miklošičev študent, predstavil in priporočil pa mi ga je g. Daničić, prevajalec našega srbskega Starega testameta.

Prosim in predlagam, da

- 1) me Komite pooblasti za odkup zgoraj imenovanega rokopisa in za plačilo £ 25; znesek je v sorazmerju s tistim, katerega smo plačali za druge dele v prejšnjih odkupih;
- 2) lahko opogumim g. Valjavca, naj nemudoma nadaljuje s prevajanjem preostalih delov Novega testameta;
- 3) pismo Rimljanom takoj natisnemo v 2.000 izvodih, ostale dele (Korinčanom in Galačanom) pa začasno pustimo, kajti v načrtu imamo kompletiranje celotnega Novega testameta mogoče že pred koncem leta.

S slovenskim prevodom počasi napredujemo, toda rutenski nas v počasnosti še prekaša. Moji lastni uradniki me že začnejo zmerjati. Ali bi lahko kdo pripravil g. Savereweina, da mi odpiše?

(Podpisan) Edward Millard

P. S.

Med pisanjem gornjega sem dobil pismo od korespondenta iz Varšave o judovsko-poljskem Matejevem evangeliju. Pravi, da so tisti Judje, katerim je dal izvode, povedali ugodno mnenje. Misli, da je zelo koristen posebno za Judinje. Toda dodaja, da je prevajalec najbrž malce pozabil žargon, kajti mnogi izrazi so preveč čista nemščina. Na splošno še ne moremo povedati svojega mnenja, toda sodi, da bi morali izdati tudi Prvo Mojzesovo knjigo in potem vso Biblijo.

Če se boste odločili iti v to smer, bi jaz začasno zagotovo ne šel dalje od Geneze.

Prodajno ceno sem določil na angleških 2 4/10. Menijo, da je ta daleč previsoka. Pravijo, da je 1 2/10 ali 1 5/10 najvišja cena, ki jo lahko zaračunajo. Dejanjsko bi radi imeli brezplačno Matejev evangelij.

II.

G. E. Millard

Dunaj, 5. decembra 1881

Moja velika prednost, v kateri se srčno veselim in za katero najbolj pobožno zahvaljujem Boga, je možnost, da lahko po Vas obvestim Komite, da je prevod Novega testamenta v slovenščino končan. Prvi deli so bili stiskani leta 1870 in postopoma so izhajali preostali deli vse do (vključno) pisma Galačanom. Lansko leto je Komite sprejel Psalme, ki jih je prevedel profesor Stritar. Isti gospod, Slovenec literarnega slovesa in profesor grščine na eni od tukajšnjih javnih gimnazij, je zdaj predal rokopis prevoda z izvirnika od Efežanom do Razodetja. Profesor Miklošič, velika avtoriteta za slovanske (posebno še južnoslovanske) jezike in naš ustrežljiv prijatelj v teh stvareh dolga leta, s katerim se vse od leta 1857 redno posvetujem, prevod zdaj pregleduje. O značaju njegovega poročila ne more biti dvoma ne samo zato, ker je on sam priporočil g. Stritarja s posebnimi priporočili za to delo, ampak zato, ker so bile Stritarjeve kvalifikacije za to delo preizkušene in dokazane v prejšnjih in sličnih prilikah.

Slovenci najbolj nestrpnno pričakujejo te dele Novega testamenta, ki jih še nikoli niso imeli. Skladišče in kolporter na jugu mi sploh ne dajo miru pri tem. Iz mene so potegnili obljube, ki so skoraj nad mojimi možnostmi, da bi jih lahko izpolnil.

Zatorej sem zelo nestrpen, da se ne bi niti ena sama ura izgubila in želim brez odlašanja takoj poslati predmet v Vaš premislek.

Zdaj nam je tudi čas zelo naklonjen. Vsaka mala narodnost v Avstriji zdaj dviga svojo glavo zelo demonstrativno in zahteva svojo pravico govoriti in biti slišana v svojem lastnem materinem jeziku.

Ne glede na to, kar si o tem mislimo politično, moramo gotovo izkoristiti priliko, da bo poslužila interesom Božjega kraljestva. Državnikom bo binkoštni čudež praktično najbrž nadležen in kristjani ga najbrž ne bodo mogli ponoviti, toda gojiti morajo njegovega duha in ravno to opravilo je bistvo Biblične družbe.

Slovenci imajo že leta svoje standardne izdaje, čeprav samo v nepopolni obliki; zdaj prihaja čas, da izdamo celoten Novi testament in Psalme v izdaji, ki bo

odgovarjala tistim, katere so se izkazale primerne v teh deželah v dolgih letih. V priloženih listah torej predlagam 8° in 32° format knjige, ravno tako, kakor imamo v vsakem drugem prevodu.

Ko bodo te paralelne izdaje v obtoku, bomo videli in slišali, kakšne dokončne spremembe bodo še potrebne tekstu in takrat bo zrelo za diskusijo vprašanje vliivanja tiskarskih odliktov.

Predlagam, da plačamo g. Stritarju £ 40 za prevod in avtorske pravice in branje krtačnih odtisov za prvo izdajo. To je običajni znesek in ga bo pričakoval.

Povzemam kakor sledi: prosim za pooblastilo, da 1) odkupim Stritarjev slovenski prevod od pisma Efežanom do Razodetja pod zgoraj izraženimi pogoji, in 2) da začnemo tiskati dve izdaji, podrobno opisani na priloženih listah. Razume se samo po sebi, da samo v primeru, če bo priporočilo prof. Miklošiča zadovoljivo.

III.

G. E. Millard

18. januarja 1882.

Dovolite mi, da se bolj v podrobnosti priključim k Vašemu pismu od 24. decembra. Po vzoru tistega, kar smo delali v Nemčiji, smo v teh deželah poskušali dolga leta spraviti v obtok Testament formata med 8° in 32°, toda v nobenem primeru nam ni uspelo. Okoliščine ne govorijo v prid taki izdaji. Tukaj želimo velike 8° knjige za hiše in velike črke 32° knjige za v žep, pa prav nič med njima. Iz tega vzroka nisem predlagal nobenih drugih za slovensko izdajo in sem Komiteju zelo hvaležen, da mi je odobril 8° knjigo. Kar se tiče knjige 32° je povsem prirodno, da se morate čutiti malce prestrašene ob napovedani občutni izgubi; toda menim, da sem Vam dal nekaj razlogov, na katere morate računati. Upoštevam, kako zelo važno je, da v tem času izkoristimo učinek tako velike cirkulacije Novega testamanta med Slovenci, kolikor je mogoče, saj so vsi do zadnjega moža rimskokatoličani; zato mislim, da bi žrtev £ 135, verjetno razdeljena na tri leta, t.j. torej £ 45 na leto, ne bila neopravičljiva s strani Družbe.

Brez diskusije velja, da moramo prej ali slej imeti kakšno 32° izdajo; ravno tako je jasno, da zanjo ne moremo zahtevati višje cene kot smo jo za ustrežajočo v kakšnem drugem jeziku, ki je v prodaji v istem okrožju.

Vseeno pa želim ustreči želji Komiteja v največji meri.

Eden od razlogov, zakaj sem se obotavljal vliivanju črk za tekst, kar sem že prej pojasnil, je bila tudi potreba po reviziji. To je posebno potrebno zato, ker so bile tri različne roke vključene v prevajanje Novega testamanta.

Zdaj predlagam, da bi bil profesor Stritar, prevajalec delov Novega testamanta, ki so bili nazadnje pripravljene, pooblaščen takoj nadaljevati z revizijo celotnega Novega testamanta, predvsem v enakosti jezika in da bi celoto spravil v skladno enoto.

Nedavno sem se pogovarjal s profesorjem Miklošičem, ki zdaj pregleduje Stritarjevo zadnje delo; o njem je govoril zelo pohvalno, posebno še o njegovi »vestni skrbi«.

Revizija Novega testamanta nas bo stala £ 16.13.4d.

Ko bo to opravljeno, lahko začnemo s stavljanjem teksta. Bakrene plošče za Novi testament in Psalme bodo stale £ 113.6.8d. Če želi Komite investirati manjši kapital in imeti skromno zalogo in bi natisnili 5000 izvodov, bi nas v platno vezani izvodi stali 5 7/10 namesto 10 1/11. 3000 izvodov bi lahko tiskali in zvezali po ceni 5 9/10 za izvod.

V zdaj predlaganem načrtu je prednost, če bomo v času pripravljanja razprodali večino izvodov Novega testamenta (Matejev evangelij — Galačanom), katere razširjamo v času, ko se je prevajalec počasi prebijal k drugim delom.

Upam, da boste upoštevali te predloge s tako resnostjo, da bodo sprejeti »nem con«. Čim bom prejel Vaše obvestilo, bomo začeli z delom. Do tiskanja knjige 32°, si drznem reči, da se bo obrnilo polno leto, če ne še več.

IV.

G. E. Millard

25. marca 1882.

Dovolite mi, da se vrnem k predmetu slovenskega Testamenta in 32°. Sedanji trenutek je zanesljivo ugoden za izdajo in razširjanje slovenskega Svetega pisma. Del politike sedanje vlade je podpiranje te narodnosti in njenega jezika. Toda politiki so zelo omahljivi in lahko pride čas, ko bo kakršnokoli tiskanje v tem materinskem jeziku grozna izdaja. Slovenci se zavedajo te priložnosti in rinejo naprej; so ljudje, kateri radi berejo in kupujejo. Kot takšne jih poznamo že leta. Če ne bomo najbolje izkoristili sedanjega odpiranja za duhovne namene, si bomo, tako se mi zdi, naprtili veliko odgovornost.

Ljudje želijo 32° izdajo. 8° knjiga, ki je zdaj v tisku, je vsekakor nepogrešljiva za ostarele ljudi in za domove, toda vsi je ne želijo. Ko govorimo o obeh izdajah, je za 32° Testament na splošno večje povpraševanje kot za drugega. V vseh naših različnih jezikih je 32° Testament v največjem možnem tisku naš največji uspeh.

5. decembra sem v svojem tiskarskem predlogu prosil za izdajo 32°. Komite prošnje ni popolnoma zavrnil, toda v glavnem se je obotavljal zaradi velike izgube, ki jo je predvideval.

Kar se mene tiče, se mi totalna letna izguba ni zdelala neizmerna, posebno še, če gledam Družbo kot dobrodelno krščansko ustanovo, upoštevam pa tudi, da je do nje prišlo zaradi dobrote do preko milijona duš, ki so pogreznjene v rimokatolištvo. Med njimi ni niti ene same protestantske skupnosti in kolikor mi je znano, niti enega samega protestanta z izjemo naših kolporterjev, ki jih je izvod našega Svetega pisma iztrgal iz nevere in obupa.

Sledil sem svojemu svežnju dolžnosti in želje ter se potrudil, da odpravim težave, ki jih je čutil Komite. Predlagal sem, da ceno izdaje znižamo z varčevanjem pri tiskanju knjige in dodatno še z opustitvijo revizije teksta.

To bi lahko varno svetoval, saj je bil glavni del Novega testamenta večkrat tiskan. To sploh ni nova knjiga. Z izjemo dela med Efežanom in Razodetjem je že veliko let v javnosti. Za omenjeni zadnji del imam najvišje priporočilo največje avtoritete za slovanščino na svetu; za vse, kar že imamo v slovenščini, že leta stalno sprejemam najbolj ugodna poročila.

Jaz bi bil predlagal vlivanje črk najprej, če se ne bi bal izgube časa, ki ga nujno zahteva revizija. Tako je bil moj predlog začetni z izdajo 32°, nato revizija in po njej izdelava plošč. Da bi odpravil težave Komiteju, sem spremenil vrstni red procedure. Na osnovi svojih dolgoletnih praktičnih izkušenj z delom v Sloveniji lahko trdim, da ne bi sploh naredili napake, če bi izbrali ta ali oni razpored.

Na mojo osuplost mi g. Wright zdaj sporoča, da Komite odteguje svojo odobritev za izdelavo plošč. Njegovi odločitvi se moram ponižno podvreči, toda moje spoštljivo vprašanje se glasi — Kaj naj torej zdaj storim?

Ali naj zdaj tiskam s črkami, kakor sem jih izvirno predlagal 5. decembra? Ne vlivati črk in tiskati — in ne tiskati niti s črkami — bi pomenilo, da bi bilo vplivanje črk v prihodnosti še težje kakor je zdaj. To ne more biti Vaša namera.

Če ne bomo tiskali 32° knjige, bomo svoje delo med Slovenci skrčili v vznemirljivem obsegu. To bi bila najresnejša škoda v tem delu.

Prijazno Vas prosim, izmotajte me iz dileme, v katero sem postavljen.

V.

E. Millard

15. avgusta 1882.

V opombi lahko dodam, da je naš primer v Sloveniji in na Češkem občutno poslabšan, kajti v nobeni od teh dežel nimamo prevoda Vulgate. Kakšno korist imamo od našega vztrajanja, da so naše knjige verni prevodi iz grščine? Kakšna korist je vabiti ljudi, naj pokažejo na napake? Splošna javnosti **ne more sprejeti** tega argumenta, duhovniki pa ga **nočejo**. Oni prisegajo na Vulgato in ne bodo priznali nobenega drugega prevoda za pravilnega. Noben drug ni prevod njihove cerkve.

Praktično ne moremo veliko pridobiti z izdajanjem prevodov Vulgate v našem prerokanju s stvori Rima; po tem vprašanju pri njih odpade vsaka debata. Ne Biblije, z odobrenjem ali brez njega. Ne Biblije v kakršnikoli obliki ali formatu, razen če je zares z opombami in komentarji »Cerkve«.

Prevodi Vulgate nam dajejo izhodišče za zagovor naše stvari pred oblastmi in pred ljudstvom. Imenujejo nas odpadnike in nam pripisujejo mračne motive vse dokler jim ne dokažemo da je vsaj naš tekst pristen.

Če ljubljanski knezoškof ali praški kardinal pravi, da naši prevodi niso narejeni po tekstih, ki jih je odobrila »Cerkev« in zatorej niso primerni za rimokatoličane, kaj lahko povemo? Ali lahko pričakujemo od vlade, da bo postavila komisijo za pregled naših prevodov, če so v skladu z grščino?

Na splošno sem to povedal v prid Vulgatinim prevodom, ko jih lahko imajo.

VI.

G. E. Millard

1. decembra 1882

Naš cenjen, vesten slovenski prevajalec prof. Stritar mi je izročil rokopis Pregovorov, ki jih je prevedel v slovenščino. Po kompletiranju Novega testamta in Psalmov so ga k prevajanju nagovorili nekateri člani avstrijskega deželnega zbora, skupaj z menoj. Prepričan sem, da bodo Slovenci pozdravili to koristno knjigo kot dobrodošel dodatek tistim delom Biblije, ki jih že imajo. Ko bi samo ti hudobni, hujši kot nekoristni duhovniki pustili ljudi na miru — kako bi naše knjige šle!

Soglasno z željo Komiteja, izraženo ob prešnjih priložnostih, sem izročil rokopis prevoda prof. Miklošiču v pregled. Ne more biti nobenega dvoma, da bo njegova razsodba vseskozi ugodna; kakor je videti, obstoja želja, da bi takoj dali na svetlo kakšno denarno propozicijo. Zato si upam zaprositi pooblastilo, da bi po Miklošičevem priporočilu prevoda kot pravilnega in narečnega, lahko izplačal prof. Stritarju za rokopis in avtorske pravice znesek £ 12.10, za kar nam je voljan odstopiti vse.

VII.

G. E. Millard

31. januarja 1883.

Nisem še uspel izvleči iz rok revizorja prof. Miklošiča slovenskega prevoda Pregovorov, zato imam čas, da se navežem na predmet Vašega pisma z dne 2. januarja. Mislite, da je predlagana cena £ 12.10 za prevod in avtorske pravice previsoka. Toda dovolite mi povedati, da je prof. Stritar najprej zahteval £ 16.13.4d. Verjamem, da bi raje ranił njegova čustva z besedami, da nisem mogel priporočiti višjega zneska od £ 12.10, kar je v sorazmerju s tistim, kar mu je bilo plačano ob prejšnjih priložnostih.

Cena, ki je bila plačana isti stranki za Efežanom do Razodetja, je znašala £ 40. V neki Bibliji sem zdaj odkril, da ta del obsega 76 strani in Pregovori 24; v drugi Bibliji so številke 71 in 21. Po tem sklepam, da je bila moja kalkulacija pravilna. Na osnovi načel, ki ste jih postavili, menim, da bom opravičen tako končati pogajanja.

Težko je odriniti na morje brez karte ali kompasa; včasih sem si zazelel, da bi mi dali nekaj približnih meril, kako naj dajem plačilo za prevajanje. Predvidevam, da je komajda mogoče postaviti kakšno splošno pravilo, ko je toliko stvari odvisnih od okoliščin.

VIII.

G. E. Millard

25. aprila 1885.

Moram Vam tudi sporočiti, da je prof. Stritar, zmožen prevajalec slovenskega teksta in Psalmov, končal prevajanje Prve Mojzesove knjige v svoj materni jezik. Kako pomembno bi bilo, ko bi se že pred kakšnimi desetimi ali petnajstimi leti po božji previdnosti lotili tega dela, preden se je jezik oživil na tako izreden način! Slovenski Novi testament je zdaj vpeljana knjiga in po obupnem nasprotovanju, ki so ga dvignili proti njenemu razširjanju duhovniki, se najbolj očitvidno pozna, kako globok vtis pušča. Mar ne bi bil satan nor, če bi mirno dopuščal, da bi se delale na njegovo zemljišče ceste vpadnice? Ničesar boljšega ne moremo narediti kot iti naprej s tem, kar smo začeli in sejati luč v dobro osnovanem pričakovanju, da bomo želi zveličanje in slavo. Prosim torej, da bi lahko odkupil zgoraj omenjen manuskript in nadaljeval s tiskanjem in razširjanjem. Prof. Stritar je znižal svoj zahtevek ob upoštevanju dobrodelnega značaja naše Družbe in računa f. 350 (okrog trideset funtov) za rokopis in popravljane prve izdaje. V tem primeru nisem predal rokopisa v pregled prof. Miklošiču, kakor je bilo storjeno v prejšnjih primerih. Takšen pregled je povezan z občutnim izdatkom in do zdaj ni bilo najdenega prav ničesar, kar bi kazalo na potrebnost takšnega postopka. Vem, da se je Stritar posvetoval z Miklošičem med svojim delom in prevajalec je po vsej verjetnosti delal pod moralnim pritiskom predpostavke, da bo njegov prevod kritiziran. Tako je bil dosežen moralni učinek. Če pa Komite meni, da je potrebno povprašati velikega slovanskega profesorja evropskega formata, ni nobene zadržke; upoštevali bi lahko samo izgubljanje časa.

IX.

Pismo Millarda dr. Wrightu

Dunaj, 22. februarja 1896.

... Čeprav je bilo 25 funtov dovolj, vsekakor ni bilo veliko. Če bi želel kakšen urednik imeti prevod Psalmov od takšnega človeka, kakor je prof. Puluji, bi bil pripravljen plačati več. Med Rutenci so redki takšni ljudje kakor je prof. Puluji. Dunajska akademija, ki je znana po tem, da slabo plačuje, bi dala fr. 192 (16 funtov) če bi prevzela od profesorja. Po pravilu objavljajo članke mlajših profesorjev, kateri želijo priti v javnost.

Njihovo pravilo je, da ne sprejmejo več kot 5 listov. Prof. Stritar je Slovenec in ima dandanes ime kot veliki slovenski avtor; smatrajo ga za prvega pisatelja. Leta 1887 sploh ni bil zadovoljen s 30 funti za prevod Izaije; izjavil je, da znesek nikakor ni povrnil njegovega dela v zvezi s prevajanjem. On je gotovo zelo sposoben človek in meni bi bilo zelo žal, če se ne bi pogodili. Mogoče bo voljan nadaljevati z delom pod istimi pogoji, čeprav je nekoč rekel, da ne bi rad dalje delal. 30 funtov je že cenil za preveč.

V naših deželah je skrajno težko najti primerne ljudi.

Zelo je zaželeno, če je le mogoče, da bi naše delo opravljali najboljši ljudje. V Angliji je mogoče lažje najti strokovnjake, ki bi zaradi samega sebe prevzeli prevajanje za nominalno ceno, toda tukaj v naših deželah nasprotno pričakujejo, da bodo zelo dobro plačani.

Resnično upam, da bomo prešli preko ...

Gospod H. E. Millard

dr. Wrightu

Dunaj, 8. aprila 1896.

Po Vaših željah predajem kopije Vaših pisem prof. Stritarju; kopiji njegove notice in mojega pisma pa prof. Puluju v Prago.

Prof. Stritar me je poklical, kakor je prijazno obljubil. Prosil me je, naj se Vam zahvalim za pismo in knjigo. Dobri profesor je zelo ostarel in je preobremenjen z delom, toda veliko lažje je z njim sodelovati. V razgovoru se je pokazalo, da bi želel prevesti Joba; to je njegova priljubljena knjiga in po njegovi pesniški meri. Piše za neko slovensko zvezo v Celovcu, katera izdaja knjige za ljudstvo in videti je, da je precej napisal za mladino. Kolikor mi je znano, podpira zvezo duhovščina in ima veliko sredstev. Povedal mi je, da so njegove izdaje zelo cenili; njegova srčna želja je, da bi čas in moči, koliko mu Bog še podari, posvetil moralnemu blagostanju svojega ljudstva. Sčasoma bo v manjšem pomanjkanju časa in bi rad nadaljeval s prevajanjem Starega testamenta v slovenščino. Nekako je bil presenečen, da je bil plačani znesek za Izaijo malce višji od pričakovanega, toda dodal je, da bo o vprašanju razmislil. V zvezi s honorarjem bomo prišli do zadovoljivega sporazuma — ta stvar nam ne sme stati na poti. Upal je, da bo v prostem času lahko kaj naredil za nas in potem bi še privolil v kakšno delo.

Prosil me je, naj mu sporočim, kateri deli Starega (testamenta) so že bili prevedeni. Ko ne bi imel družine, za katero mora skrbeti, bi bila stvar zelo enostavna; ima pa dolžnosti do žene in otrok in lahko dobi dovolj dela. Seveda moramo zdaj čakati in videti, kaj bo dobri profesor predlagal. Brez dvoma je, da bo delo pri njem v najboljših rokah. Prav pred kratkim mi je nek hrvaški profesor povedal, da je prof. Stritar najboljši slovenski pisatelj. Omenil sem, da bi bil Job bržčas malce težek za razumevanje preprostih ljudi, toda če bo on imel raje to knji-

go, mu bomo morali prepustiti odločitev. Na vse načine se potrudimo, da ohranimo sodelovanje z njim, kajti kdo ve, koliko časa mu bo še ohranjeno dragoceno življenje?

Čim bom kaj slišal od njega, Vam bom sporočil. Vesel sem, da me je profesor počastil s povabilom in sva se tako lahko pogovarjala o tej stvari.

Opombe

¹ Kuzmič Mihael: Sveto Pismo med južnimi Slovani, Znamenje, Maribor, 4/1984, str. 294–309.

² Isti, Razslava Svetega pisma ob 400 letnici Dlamatinove Biblije, Znamenje, Maribor, 6/1984, str. 545–548.

³ Jezikoslovec in slavist (1813–1891), po Kopitarjevi smrti 1884 je sodeloval z Edwardom Millardom pri pripravi novega slovenskega prevoda Biblije, sam je pomagal iskati prevajalce in je paznje pregledoval njihove prevode. Njuno sodelovanje je trajalo od leta 1857 do 1887, ko je E. Millard predal vodstvo renha svojemu sinu.

⁴ Navzlic zelo obširnemu članku v SBI, o prevajanju Svetopisemskih knjig ni najti nobene omembe. Gl. Kuzmič Mihael: Še en (kratek) zapisek o Valjavcu, Jezik in slovstvo, Ljubljana, 7/1983-4, str. 282-3.

⁵ Stritarjevo prevajanje svetopisemskih knjig obsega dnošen del njegovega prevajalskega opusa, a je po krivici skoraj povsod razen v SBI, zamolčano.

⁶ Kuzmič Mihael: Josip Stritar — prevajalec Svetega pisma, Znamenje, Maribor, 2/1986, str. 182–187.

⁷ Moder Janko: Josip Stritar kot prevajalec Svetega pisma, Potokarjev zbornik, Ljubljana, 1987, str. 93–

⁸ Kuzmič Peter: Vuk Dančičevo Sveto pismo i Biblijska društva, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1983.

⁹ Kuzmič Mihael: Vloga Britanske biblijske družbe pri protestantskih izdajah Svetega pisma v slovenščini, Potokarjev zbornik, Ljubljana, 1987, str. 75–92.

MIKLOŠIČ, VALJAVEC, STRITAR — THE CO-WORKER OF THE BRITISH BIBLE SOCIETY

Summary

The British Bible Society was founded in 1804 in London and set itself the aim of distributing the Scriptures. In the desire to bring the Scriptures closer to as many nations as possible, in the second half of the 19. century it sought translators for a new Slovene translation of the Bible. After considerable initial difficulties with too little qualified translators, the director of the Vienna Centre Edward Millard in cooperation with the philologist and Slavist Fran Miklošič engaged professors Matija Valjavec and Josip Stritar, who commissioned by the British Bible Society translated a good part of the New Testament. The ten letters here published, a copy of which is preserved in the British Bible Society archive in London, exhaustively show the translators professional capability and enthusiasm for the work and the translation consistency and great love for fine vigorous Sloven phrasing. At the same time the letters illuminate the so far too little known or unknown translation activity of three outstanding Slovene professors and literally creators.

167

66
189

Rev. E. Millard Dec 1

Slovenian

Our valued conscientious Slovenian translator, Professor Stritar, has put into my hands the manuscript of Proverbs, translated by him into the Slovenian. It was some members of the Austrian diet, together with myself, that encouraged him to proceed with this after the completion of the New Test. and Psalms, and I am confident the Slovenians will hail this useful book as a welcome addition to those parts of the Bible which they have already. If only those wicked, worse than useless priests would leave the people alone, what a new our books would have!

Agreeably to the wish of the Com^{tee} expressed on previous occasions, I have put the M.S. into the hands of Prof. Miklošič for examination.

There can however be no doubt that his verdict will be altogether favourable, and as it appears to be desirable that any financial proposals we may have should be brought forward at once, I beg to ask that, provided that Miklošič recommends the translation as correct and idiomatic, I be authorized to purchase the M.S. and copyright, and to pay Prof. Stritar the amount of £10.00 for which he is willing to cede the whole.

119
189

Rev D. Thomson Dec 5

Turkish

In view of the delay we may encounter we think it necessary to wait no longer but to take active steps for the republication of our drafts Turkish Bible 8th and Testament 32nd. As we

ZGODOVINSKI POMEN NEPOZNANE LJUDSKE PESMI IZ SINJA

Mate Šimundič*

UDK 398.8(497.12 Sinj)

ŠIMUNDIČ Mate: Zgodovinski pomen nepoznane ljudske pesmi iz Sinja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 46—56.

Izvrtnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Članku je v celoti priložena ljudska pesem, ki je bila leta 1961 zapisana v Sinju. V njej je opevana selitev večje skupine ljudi iz Sinjske krajine po Krbavski bitki leta 1493. Priseljenci so se naselili v severovzhodni Sloveniji. Omenjeno je tudi, da je v Sinju prinešena prva hrvaška tiskarna iz ličkega Kusineja. V Sinju so svinčene dele pretopili v naboje za puške. Pesem torej potrjuje obstoj Kusijske tiskarne in njen konec v Sinju.

UDC 398.8(497.13 Sinj)

ŠIMUNDIČ Mate: Historical character of an unknown folk-song from Sinj. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 46—56.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

A folk-song which had been written down in Sinj in the year 1961, has been added on the whole to the article. In it the migration of a greater group of people from the region of Sinj after the battle of Krbovo in the year 1493 was put into verse. The immigrants settled in the north-east of Slovenia. It is also mentioned that the first Croat printing-works have been brought to Sinj from Kusinej in Lika. At Sinj the leaden parts had been melted into cartridges for guns. The song therefore confirmed the existence of the printing-works of Kusinej and their end at Sinj.

V poletnih mesecih leta 1961 je bival v Sinju mlad zdravnik Rado Žic, po rodu iz Punata na otoku Krku. Med mnogimi ljudmi, ki jih je spoznal, se je spoprijateljil z Antom Glavinovičem in z njegovo sestro Marijo, poročeno Librenjak. Onadva sta mu povedala pesem z naslovom Pisma o banu Ivanu Šimuniču. Marija in Ante sta slišala v otroštvu pesem od svojih staršev, le-ti so jo poslušali iz ust staršev in dedov. In tako se je pesem prenašala iz roda v rod, iz ust v usta. Verjetno je, da so jo peli ob spremstvu gusel. Ante ni imel posluha, Marija je poslušala njegove besede in pela verze na guslarski način, a brez spremljave tega glasbila. Tudi sicer so redke ženske v Sinjski krajini in njeni okolici, ki bi bile večše guslarnja, večinoma pojejo brez glasbene spremljave. Omeniti je potrebno, da je bilo v Dalmatinskem zagorju več žena, ki so znale na pamet mnoge ljudske pesmi in so jih pele ob različnih priložnostih.

Rado Žic je mislil, da bo pesem ponudil uredništvu kakega časopisa, toda tega ni storil takoj, tako je sčasoma pozabil to idejo in pesem. Na srečo je rokopis ostal ohranjen kljub njegovim dveh ali trem selitvam in daljšemu bivanju v tujini. Pred petnajstimi leti mi je ob neki priložnosti omenil, da je v Sinju zapisal

* Prof. dr. Mate Šimundič, Pedagoška fakulteta Maribor

ljudsko pesem in da mi jo bo pokazal. Rokopisa ni uspel takoj najti, kasneje pa ga je tudi prenehal iskati. Toda na začetku 1989. leta je slučajno naletel nanj in mi ga predal, naj ga preberem in o njem razmislim. Ko sem pesem prebral, sem bil presenečen zaradi njene vsebine, točneje zaradi dveh zgodovinskih podatkov. Pa preberimo najprej pesem:

PISMA O BANU IVANU ŠIMUNIĆU

Kađa naši poraziše Turke,
Skender-bega pašu bosanskoga,
nasilnika zla i naopaka,
cesar bečki bilu knjigu piše
a na ruke Ive Šimunića,
prisvitloga bana od Krajine.
U knjizi mu ko otac plakaše
kakve njemu jade i nevoje
u vik čine siloviti Turci
spuščajuć se iz zemje Ugarske
u Štajersku krajinu ubavu.
I moli ga kano svoga sina
da mu dođe na pomoć veliku
u obranu križa i kaleža
od polmiseca priopakoga.
Akoli mu na pomoći bude,
dat će njemu zemju i gradove,
lipa sela i tvrde varoši,
darovat ga i srebron i zlaton,
poslat će mu i svoji vojnika,
pomoć pružit di god je moguće.

Kad je bane knjigu razumija,
on cesaru to odgovorija:
»Svitli care, silni gospodaru,
šta će meni zemja i gradovi,
pusta blaga i zlatni nakiti,
ja i ovdi toga dosti iman,
da ko piše, bilo bi i više.«

Kad je cesar knjigu proučija,
bijaše se puno rastužija.
Poče bana i jopet moliti
i gorke mu jade kazivati:
da mu osta sva krajina pusta,
nek dovede petstotin mladića,
sve mladosti, ni malo starčadi,
i da dicu na put ne uzimje.
Naselit će njegove gradove
Borl i Ormož pored rike Drave
i još k tomu ubav Jeruzalem
i vascilo poje oko Ptuja,
ravno poje, nadaľeko znano.

Od svega će biti gospodari.

Kada bane i tu knjigu prošti,
on sakupi sve časnike svoje
i naredi neka se priprave
da saberu vojsku pripremljenu,
jer je njiman dugo putovati
i na putu s Turcin ratovati.

Satnici su tekliče poslali
oko Sinja pozivat vojnike.
Itri su jin monci govorili:
»Oj, junaci od Krajine sinjske,
štano znate pušci oganj dati,
svi uzmite konja po najbržeg,
pušku šarku — tog oca i majku,
dugo kopje i sabju oštricu,
buzdovana¹ i dva samokresa,
u bisage praa olova
i baškota kruva nesoljena
te mišinu vina po veliku.
Povedite svu rodbinu svoju:
čejad staru i dičicu malu,
jerbo Rvat, otkako ga ima,
ne ostavja stara i nejaka,
već ga rani i oda zla brani.
S oženjenin nek su virne jube,
a s mladićin cure zaručnice,
sve odreda dive lipotice.«

Časnicima ban podili šolde²
šta mu bečki cesare poslaše.
Časnici ji satniciman daše,
ovi stotnicin i desetnicin
da razdile sve među vojnike.
Kad ne minu ni četrnest dana,
a vojska se biše sakupila,
sakupila i utaborila
poda Trijen gradon na Cetini.

Bisni konji i silni junaci,
š njiman žene i divojke krasne,
zapregama ni broja se ne zna.
Did i baba side ponaprda,
iza nji su sitni unučići,
mala dica majkan na prsiman,
pored nji junaci konjanici
te divojke i udate žene.
Svako jaši pritila ždralina.
Brez oružja nikoga nemade,
ko ga samo privatiti znade.
U ženski su noži o pojasu,
a do njizi svitli samokresi.

Svaki muški dugu pušku nosi,
a dvi mu vise u pripašaju,
o bedrici sabja briotkinja,
u ruci mu perni buzdovane,
konjanici dugin kopjen tresu.

Kada bane izda zapovidi,
razvuče se spremjena družina
i okreni ka sivernu kraju.
Tri moseca oni putovaše,
od Karlovca na Metliku paše.
Pa kada se malo odmoriše
i bisage svoje napuniše,
odrediše pute nastaviti.
Od Metlike daje produgjiše
i unda se Ptuja dovatiše.
Prid gradon ji dočekala vojska,
mala vojska ptujski gospodara.
Kad ta vojska bila ugledala
šta se Ptuju gradu približava,
odjednon se bila skamenila:
Sve junaci izgleda viteška,
svi pod puškon i dugačkin kopjen,
ispod kape od diviji zviri,
ploče zlatne na prsin junačkin,
oružane ženske ko i muški.
Kada monci malo k sebi došli,
od stra jesu u grad pobižali
i za sebon moste podignili,
podignili, vrata zatvorili.

Ban Šimunić teklića otposla
s knjigon bilon za ptujsku gospodu.
Kad gospoda knjigu razumila,
tad su gracka vrata otvorila
i ponovo moste priklonila,
prid junake s kruvon išetala,
bilin kruvon i bukaron³ pive.
A Sinjani, svemu naviknuti,
kruv su jili, pivu nisu pili,
za nju prija niti čuli nisu.
Glavno piće njimon vino biše
i rakija od zgode do zgode,
osobito kad su mrzle vode.
Šimunića lipo darivaše
ter mu kjuče od gradova daše.
A on za dar uzvratu uzdarje:
pušku šarku, sabju dimiškinju
i odilo zlaton izvezeno
šta Sinjani nose na blagdane.
I uz to se lipo pogostiše.

Pridodoše iz Ptuja gospoje
i čude se brkatin junacin,
krupnim moncin iz neznana kraja.
A divojke mamile poglede
baš odreda sve ptujske gospode.
Dođe vrime da se i rastanu
i na svoju svaki kreni stranu..
Brzo su se tu dogovorili
kamo će se koji uputiti.
Na tri su se skupa razdili.

Kad stigoše u Borl grad na Dravi,
odma su ga bili zaposlili.
Vas grad jesu skladno obnovili
i puše⁴ su u njeg postavili.
Prostor mali za puno čejadi,
stoga u njem nisu svi ostali,
većina je kuće sagradila
po njegovoj bližoj okolici.

Drugi dio k Jeruzalem-brigu,
k njemu oni brzo putovaše,
tu sve žene i dica ostaše,
a judi se gradnje privatiše.

Treći skup se k Ormožu odvali
i tamo su zauvik ostali.

Dotle dospo vojska svitla bana,
po junaštvu po sven svitu znana.
Poče narod ledinu krčiti,
njive orat i lozu saditi.
Procvitaše zeleni voćnjaci,
porestoše grozdni vinogradi.
Sritno su se tu porazmistili,
zemju plodnu vajalo radili,
uzgajali konje i volove,
sitnu zubu ko bi broja znao.
Od oružja nisu se dilili,
pod njimen su svi i ostarili.

Kad Turčinu biše dojavjeno
ko tu zemju sada naselija,
Sve Sinjani iz Krajine jute,
više tamo nije udarija.
Nije lako na Sinjane poći,
pod Sinjon se Turčin opržiija,
poda nj više nije doodija,
kako zube ne bi polomija.
Pusta zemja prisvitla cesara
posta tako brojno napučena,
Od Turčina za svagda branjena.

Niki su se od tamo vratili,
ne mogaše maglu podnositi,
niti slane, niti oštre zime,
nastaviše život u Krajini,
na prijašnjoj svojoj domovini.
Po koji su još i dolazili,
oblazili svoje rodijake,
unda bi se natrag povratili.
I tako su bili nastavili
doklen stari nisu izumrli,
a mladi se i ne poznavali.

U toj vojsci Šimunić Ivana,
od Krajine junačkoga bana,
biše puno sivi sokolova
vitka stasa, rumena obraza,
duga brka i pogleda mrka,
čvrste ruke, široki ramena,
brzi nogu, još brže pameti.
Svi Rvati štono Boga znaše,
kojino su znali udariti
kano lavi ako je tribalo,
a čekati poput guja ljuti.
Med njimi su po izbor glavari:
najprvi je Tetičković Mate,
svuda znani časnik od mejdana,
Smista za njim Petrović Ivane,
a do njega Bračić Radovane.
Sve junaci ko i gorski vući.
Ni satnici nisu gori bili:
Ivan Rode, zmija od čovika,
Jozo Murat, sabja demeškinja,
Topalović Jure, oganj živi,
Tetičković Marko, laka tica,
Predikaka Ante, junak vrli,
Šime Pravdić, judina na glasu,
Ante Kačić, peru vičan laku,
vičan peru i dugu maškuju⁵.
A šta reći o Šimi Kačiću?
On je moga konja priskočiti
te na itre noge doskočiti,
i dvojici na bojak izaći.
Ni na smrti on stra prizna nije.
Do neg junak Vrane Zemljariću,
on na turske sabje nalićaše
i njijova kopja prilamaše,
buzdovanon bojak dokončaše.
Bija š njimi Jerko Dukariću,
on na guslah prilipo gudiše.
U boju je divje nasrćao
i dušmane⁶ na rpe mećao.
U boj Jerko prvi ulazija,
iz boja je zadnji izlazija.

Do nji redon znani su serdari?²
 Škopinići Luka i Andrija
 te Bareze Mikula i Tome,
 Mate Milun, gora od čovika,
 Kolarići Vrane i Jozipe,
 Štampar Luka, Ive i Mikula
 šta s Kosinja ličkog utekoše,
 mista mala, po sven svitu znana
 po knjigama koje su tiskali.
 U Sinj bili braća pribižala
 od Turčina, vragu dušmanina.
 Dogoniše olova i praha,
 i olovon vojsku opskrbljaše
 da to plino ne dopane Turcin.
 I još mnogo inijeh serdara
 i katana³, rabri bojevnika
 koji jesu puškam oganj dali
 i na gole sabje udarali,
 golin rukan dušmane vatali.

Taki su van svi Sinjani bili,
 nikad oni nisu mirovali,
 vazda jesu Turke progonili,
 i nikon se nisu pokorili!

II

Pesem je sestavljane iz 261 verzov v desetercu. Zaradi tega spada med srednje dolge epske junaške pesmi, kakršnih je mnogo. V osnovi se junaške narodne pesmi ne rimajo, toda rime se ne izogibajo za vsako ceno, niti zunaj niti znotraj verza, zlasti še, kadar se nam sama ponudi ob petju. Pesniki oziroma pevci se rime poslužijo tudi zaradi razbijanja enoličnosti in za doseganje večjega izraznega vtisa, nenazadnje pa tudi zaradi umetniškega učinka. To lahko vidimo tudi v tej pesmi.

V Pismi o banu Ivanu Šimuniću je opevana selitev večje skupine ljudi iz Sinjske krajine v nemirnem času, ko so bili Turki v neposredni bližini. Gre za čas Krbavske bitke 1493. leta. Prebivalci iz Sinja so se odpravili na pot po ponovnem opozorilu avstrijskih oblasti, morda tudi samega cesarja. Pomikali so se preko Like, kar je mogoče sklepati po omenjenih mestih Karlovcu in Metliki, ker preko Like vodi direktna pot iz Senja. Ko so prešli preko Karlovca, so se zadržali v Metliki, da bi se odpočili in se okrepcali. Morda je bila Metlika najprej tudi njihov končni cilj, pa so se med potjo odločili drugače. K temu sklepu nas vodi podatek o velikem ovinku, ki so ga naredili, saj pelje direktna pot preko Zagreba v severovzhodno Slovenijo. Ta pot je mnogo krajša. Možno je tudi, da so zbrali daljšo pot zaradi turške nevarnosti, ki jim je pretila med Zagrebom in Karlovcem. Kakorkoli že, iz Metlike so morali kreniti proti cilju. Tega dela poti pesem ne omenja, spomni se ga le na koncu. Srečno so prispeli na cilj in se naselili med Borlom, Ormožem in Jeruzalemom, v glavnem na Ptujskem polju ob meji s Hrvaško. Točno je omenjeno, da so se naselili v vseh treh mestecih. Morda je kakšna huda bolezen zredčila prvotno prebivalstvo, ali pa se je odselilo, pa so državne oblasti hotele ponovno naseliti te kraje. Gotovo je, da so tako hotele tudi povečati obrambno moč pred turško nevarnostjo, ki je pretila.

Pesem nam pove, da so se prebivalci mirno pripravljali za to dolgo in nevarno potovanje. Pripravili so se po vojaškem zgledu, pod vodstvom pravih častnikov in podčastnikov.

Bili so oboroženi in tako so bili pripravljani spopasti se s Turki na vsej poti. Skoraj gotovo je, da do srečanja s sovražniki ni prišlo, sicer bi to bilo verjetno v pesmi omenjeno. Odpravili so se na pot, ki je pesem natančno ne popisuje, naslednjo vest o karavani izvemo šele v Karlovcu in Metliki. Lahko rečemo, da je najnevarnejši in najdaljši del poti minil brez večjih motenj — mirno.

V Sinjski krajini je junaška pesem še danes živa, še lahko slišimo gusle. Pred stoletji je v tej pokrajini ljudska junaška pesem naravnost cvetela. Malo verjetno je, da je kakšen, še posebej pomemben dogodek ostal neopevan. Tako se je vse pomembno ohranilo iz roda v rod za vse čase. Zahvaljujoč temu, je lahko dr. Rado Žic to pesem zabeležil po tolikem času — leta 1961 v Sinju. Neizpodbitno je gotovo, da se je ta pohod zares zgodil, kot je opisan v pesmi. Domišljija ljudskega pesnika si ni izmišljala velikih dogodkov, pel je o vsem, kar se je zgodilo. Pesnik je bil le zapisovalec resničnih dogodkov. Gotovo je, da je pesem nastala neposredno po odhodu Sinjčanov v Slovenijo, kar potrjuje navajanje imen in priimkov večine častnikov in podčastnikov, ki so vodili ljudi in jih varovali z orožjem. Poleg tega so točno določeni tudi kraji Borl, Ormož in Jeruzalem. Ta drugi podatek dokazuje tudi, da se je zares manjše število izseljencev vrnilo (o tem govori tudi pesem), da bi živeli ob domačem ognjišču. Le-ti so prinesli vesti o novih krajih in usodi svojih rojakov v njih. Verjetno so se vrnili tudi nekateri častniki in podčastniki. Možno je, da je vse dogajanje opesnil kdo, ki je bil sam udeleženec pohoda in se je vrnil, ali pa je pripovedovalec pesmi spoznal koga iz skupine ljudi, ki se je vrnila.

Zaradi turških napadov in hudih boleznih ter naravnih nesreč so bile pogoste selitve ljudi v več smeri. Največ selitev je bilo zaradi vojn. Pred prvim turškim vpadom na koncu 15. stoletja v te kraje je pod vodstvom duvanjskega škofa množica beguncev zapustila južno Bosno, Dalmacijo in Hercegovino in se naselila na Apeninskem polotoku. Njihovi potomci so današnji Molizanski Hrvati. Da bi se izognili turškemu ropanju, so se zopet drugi napotili proti severu. Le-ti naseljujejo zahodno Madžarsko in jugovzhodno Avstrijo (Gradišče) in južno Slovaško. To je bil pravi exodus! V ta čas spada tudi opevan pohod v Pismi o banu Ivanu Šimuniću. Ta čas selitve posredno potrjujejo tudi verzi:

Štampar Luka, Ive i Mikula
šta s Kosinja ličkog utekoše,
mista mala, po sven svitu znana
po knjigama koje su tiskali.
U Sinj bili braća pribižala
od Turčina, vragu, dušmanina.
Dogoniše olova i praha
i olovon vojsku opskrbijaše
da to plino ne dopane Turcin.

O Kosinjski tiskarni bomo spregovorili kasneje, najprej pa nekaj o času prenehanja njenega delovanja. O tem pravi Zvonimir Kulundžić:

»Tako smo našli odgovor na vprašanje, kdaj je lahko tiskarna v Kosinju začela delati, kot smo že prej našli odgovor na vprašanje, kdaj je prenehala z delom. Njeno trajanje je torej omejeno z ene strani z zapisom diakona Jurja (26. junija 1482), z druge strani pa s katastrofalnim izidom Krbavske bitke (9. septembra 1493). Po tej bitki so Turki prodrli v kosinjske kraje, torej gre za čas od 1482 do 1493.« (500. obljetnica Kosinjskog misala, str. 15, Zagreb 1983.)

Razumemo lahko, da je Kosinjska tiskarna prenehala delovati po Krbavski bitki 1493. Tega leta ali v naslednjih letih, tako lahko sklepamo iz verzov v pesmi, so bili stroji iz tiskarne, delno ali v celoti, prenešeni v Sinj. Tu so jih, na žalost, pretopili v puškine krogle in so tako izginili brez sledu. Ne moremo reči gotovo, kako dolgo so bili bratje Štampari (tiskarji) Luka, Ive in Mikula v Sinju, gotovo pa je, da so bili v mladosti, ko je vsa trojica z drugimi vred krenila na dolgo in nevarno pot. Ta selitev je bila verjetno v zadnjih letih 15. stoletja ali v prvem desetletju 16. stol. To je čas, ko je v Hrvatski tlelo in gorelo, kot se navadno govori o dogodkih teh desetletij. Po bitki na Krbavskem polju so ugasnila mnoga ognjišča na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, mnogi kraji so ostali prazni.

Ljudski pesnik omenja, da je bilo v sinjski skupini 500 moških, poročenih in samskih. S seboj so imeli družine. S fanti so bila njihova dekleta in zaročenke. S seboj so vzeli tudi starše in otroke. Povprečno je družina štela 5 članov, to je nižja številka, skupaj jih je torej bilo 2500. Potrebno je poudariti, da se niso pripravljali za selitev v naglici, pod grožnjami ali pritiski, niti niso šli v vojno. Priprave so potekale v miru, potovanje je minilo brez izgub. Pesnik trdi, da so jih avstrijske oblasti (sam cesar) dvakrat poklicale na slovenska tla in so dale celo denarno pomoč voditeljem. Z imenom in priimkom je omenjenih več vodij teh izseljencev. Končno ni izključeno, da obstajajo o njih sledi v domačih arhivih, vsaj o nekaterih pomembnejših. Verjetno tudi Avstrijci niso ostali gluhi za ta podvig in je ostal kak zapis v dunajskem ali graškem arhivu.

Ne bo odveč poiskati redke podatke nekdanjih doseljencev med današnjimi Slovenci. Tu in tam na Ptujskem polju ljudje še danes omenjajo, da so njihovi predniki prišli z juga, iz Dalmacije in Like. Dokaz za to so tudi priimki, oziroma ostanki priimkov, zapisanih v pesmi. To so Bareza, Bračić, Dukarić, Kačić, Kolarić, Milun, Murat, Petrović, Pravdić, Predikaka, Rode, Šimunić, Škopinić, Štampar, Tetičković, Topalović, Zemljarić. V severovzhodni Sloveniji in na širšem območju najdemo te priimke: Bračić, Dukar in Dukarić, Kačić, Kolarić, Petrović, Pravdić, Predikaka, Rode, Štampar, Tetičković in Zemljarić. Jasno je, da je namesto sufiksalnega morfema -ić v slovenščini -ič.

In kakšno je stanje v Sinjski krajini? Tu najdemo priimke Bareza, Milun, Murat, Petrović in Šimunić, drugih ni. V Leksikonu priimkov SR Hrvatske ni priimkov Škopinić, Tetičković in Zemljarić/Zemljarić. Večina priimkov, zapisana v Pismi o banu Ivanu Šimuniću, danes ni več v Sinjski krajini, nekaterih pa ni več niti na Hrvaškem. Ustavimo se pri priimku Murat. Na prvi pogled je videti muslimansko osebno ime orientalskega izvora, ki je tukaj postalo priimek. Toda na koncu 15. stoletja v teh krajih še ni bilo Turkov, zato tudi ne njihovih imen in priimkov. Menim, da je ta priimek od ital.-ben. Muratti/Murat. Kakor je zapisano v Akademijem slovarju (Rječniku JAZU), srečamo prvič ime Murat v srbskem spomeniku v 15. stoletju in se nanaša na turškega carja. Na Hrvaškem ga najprej omenja književnik I. Gundulić, tudi on omenja turškega carja. V vasi Trilju (v pesmi Trij) so bili do nedavnega nosilci priimka Šimunić. Skoraj gotovo je, da je iz Trilja bil »ban« Ivan Šimunić. Nenazadnje je vas Trilj tudi zborna mesto vseh izseljencev, iz nje so krenili na potovanje.

III

Jezik narodnih pesmi, še posebej epskih, je nekako zastarel. To velja tudi za Pismo o banu Ivanu Šimuniću, še posebej glede na sodobni govor Sinjske krajine. Jezik pesmi se je v teku 500-ih let spremenil tudi glede na svojo izvirno obliko. Vemo, da je pesem nastala kmalu po selitvi.

Vendar se jezik pesmi v marsičem razlikuje tudi od jezika današnjega Sinja in okolice. Pesem se je selila iz roda v rod in vsak jo je tudi v govoru prilagajal

sebi. To je neizogibna usoda vsake pesmi, ki se širi iz ust do ust. Pesem se tako ne spreminja samo jezikovno, ampak tudi vsebinsko. Nekateri verzi se izgubijo, drugi dodajajo. Pisma o banu Ivanu Šimuniću je nastala v Sinjski krajini, tam je bila tudi zapisana po nepolnih 500-letih, tako da se je prenašala od starih na mlade. V takih primerih se pesem običajno manj spreminja glede na izpuščanje, dodajanje in spreminjanje verzov ali delov kitic. Na primer na koncu pesmi je nakazana bitka pod Sinjem 1715. leta, ko so bili Turki poraženi. Verzi se glase:

Nije lako na Sinjane počí.
Pod Sinjon se Turčin opržija,
poda nj više nije doodija,
kako zube ne bi polomija.

Vsekakor so bili ti verzi dodani mnogo kasneje, v teku zadnjih stoletij, morda celo v novejšem času.

Kljub vsem jezikovnim spremembam so v pesmi ostale določene značilnosti čakavskega narečja. Tako imamo fonem j namesto lj v primerih: nevoje, zemju, zemja, uzimje, opremjen, kopje, sabju, čejad, ostavja, kopjen, daje, divje, sabju, čejadi, dojavjeno, Zamjariću, sabje. Tako tudi samostalniki maškuj < maškulj < ital. mascolo ali maschoi — mali top. In morfem m > n na koncu sklonskih oblik: srebron, zlaton, iman, Turcin, oženjenin, mladicin, odjednon, satnicin, desetnicin, brkatin, junacin, puškon, dugačkin kopjen, prsin junačkin, sebon, knjigon bilon, bilin kruvon, krupnin moncin, Sinjon, olovon, golin rukon, Trijen i drugo. Sem spada tudi tvorna glagolska oblika: razumija, odgovorija, proučija, rastužija, naselija, udarja, opržija, doodija, polomija, ulazija, izlazija. Ohranjen je le stari mestnik guslah in orodnik njimi.

Ti primeri nam služijo kot dokaz, da so v obdobju pred vpadi Turkov govorili v Sinjski krajini čakovsko, da je torej ta kraj pripadal čakavskemu narečju. V pesmi zasledimo tudi turcizme: buzdovan, mejdan, dušmanin in serdar. Menim, da so bili vnešeni kasneje, ko so se te besede naselile v našem jeziku.

Jasno je, da so to večinoma besede iz vojaške terminologije. Najdemo tudi nekaj italijanizmov: baškot, maškuj, šolda.

IV

Pismo o banu Ivanu Šimuniću ima tudi narodnostni pomen za Hrvate. Potrjuje obstoj Kosinjske tiskarne, ki je ne le prva hrvatska, ampak tudi prva južnoslovenska tiskarna. Za njo pove, kje in kako je nastala. Zato si ponovno preberimo odlomek, kjer pesem govori o tem:

Štampar Luka, Ive i Mikula
šta s Kosinja ličkog utekoše,
mista mala po sven svitu znana
po knjigama koje su tiskali.
U Sinj bili braća pribižala
od Turčina, vragu dušmanina.
Dogoniše olova i praha
i olovon vojsku opskrbijaše
da to plino ne dopane Turcin.

Kolikor je znano, je to edina ljudska pesem, v kateri je omenjena Kosinjska tiskarna. O njej ne govori niti nobena ljudska pripovedka. Ne vemo, kakšen je pravi priimek trojice bratov, ker je tiskar poklic, ki so ga opravljali. Nastal je iz

ital.-ben. stampa — odtis, časništvo. Tako je iz poklica nastal priimek Štampar (prav tako Bravar, Brodar, Cestar, Klobučar, Kolar, Kopač, Kovač, Lončar, Remenar, Sedlar, Zlatar, Zvonar). Če se ne bi ukvarjali s tiskanjem, jih pesnik gotovo ne bi imenoval tiskarji. Beseda je prevzeta iz italijansko-benečanskega narečja. Ker so v Benetkah že imeli tiskarno, je mogoče tudi prva hrvaška kupljena tam. Z njo so prišli tudi benečanski tiskarji, ki so delali v Kosinju, dokler se niso domači sinovi priučili te veščine. Jasno je, da so tudi razširili svojo besedo štampa, ki so jo domačini sprejeli. Pesem posebej poudarja, da je Kosinj znan v svetu »po knjigah, ki so jih tiskali.« Pomeni, ne eno, temveč najmanj dve ali več. Gotovo je tudi, da so bratje prinesli svinec v Sinj. Tega ni moč razumeti drugače, kot da so tudi pripeljali tiskarske stroje, svinčene črke in svinec iz zaloga, ki so bile v tiskarni za prihodnje potrebe. Glede na to, da so s svinčcem zalagali vojsko, je jasno, da ga ni bilo malo.

Nasprotno. Najbrž je v Sinj dospela cela tiskarna ali vsaj njen največji del. In tako se je prva hrvaška tiskarna izgubila v vojnem viharju. V Kosinju je zaživel njeno delo, končalo pa je v Sinju. Trije kosinjski tiskarji so iz Sinja odšli v Slovenijo. Njihovi potomci do današnjih dni nosijo priimke zaslužnih pradedov. Znanost nima nikakršnih podatkov o koncu Kosinjske tiskarne. Ugibali so, da so svinčene dele uporabili za puškine naboje, toda dokazov ni bilo. Končno je na to vprašanje odgovorila ljudska pesem.

Razlaga manj znanih besed

- ¹ buzdovan — vrsta orožja
- ² šolad — denar
- ³ bukara — lesen bokal za pijačo
- ⁴ puša — vrsta topa, puška
- ⁵ maškuj — vrsta topa, možnar
- ⁶ dušmanin — sovražnik
- ⁷ serdar — glavar, starešina, vojskovodja
- ⁸ katana — konjenik

HISTORICAL CHARACTER OF AN UNKNOWN FOLK SONG FROM SINJ

Abstract

The above song was written by a physician Rado Žic in 1961 in Sinj. The lines were recited by Ante Glavinović of Sinj and sung by his sister Marija (married name Librenjak). The person who copied the song intended to publish it in a newspaper. Since he didn't do it immediately, however, he forgot about it and the manuscript was lost. He found it again by accident in the beginning of 1989 and showed it to me. After reading it I realized how important the song was from the historical and the cultural points of view. Historically the poem provides information on the migration of a large group of the Sinjska krajina inhabitants to the northern-eastern part of Slovenia, e.a. around Ptuj. This migration is important for both Croatian and Slovenian history. The latter one is far more important than the former. Among the immigrants were the Štampari brothers (Luka, Ive, Mikula). After the Krbav battle in 1493 the brothers escaped the Turkish danger from Lički Kosinj and settled temporarily in Sinj. They brought with them the first Croatian printing plant, which operated for a few years in Kosinj. Its lead parts, the letters and additional quantities of lead, which were melted into gungrains, are kept in Sinj.

This folk song mentions Kosinj, which is known for the first printed books. The printing plant existed in Kosinj already at the end of the 15th century. It is said that because of the Turks the printing plant was transferred to Sinj, where it then disappeared. It was used for military purposes. It hasn't been established scientifically so far how the printing plant actually vanished. It was rumoured that it disappeared during a battle, but no specific information on this occurrence is available. Finally, this question was answered by another folk song »Pisma o banu Ivanu Šimuniću« (Song about the banus Ivan Šimunić).

PREKMURSKA MARTJANSKA PESMARICA I (Spominu Ivana Škafarja)

Vilko Novak *

UDK 245(497.12 Martjanci)•15/16*

NOVAK Vilko: Prekmurska Martjanska pesmarica 1. (Das Gesangbuch aus Martjanci in Prekmurje). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 57—82.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Rokopisna pesmarica (starejša) iz Martjancev v Prekmurju, ki jo hrani Univerzitetna knjižnica v Mariboru, izvira delno verjetno iz 16. večji del pa iz 17. stoletja in vsebuje v glavnem cerkvene in verske pesmi, pa tudi svetne vsebine, ki jih nekaj najdemo tudi v hruških kajkavskih pesmaricah.

UDC 245(497.12 Martjanci)•15/16*

NOVAK Vilko: The song-book from Martjanci in Prekmurje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 57—82.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The song-book (the older) in manuscript from Martjanci in Prekmurje preserved in the library of the university of Maribor, has its origin probably partly in the 16th, but mostly in the 17th century and it contains mainly ecclesiastical and religious songs, but also of worldly contents, as we find some of them in the Croat song-books in the «kajkavski» dialect.

Univerzitetna knjižnica v Mariboru hrani rokopis s sign. Ms. 56, ki ga je Jan-ko Glazer najprej na katalognem listu, pozneje v Katalogu rokopisov Univerzitetne knjižnice v Mariboru (19, 23) označil kot: »Cerkvena pesmarica (tako imenovana Prekmurska pesmarica I, starejša). Imenovana tako, ker je bila kupljena v Prekmurju (ČZN 1922, 53) in je leta 1710 bila last Nikolaja Legna (prav: Legèna, V. N.) v Martjancih, ki se je podpisal na str. 144 2. dela pesmarice: Per me Nicolao Legen in Martjanczi. Prvotna letnica pod 1710 je nečitljiva, verjetno se je glasila 1643, s pripisom (prvotnim) Anno Dni 15 Aprilis. Ohranjenih 532 str. Prednja plattica manjka.« I. Škafar je v Seznamu prekmurskih rokopisnih pesmaric¹ dodal kratkemu opisu te pesmarice še: »velikost 8 × 13 cm.«

1. V slovstveni zgodovini.

Prvi je o tej pesmarici pisal Franc Kovačič v poročilu o knjigi Matije Slaviča: Prekmurje (Ljubljana, 1921) v ČZN XVII, 1922, 40—42, kar so navajali od F. Kidriča²) in Fr. Fanceva³) dalje vsi, ki so o njej razpravljali. Preden nadaljujemo z navedbo Kovačičevega poročila, moramo opomniti na anomalijo, ki so jo zagrešili anonimni slovenisti in zgodovinarji v katalogu razstave Pričevanja o slovenskem jeziku, ki jo je 1982 priredil Arhiv SR Slovenije, kjer pod številko 64 beremo: »Prekmurska pesmarica iz Martjancev. 1649—1710« (tako po M. Ruplu in A. Gspanu v Zgodovini slovenskega slovstva L, 1956, 282 in 316.). In za navedbo nahajališča rokopisa neumljivo »dognanje«: »Objava: Matej (!!) Slavič, Prekmurje,

* Prof. dr. Vilko Novak, Ljubljana

Ljubljana 1921, str. 21-26. »Na navedenem mestu seve pesmarica niti omenjena ni mogla biti, prezrli pa so »strokovnjaki« kataloga vse slovensko in hrvaško pisanje o njej in že trikratno objavo nekaterih njenih delov v Zagrebu.

V dokaj obširnem poročilu Kovačič žal ne pove, od koga je Zgodovinsko društvo v Mariboru »nedavno kupilo« to in še eno pesmarico. Imenuje ju »najstarejši literarni spomenik v prekmurščini.« Kovačič meni o prvem zvezku, da »je zbirka različnih rokopisov iz različnih časov. Drugi, veliko manjši zvezek je iz druge polovice 18. stol.« Ugiba, katera letnica se skriva pod Legénovim vpisom 1710, navede latinski vpis: *Populum in Ecclesia et in scholis juventutem Dirigentium* ter dokazuje iz vizitacijskih zapisnikov v nadškofijskem arhivu v Zagrebu iz 16. stoletja, da so »v Prekmurju ljudske šole dokaj stare.« Kovačič je na podlagi teh zapisnikov napisal četrto poglavje Gradiva za prekmursko zgodovino (ČZN 1926, 1—20).

V slovensko slovstveno zgodovino je uvedel obe prekmurski pesmarici Fr. Kidrič v prvem snopiču Zgodovine slovenskega slovstva (1929, 114—115) s previdno formulacijo: »Vsaj že okoli srede 17. stol. so bili v šoli in cerkvi v rabi rokopisi s pesemskimi teksti v domačem narečju, ki nimajo s pesmaricami kranjskega protestantskega repertorija v 16. stol. menda nobene zveze.« V sledečem poglavju je dodal še: »... pri prekmurskih protestantih, ki so vkljub maloštevilnosti in vkljub defenzivnemu položaju vendarle imeli svojo cerkveno-šolsko pesmarico...« (121). Opazil je tudi, da so prva »literarna pomagala za Prekmurce (bila) na isti jezikovni osnovi, ki jo kaže že rokopisna pesmarica s teksti iz 17. stol...« (115).

Ko je tedanji mariborski bogoslovec Ivan Škafar, poznejši zgodovinar in bibliograf prekmurskega slovstva, vnet sodelavec ČZN, prepisal začetek 3. dela in ves 4. del starejše Martjanske pesmarice I, sem po nasvetu ravnatelja Janka Glazerja poslal 24. avg. 1934 ta prepis Janku Barletu v Zagreb, ki je bil strokovnjak za hrvaške rokopisne pesmarice in je prvi več pisal o Pavlinski pesmarici. V spremnem pismu, ki mi ga je Barle vrnil, sem napisal: »Po mojem spoznanju... jih je napisal (prepisal) kajkavec, ki je živel med Prekmurci (učitelj, duhovnik) in odtod prekmurske jezikovne črte. Vendar je glavni ton kajkavski. Župnija Martjanci, kjer je rokopis datiran, ni spadala pod zagrebško škofijo. (To je le delno res, V. N.) Zanimivo je tudi, da je jezik prvih prekmurskih knjig v 18. stol. skoro docela isti kot tu v rokopisu. Danes oblike beše itd. v našem narečju niso znane. Pošiljam Vam odlomek pesmarice v prepisu in Vas lepo prosim, da se zanimate zanj ter nam pomagata z ugotovitvijo, ali je to prepis kakih znanih tekstov. — Morda bo vedel pomagati g. ravnatelj dr. Fancev. Tekst želim obdelati v ČZN.«

Franjo Fancev je šele 1. V. 1935 odgovoril J. Barletu: »Vračam Vam ovime bilježnicu g. V. Novaka s pismima... Šta se tiče Novakovih pitanja, zacijelo tu se radi o vanredno interesantnom materijalu, koji u ovom času pretstavlja najstarije tekstove kajk. svjetovne književnosti. A g. Novak zadužit će kajkavske Hrvate velikom hvalom, ako što prije priredi za štampu sav onaj materijal što ga sadržavaju mariborske pjesmarice. Ustreba li g. Novak za taj svoj rad ikakvih specijalnih podataka, ja ću mu ih vrlo rado pružiti. Zasad pošaljem mu kao prvu moju informaciju pod 1—4 na njegovu pismu napisana odgovora, a osim toga prilažem i za nj dva moja separatna otiska iz hrv. kajk. poezije.«

Pripominjam, da je to pismo ohranjeno v Univerzitetni knjižnici v Mariboru, Ms. 264,1 in brez oznake, komu je bilo namenjeno. Verjetno sem ga izročil I. Škafarju.

Odgovori F. Fanceva na 3. strani mojega pisma J. Barletu se glasiyo:

»1. Jezik kojim su pjesme pisane u osnovi jest hrvatska kajkavština **medi-mursko-podravska**. Prepisivači kasnije koje šta su izmijenili, ili bolje upravo pokvarili, jer im predlošci nisu uvijek bili dovoljno razumljivi.

2. Vremenski ta kajkavština pripada sasvim sigurno 16 v. — premda je i ona u tome gdje gdje i pomlađivana (na str. 53 jedna pjesma datirana u g. 1534!).

3. U svojoj gradi nisam — ni za crkvene pjesme — našao ni jedne sasvim jednake pjesme, za gdjekoje imam samo sličnih — dakle sve se mogu uzeti kao dosad sasvim nepoznate, a ujedno i najstarije.

4. U pjesmi »Tužim vnogo Bogu . . . (str. 36) mjesto: **možem sekirico, ženam kodelico** (str. 41) podsjeća na hrv. kajk. pjesmu: Tronjaka, babo tronjaka, sekiru, dede sekiru, kudelju, dekla, kudelju itd. i t. d.«

Te svoje misli je F. Fancev ponovio in razširio v prvem članku o »Prekmurski pesmarici.«⁴⁾

Za bivanja v Mariboru (dec. 1933 — jun. 1937) sem dognal, da je več pesmi iz MP I prevzel Mihal Sever v knjigo Réd zvelicsánsztva . . . (Halle, 1747) ter nekatere nemške vire v prekmurskih tiskanih pesmaricah. Ko sem konec 1938 spoznal madžarskega slavista Lászla Hadrovicsa, mi je le-ta povedal, da je dognal, da je pesem Oženil se je jeden mlad junak v MP I prevedena iz madžarščine, obstoji pa tudi nemška verzija. Na to je opozoril tudi Fanceva, ki pa je v vnemi za izvirnost »kajkavske« MP I skušal to zakriti z izjavo: ». . . na osnovi nekih pojedinačnih kajkavskih pjesama iz 16. stoljeća — za koje se ne zna jesu li s hrvatskoga prevedene na madžarski ili obratno.«⁵⁾

Medtem si je Fancev ogledal v Mariboru obe prekmurski — martjanski pesmarici in poročal o nji v članku: Tragom hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka (Ljetopis JAZU, sv. 48, Zagreb 1935, 165—168). Hadrovics je ob vpogledu v Fancevove prepise iz MP I poleti 1938 dognal, da je z Andreasa Šajtića imenom podpisana in 1534 datirana pesem Cantio de matrimonio prevod madžarske pesmi Andrása Batizija.⁶⁾ Tudi o tem mi je Hadrovics pripovedoval in napovedal, da se namerava ukvarjati naprej z MP I. To me je odvrnilo od zanimanja zanjo, saj sem videl, da imajo le na Madžarskem potrebne vire za raziskavanje, v Zagrebu pa Pavlinsko in druge pesmarice, s katerimi bi bilo potrebno primerjati naše.

Vmes sem v Izboru prekmurske književnosti (Celje, 1936) sledil avtoriteti F. Fanceva in po lastnem spoznanju v uvodu zapisal: »Med katoličani, katerih štiri župnije so pripadle ob koncu 11. stoletja zagrebški škofiji, pa so se širile vsaj že sredi 17. stoletja rokopisne pesmarice cerkvene in posvetne vsebine, ki so jezikovno kajkavskega značaja.« Trditev, da so pesmarice katoliške, je temeljila na površnem pregledu, ker je večina liturgičnih pesmi res katoliška (gl. dalje).

Ne spominjam se, kaj sem pisal prof. Fancevu med zasedbo iz Sobote, najbrž sem ga spraševal, ali nadaljuje s preučevanjem MP I, dobil pa sem od njega dopisnico, ki jo naj tu objavim:

Vrlo poštovani gospodine profesore!

Zagreb, 16/7 1942

Danas sam Vam poslao u posebnom omotu istisak »Tragovima . . .« Zasad još neznam, kako da se izdadu pjesme iz »Prekmurske pjesmarice,« jer sam u ovom času bolestan, pa i ne mogu pravo raditi. Ja sam u svoje vrijeme spremao još jedan put u Maribor radi pjesmarice, ali nisam stigao, a sada bog zna kad bude moguće nadovezati na stare planove. U svoje vrijeme neko mi je bio kazao, da se vi, gosp. profesore, bavite mišlju izdati ih, pa me i to zadržavalo, jer je i bilo veće Vaše pravo na to. Javite mi Vaše namjere pa se možemo dogovoriti za izdanje u »Gradi za povijest književnosti hrvatske,« kojoj sam ja urednik.

Srdačno Vas pozdravlja

Prof. Fr. Fancev

MP I in še nekatere dragocenosti mariborske Študijske knjižnice sta pred začetkom vojske Janko Glazer in Franjo Baš dala zazidati, s čimer sta jih rešila. Za raziskovanje prekmurskih pesmaric sva se po osvoboditi začela ponovno zanimati z I. Škafarjem, ko je on sestavno zbiral po župnijah rokopisne pesmarice. Na moj predlog je v svoji Bibliografiji prekmurskih tiskov od 1715 do 1919 (Ljubljana, SAZU, 1978) dodal »Seznam prekmurskih rokopisnih pesmaric« (99—103), ki jih imamo tako v razvidu: 8 v Pokrajinski in študijski knjižnici v Soboti, 8 v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, 33 v Dekanijski knjižnici v Soboti (vse te je zbral Iv. Škafar), 2 v Gradcu, 3 v Univerzitetni knjižnici v Mariboru in 6 jih Škafar navaja, da jih je dobil na vpogled od zasebnikov — vemo pa, da jih je še nekaj deset neevidentiranih pri raznih zasebnikih. Tako moramo govoriti danes o okoli 100 prekmurskih rokopisnih pesmaricah in že zato ni več stvarno, da bi pisali o eni sami »Prek(o) murski pesmarici,« četudi ji dodamo »starejša« ali I.

Škafar je v imenovanem seznamu poleg naslova pesmarice navedel njeno knjižnično signaturo, obseg, čas nastanka, če je v njej označen ali domnevno datacijo, ime sestavljalca ali prepisovalca, kraj nastanka, če je naveden, kje je bila hranjena ali najdena in pri Martjanski pesmarici I tudi glavno dotedanjo literaturo o njej.

S Škafarjem sva se domenila, da pripraviva izdajo MP I s študijo, ki bi navedla, v katerih poznejših rokopisnih in tiskanih prekmurskih pesmaricah so bile prevzete pesmi iz nje, predvsem pa bi preiskala vire njenih pesmi, predvsem v madžarskih pesmaricah, v latinskih ali nemških besedilih; primerjala bi jo s Pavlinsko in Drnjansko rokopisno pesmarico, s Citharo octochordo itn. Posebej bi podpisani obravnavali jezik Martjanske pesmarice. I. Škafar je sestavil pregled začetkov pesmi in pesnitev v MP I z navedbami vseh drugih rokopisnih pesmaric, v katerih je zapisana pesem v enaki ali podobni, nekoliko (jezikovno ali vsebinsko) spremenjeni obliki. Ker je Škafar vmes raziskoval tudi razna druga vprašanja prekmurske splošne, cerkvene in slovstvene zgodovine (o njegovem delu prim. V. N., Znanstveno delo Ivana Škafarja, Zgodovinski časopis 37, 1983, 340-41; isti, Stopinje 1984, 111-14), zamuščalo pa ga je tudi zdravje (zlasti po večletnem zaporu) in nepričakovana smrt je preprečila skupno delo.

Med tem časom je bilo objavljenih več delnih obravnav MP I in nekaj besedil iz nje. F. Fancev je za prvim poročilom o njej še večkrat omenjal njeno starost in pomen v hrvatski kajkavski poeziji. Za njim so njeno datacijo 1593 prevzemali vsi, tako v pregledih hrvatskega slovstva (npr. M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti; M. Franičević v Enciklopediji Jugoslavije 4, 1960, str. 65), kot v posebnih obravnavah kajkavske poezije ali MP I. Med temi je Olga Šojat v Forumu 1973, 7—8, str. 176—213 objavila krajšo študijo Prekomurska pjesmarica I (76—182) kot uvod k izboru iz nje. Po Fancevu jih je tudi ona prisodila: »Hrvatskokajkavskim pjesmaricama prošlih stoljeća pripadaju i dva rukopisa, koji se čuvaju u Visokoškolskoj in študijskoj knjižnici u Mariboru⁴. Objavila je J. Glazerja kataložni list o njeni vsebini, navaja po Fancevu nekatere »datirane« pesmi v njej, pojasnjuje njen črkopis, domneva, da je MP I prepis, išče v jeziku »napake« prepisovalcev (to so prekmurske oblike) in se ustavlja posebej ob nepopolno ohranjeni pesnitvi o bitki pri Sigetu. V izboru iz MP I je Šojatova objavila: Cantio de Rakocziu, Pesem o Sigetu, Da diči in hvali ma duša . . . , Nasleduvažše vnožina luctva . . . , Žalosno vidim grlico . . . , Tužim vnogo Bogu . . . , Oženil se je jeden mlad junak . . . , Zorja, moja zorja . . . , Tužil se je jeden mladenec.

Besedilo sta po fotokopijah dešifrirala in prepisala v gajico avtorica in Franz Leschik iz Bochuma. Zaradi nepoznavanja prekmurščine — na to tedaj sploh niso mislili! — in madžarščine je v razlagi nekaterih besed zagrešila napake. — To objavo o MP I je Šojatova ponovno izdala v Izboru iz starije kajkavskohrvatske književnosti, Kaj, VIII, Zagreb 1975, br. 9—10^{6a}) in v prvi knjigi Hrvatski kajkav-

ski pisci (Zagreb, 1977), ki jo je podnaslovlila: Druga polovina 16. stoletja, v glav- nem z istim predgovorom (str. 199—207), z glavno literaturo (208) in z istim izbo- rom pesni, le da je ohranila naslovne besede izvornika, npr. Cantio elegans ad not. Dicsér, Cantio de matrimonio itn. K prvi njeni objavi v Forumu sem napisal nekaj opomb⁷ glede napak v besedilu. V knjigi pa je tudi upoštevala mojo zavrni- tev datiranja pesmarice. K objavi v knjigi sem se oglasil z zamudo,⁸ toda preostro sem očital Šojatovi nepoznavanje madžarskih dognanj o izviru nekaterih besedil v pesmarici in nisem poudaril pomena njenih objav besedil iz nje, kar tu javno obžalujem. Saj je z njimi prehitela nas, ki smo mislili na celotno objavo pesmari- ce.

V zadnjem času je objavil nekaj besedil iz MP I J. Skok v antologiji kajkav- skega pesništva »Ogenj reči,«⁹ sledeč datiranju Fanceva. O odmevih bugarštic v Cantio de Rakoczio in v pesmi o Sigetu, ki jo primerja z burgarščico Ban Mikloš Zrinski u Sigetu gradu, pa piše J. Kekez,¹⁰ Sam sem v teh letih priprav za izdajo pesmarice napisal članek Prekmurske rokopisne pesmarice,¹¹ v katerem sem po- kazal stališče Fanceva in navedel še nekatere pesmarice ter njih povezanost, pa tudi prevzem besedil iz njih v tiskane prekmurske knjige. V poljudnem članku Prekmurske cerkvene pesmarice¹² sem objavil fotokopijo začetka vnebohodne pesmi iz MP I kot enega najlepših rokopisov v njej. — V članku še o prekmur- skih pesmaricah¹³ sem navedel pomanjkljivosti v objavi O. Šojat v Kajuz VIII, 1975 in ponovil Hadrovicseva ter Borijeve dognanja o madžarskih izvornikih ne- katerih pesmi v MP I. Popravil pa sem tudi nekatere Borijeve napake v branju besedila v njej. Nato sem v knjigi Izbor prekmurskega slovstva (1976) namenil krajše poglavje Rokopisne pesmarice (36—39) oznaki najstarejših med njimi in objavil iz MP I pesem Narodil se je kralj Nebeski ter ljubezensko Ptičice leipo pojejo (str. 105-06). V poljudnem koledarju sem objavil iz MP I besedila: Ete den je vsega veselja,¹ Kristuš je gori vstal,¹⁴ Plači se Néba i zemlja¹⁵ in Hvaleno boidi Deite¹⁶ s kratkimi pojasnili in objavo njih različic v poznejših natisih.

Ob devetdesetletnici prvega glasbenega raziskovalca kajkavskih pesmi, ki so jih peli in jih ponekod o božiču še pòjejo tudi v Prekmurju (Naròdil se je krao nabeski . . .), Milovana Gavazzija, sem zapisal o tem članek z opozorilom na jubila- ntovo raziskovanje¹⁷. Besedilo referata na simpoziju o slovenskem baroku 2. jul. 1987: Prekmurske rokopisne pesmarice od 16. do sredine 18. stoletja sem ob- javil (brez dokumentacije) v Stopinjah¹⁸, pozneje pa je bilo objavljeno v zborniku Obdobje baroka . . .¹⁹ Prav za hrvatsko občinstvo in posebej za strokovnjake pa sem napisal razpravo Prekmurska Martjanska pesmarica I²⁰, v kateri sem zavzel stališče do mnenja hrvaških slovstvenih zgodovinarjev do nje in jo predstavil z vsebinskega ter jezikovnega vidika. Ker v slovenskih strokovnih glasilih še ni bi- la natančneje predstavljena, je prav, da spregovorimo o njej nadrobneje prav v Časopisu za zgodovino in narodopisje, kjer je bila prvič omenjena skoro pred se- demdesetimi leti — in v Mariboru, kjer jo prav toliko časa z vso skrbjo hranijo.

2. Sestava in vsebina MP I. Že F. Kovačič je omenil, da je pesmarica »zbirka različnih rokopisov iz različnih časov.« Šele J. Glazer jo je ob sestavni katalogiza- ciji vseh rokopisov nekdanje Študijske, potem Visokošolske in študijske knjižni- ce v Mariboru natančneje opisal: »Pesmarica sestoji iz 5 različnih delov (prvi trije s pesmimi cerkvenega leta):

1. Cantiones Adventus et Natales.
2. Cantiones Quadragesimales et Paschales.
3. Cantiones Pentecostales.

4. Razne pesmi, večinoma nabožne; kmalu na začetku (str. 13-15?) Cantio de Rakoczio. Paginacija zaradi oguljenih robov in oglov povečini neugotovljiva. Ohranjenih je samo 55 listov (110 strani). Začetek in konec manjkata, manjkajo pa tudi strani med ohranjenimi listi. Končuje se ta 4. del pesmarice z daljšo na-

božno pesmijo (o Mariji Magdaleni), . . . Na zadnjem (ali morda na zadnjih) od teh listov, ki manjkajo, je bil tudi že začetek pesmi o Sigetu gradu, ki je vpisana v naslednji, 5. del pesmarice. Ohranjeno besedilo te pesmi se začinja z besedami »Csakovom turni,« kar kaže, da besedilo ni kompletno.

5. Vsebuje pesem o Sigetu gradu neznanega avtorja, pač iz 2. polovice 16. stoletja, nekaj nabožnih besedil, pesem o grlici, pesem proti pijančevanju, mož daje nauke ženi, Cantio de matrimonio Andreasa Šajtiča iz 1534, dve ljubavni pesmi. Ohranjenih 31 listov (62 str.), začetek manjka (kakor omenjeno že pod 4).«

Že v prvem poročilu 1935 je F. Fancev označil število manjkajočih in izpisanih strani v vsakem delu pesmarice ter da imajo prvi trije deli na koncu »Index cantionum.« Tako manjkajo na začetku prvega dela 10 listov in z njimi tudi naslov celotnega dela ter pet pesmi adventnih, katerih naslovi so navedeni v kazalu. Na str. 65 je naslov druge skupine pesmi: Incipiuntur Cantiones Natales, ki segajo do str. 170, nakar sledijo štiri nepaginirane strani, na str. 171—175 pa Index . . .

O načinu nastajanja MP I priča po mojem mnenju na koncu adventnih pesmi pač od prepisovalca dijaka vtihotapljena ljubezenska ljudska pesem: Cantio Alia ad Not. Phticsicze leipo pojejo . . . z začetkom: Vsztajai mi gori luba ma, / tenka vijzoka fivota i beila rumena licza . . .

V prvih treh liturgičnih delih pesmarice je pred vsako pesmijo kaka latinska opomba ali naslov, ponavadi »Alia«, tudi »Sequens,« Cantio Alia, Cantio in Aurora dicenda, predvsem pa je označen napev, po katerem je treba pesem peti, tako: Ad Not. (am) Jesus . . ., ali z naslovom madžarske pesmi, katera je prevedena: No. Az Menyekbul szal. (str. 85); Alia ad eand. Melodiam. Nekatere imajo označen praznik, za katerega je pesem namenjena, tako med božičnimi: Hymnus Natalis (str. 74-78), Alia Cantio. In media nocte Natis Dni Xti dicenda, Cantio S. Stephani. — Obliko odpevanja ima: Versus. In nativitate Dni dicenda. — Jesus Christus fivoga Boga szveti sin . . . (90—93), ko menjaje pojejo P(resbiter): Benedictio Jezus Christus . . . Benedictio. Jesus Christus ki na te den . . . in Ch(ristiani): Invocatio. Hvala daimo mi vszi navkup.

Cantio Hungarica (str. 162-164). Ad Not. Narodil sze je krály nebeszki. — z madžarskim besedilom: Nekünk született Menyei király z 9 kiticami — in: Alia Hungarica ad Not. Od tih (treh modrih) . . . Az három szent király z 12 kiticami sta izvirnika kajkavsko-slovenskih, ki sta navedeni za napev.

Posebnost, ki sodi tudi v ljudsko življenje z božično-novoletnimi koledniškimi šegami, je: Benedictio. Osztani z Bogom Goszpodar, kai szi nasz leipo daruval bis.

Zlatom z temyem (= madž. temjèn, prekm. temèn = kadilo) ino z Myrho darui te Bogh z dobro fzrecsom bis.

Vel: Aldomas Gofzpodna Jesussa, prebivai vszegdar med nami bis. (madž.) Az Ur Jesusnak áldassa maradgyon mindenkor . . . bis (str. 168). S prvo vrstico so se koledniki poslavljali od hiše, v drugi so mu želeli darov, ki so jih — po evangeliju — trije modri darovali Jezusu v naših starih kolednicah v obliki: Ljep žvah-ten ofer mu nesô, / Mira, kadiva, čisto zvato (Iz Žabnic, Štrekelj III, št. 49145) in v še starejši: Vêroh, miro, čisto zlató (Primorska, zapis v slovarju Alasia da Sommaripa 1607, Štrekelj III, št. 4946). V prekmurskem rokopisu iz 1821 z Gorenjega Senika, prepis mnogo starejšega besedila, različice iste pesmi: I prinesli so dár velik: . . . Temjân / zlátó i drágo mást (V. Novak, Izbor . . . 1976, 110).

Za Indexom (nepagin. 171—175, Fancev, Tragovima . . . piše: 76—78 Legénov vpis, o katerem pozneje. Index je pisala druga roka kot pesmi pred njim, verjetno Legénova.

Drugi del MP I vsebuje 41 postnih in velikonočnih pesmi na str. 1 do 139 in Index cantionum Quadragesimalium ac Paschaliium na str. 140—144. Manjkajo

str. 71—72 in 95—98, česar Fancev ni opazil. Tudi v tem delu imajo nekatere pesmi posebne latinske naslove, kot: *Invocatio Quadragesimalis* (18), *Hymnus Paschalis* (21), *Alia ad diem Parasceves pertinit* (54), *Dnica Palmarum* (60), *De Resurrectione Domini* (91), *Feria Secunda Paschal.* (116).

Tretji del vsebuje vnebohodne in binškošne pesmi, skupno 14, manjkajo pa str. 1—2, 22—29, 34—37. 42—49 (Fancev je manjkajoče liste površno štel). Tudi *Index Cantionum Pentecostialium* ni popoln, ker vsebuje na str. 79 le začetke pesmi od A do E nepopolno. Vnebohodnih pesmi je z manjkajočo pesmijo na prvem listu (po kazalu je to: *Christus je v Nebo zastopil* — zapisana v poznejših pesmaricah, 9 kitic) pet skupaj z »*Wersus In Festo Ascensionis Dni*« v obliki odpeva med P(resbyter) in Ch(ristiani). Sledijo binškošne od str. 14: *Incipiuntur Cantiones Pentecostales*, med katerimi je posebnost prva, katere vsaka kitica (8 jih je) je v latinščini (*Spiritus Sancti gratia . . .*), madžarščini in slovenščini (*Miloscsa szvetoga Duha*).

Med te liturgične pesmi ne sodi *Cantio de Adamo et Eva* od str. 41 do 66, vmes manjkajo str. 42—49, skupno 86 kitic. V celoti je ohranjena v rokopisni pesmarici iz 1780, nastali na Gorenjem Seniku, ki je vsebinsko v glavnem enaka MP I.

Četrti del MP I vsebuje 35 pesemskih besedil različne vsebine. Fancev je naštel 59 ohranjenih listov, Glazer pa 55 (110 strani; manjka nekaj listov na začetku in koncu in že Glazer je dognal: *Paginacija zaradi oguljenih robov in oglov povečini neugotovljiva*. Ker nima kazala, ne moremo dognati začetka prve pesmi, drugo pesem, ki ji manjka začetek, moremo spoznati s primerjavo v *Senički pesmarici* (1780): *Szpravoga szcerza mojega Bogh . . .* in je imela 7 kitic (I. Škafar v rokopisu). Naslednje tri pesmi so jutranja zahvala, nakar sledi *Cantio de Rakoczio* (str. 5a, 5b, 6a) s sedemnajstimi kiticami, prevedena iz madžarščine. Naslednje imajo latinske naslove: *Cantio die Lunae dicenda*, *Cantio Vespertina* — dve s tem naslovom, druga s 3 kiticami ni dokončana, vseh 12 kitic ima Berkejeva rokopisna pesmarica 1768—9 in Bakošev *Nouvi Gráduvál* 1789. Nepopolna je naslednja s 4 končnimi kiticami, tudi v sledeči *Cantio Pulchra* manjka 1 list. *Pridevek Pulchra* ima še več pesmi v tem delu pesmarice. Vse te in naslednje pesmi so versko razmišljujoče, prošnje, s svetopisemskimi motivi.

Na sodobne težke razmere se nanaša *Zalofztyom velikom puna Domovina . . .* ki govori splošno tudi o preganjanju vere (18b—19b), z 11 kiticami, ena manjka. Imata jo tudi Berke in Bakoš. — Z realističnim začetkom: *O prekleta leipa mladofzt kafzi vnogim ludem blodnofzt* (23b) s prvima dvema kiticama bi kazala na osebno izpovedni značaj. Manjkajočih 11 kitic ima *Pertočka pesmarica*.

Na sodobno stanje namiguje tudi začetek: *Gofzto nam je fal, kai je na sorf zág tak krotu opuscšen* (24a — 29a) s 36 kiticami, sicer je pa vsebina versko razmišljujoča in vzpodbudna. *Liričen je začetek, ki budi slutnjo o ljubezenski pesmi: Alia tempore Administrationis Coenae Dnicae*, kar kaže na protestantski izvir in prakso: *Jaz znam eden czveitek leipi, ki fze je dopadnol meni//on je memu fzercozu drag y prietni//med vfzeimi drugimi czveitki. Ovi czveitek je reics Bosa . . .* (44a). Mogoče je najzanimivejše besedilo tega dela pesmarice *In Festo Sanctae Mariae Magdalenaе Comunis* (46a do 56b z manjkajočimi listi), ki mu od 113 kitic izvirnika manjkajo kitive 28 do 30, ima jih pa Márkišavska pesmarica, datirana v *Nedelišču* 1632 (last prof. Matije Maučeca v Ptuj) in *Pertočka pesmarica*. V tej je na koncu tudi pripis: *Vu Jezero feszt fztou, devetdeszet pětom, z Vogerszka Jezika, fzlovenszki pizsel szam, da greihov vnosina med lusztvom vidil szam. — O njenem značaju glej v poglavju o prevodih!*

Peti del MP I vsebuje besedila, ki so najbolj oddaljena od liturgičnih, razen dveh same svetne pesnitve. Verjetno je bil ta del nekoč samostojen zvezek, a danes je videti, ker zadnji listi 4. dela manjkajo, da je bil njegov začetek še na teh

njegovih listih (tako Glazer). Vsebina teh 31 listov (62 str.) je bila tudi dolgo nedognana glede svoje izvirnosti in je povzročala nepravilno datacijo (Fancev in za njim drugi).

Najobsežnejša in po svoje zaradi neugotovljene izvirnosti ali sorodnosti z drugimi besedili o isti tvarini je pesnitev, ki se začenja z zadnjima besedama nekega stavka: **Csákovom turni** (= Čakovec, madž. Csáktornya, nem. Csakathurn). Že Francev je v prvem poročilu tej pesnitvi namenil posebno pazljivost in je objavil iz nje pet kitic ter povedal, da je zložena v aleksandrincih (v ohranjenem besedilu jih je 376.) Drugi del pesnitve je naslovljen *Secunda pars* (list 3—5), sledi krajša *Tertia pars* (list 6—9). Sklepna *Quarta pars* (list 9—12) je na koncu 11. lista prekinjena in manjka verjetno le en list, na katerem se je nadaljeval in dokončal Solimanov nagovor. Na ohranjenem 12. listu se nadaljuje sredi stavka pevečvo poročilo o Solimanovi smrti.

Kakor se je moral prvi del začeti s pevčevim nagovorom, ki začenja tudi drugi in tretji del pesnitve (»Dobra má Gofzpoda, na kráczi vam povem, od Szigeta Grada . . .), tako pevec ponavlja iste besede na začetku predpredzadnje kitice, v predzadnji pa pove letnico smrti Nikolaja Zrinskega: »gda bijze pifzalo Jezero pět fztou leit, da to nezrecsno sefzto leto besse«, pri čemer je izpustil »sezdejl zet« pred Sejzto.

Olga Šojat je objavila celotno besedilo pesnitve, prepisano v gajico, vendar z nekaterimi napakami zavoljo nepoznavanja prekmuščine in madžarščine. Tako npr. branje »vero« nam. vöro v peti kitici četrtega dela jemlje prekmurski značaj rokopisu, čeprav mogoče samo prepisu starejšje predloge.

Doslej ni bilo moči najti madžarskega izvirnika te pesnitve, čeprav vsa dikcija in posebno ponovno naštevanje: »... njega sprevodiše// horvačka, vogerska, slovenska gospoda« bolj kaže na izvirno kajkavsko-prekmursko pesnitev. Tudi primerjava ze Babonegovo Povest Segeta grada, s Karnarutičevim Vazetje Sigte grada, niti z Nikolaja Zrinskega ml. madžarsko »Szigeti veszedelem« (1651), v brata Petra prevodu Opsida Sigetska in mogoče še s kakim starejšim delom o tem predmetu ne pove nič določnega o nastanku in zvezah pesnitve v MP I. Edino zvezo je našel J. Kekez v bugarščici Ban Mikloš Zrinski u Sigetu gradu, zapisano v Boki Kotorski v začetku 18. stoletja. Kekez ugotavlja »najpopolnejšo bugarščičko komponento« v pesmi o Sigetu in sicer »v njenih notranjih poetičnih svojstvih«, ki jih Kekez obširno razčlenjuje.²¹ Tudi O. Šojat je namenila tej pesnitvi nekaj več razmišljanja v uvodu k svoji objavi. Ugotavlja, da njen »rukopis je ispisan, gotovo lijep, jasan i lako čitljiv . . . — Čini se da se ta pjesma pjevala ili recitirala, možda čak i uz pratnju muzičkog instrumenta. To nam otkriva jedna vrsta provodnoga motiva koji se na nekoliko mjesta u pjesmi ponavlja: . . . »Dobra má gospoda, do konca poslušajte« . . . kakor tudi pevčeva napoved: »na kraci vam poveim . . .« Šojatova tudi poudarja: »A riječi od davnja . . . možda bi se mogle protumačiti tako da pjesma nije nastala neposredno nakon sigetske bitke, već nešto kasnije«. ²² S tem moremo le soglašati in menimo, da bi bilo treba k razjasnitvi te in drugih apóstrof v pesmih tega dela pritegniti tudi poznavanja madžarskih »igricev« — deklamatorjev in »dijakov« — pesnikov, pisarjev.

O tem jasno priča ohranjeni konec neke daljše pesmi (v celoti zapisana v Pucovski pesmarici, prepis I. Škafarja v navedenem rokopisu): Ki vam je tou zdaj zdiacsil, Dobro vám je peldo dával// Nejmojte mu zamiriti, Ar je ijztino govoril« (str. 24 a). Podobno so tudi v nekaterih naslednjih pesmih imenovani »dijaki«. Sledi iz madžarščine prevedena »Cantio Elegans ad Not. Dicsér« (= Dicsérjed aldygd en Lelkem, kakor je naveden začetek v Berkejevi pesmarici, str. 104): Dicsi i hváli mu Dusfa Gofzpodina Boga vu vřzem . . . (str. 25—27, Obj. Šojat, n. d. 224—5). Prvotako je prevod »De octo Beatitudinis«, parafraza iz Matejevega evangelija, »vu tom petom deli« — z začetkom: Nafzleduvasse vnosina luctva . . .

Jezikovno spremenjena z madžarskim začetkom (Követi vala népnek foksága) in jo ima Bakoš v Nouvem Gráduválu 254—5.

Zadnja verska (cerkvena) pesem v tem delu pesmarice je: Dusa moja iscsi z-fzreca tvojga Jezusa (Bakoš, 222—224), težko čitljiva zaradi obledelosti papirja.

Sledijo svetne pesmi, ki so zanimive zaradi ljubezenske in humoristično satirične vsebine ter vsaj nekatere kot prevod zelo razširjenih madžarskih izvirnikov, v zvezi z MP I pa posebej zavoljo od Fanceva in drugih — napačnega sprejema prevajalca kot avtorja in njegove letnice kot datacije vse pesmarice. Najzanimivejša je verjetno z literarnega vidika »Salofzno vidim gerliczo . . .« (Žalostno vidim grlico), str— 31—36, 21 štirivrstičnih kitic), ljubezenska tožba »mladenca«, ki je »zgubil grlico// smileno mojo divojko«. Tudi če je pesnitev prevod, je zelo uspel.

Mogoče je le prirejen prevod naslednja: Tusim vnogo bogu . . . (Tužim vnogo Bogu, str. 36—42, 23 šestvrstičnih kitic, obj. O. Šojat, n. d. 231—34), moralističen prikaz pijanega moža in žene. Za izvirnost ali vsaj podomačenost govorijo vrstice: » . . . kada so pijani, / vogerski, dejački / ino vsakojački / oni jezik znaajo. // Pitaj ga treznoga, / slovenski ne bo znal / Otecnaša zreči«. Tudi omemba peče kaže na domač izvir, kakor tudi sklepne vrstice: »Možem sekerico, / ženam kodilico, // toga se držite. Amen«, na katere je opomnil že Fancev v prvem poročilu (1935), kjer je sicer prisodil kot verjetno to besedilo Andreju Šajtiču. Vrsticam o kmečkem delu // piše: kodelico — je našel vzporednico v kajkavski svatski pesmi z omembo istih orodij: » . . . sekiro, dede, sekiro, / preslico, sneha, preslico, // kudeljjo, dekla, kudeljjo«. ²³ Tako oblika »sekerico« (z naglasom na drugem zlogu) kot »kódi-li-co« sta pravi prekmurski obliki (v rabi je tudi sekirico) nasproti kajk. »kudeljjo« (nemanjšalma prekmurska oblika bi bila »kóudilo«).

Fancevu se je dozdevala Šajtičeva tudi pesnitev Osenil sje je jeden mlad junak (str. 42—46, obj. O. Šojat, n. d. 236—38), ki je pa prevod iz madžarščine in podobno moralistične vsebine kot nekatere druge v njeni bližini. Tako predvsem naslednja: Cantio de Matrimonio z začetkom: Dobri hísniczi, vi pofszlusaite (46—54, obj. O. Šojat, n. d. 239—243). Predzadnja od 34 kitic (ima jo poleg Martjanske pesmarice II vsaj še sedem rokopisnih pesmaric in Bakošev Nouvi Gráduvál, 265—69) se glasi: To pefzen fzpravil, leipo jo zvršil, // Andreas Saitics vu dobroj voli, // po Krištuševom na fzevit rodyenyei // jezero pet fztou tridefzet v fstrtom.« Fanceva je ta podatek že ob prvem branju prepričal o Šajtičevem avtorstvu in navedeni letnici. O. Šojatova je njegovo mnenje prevzela — tudi o drugih, Šajtiču pripisanih besedih — in sklepa — enako kot Fancev —: »Na temelju tih pjesama može se pretpostaviti da rukopis Prekomurske pjesmarice I sadrži možda i više pjesama iz razdoblja oko tridesetih godina 16. stoljeća, što bi se moglo utvrditi detaljnim uspoređivanjem spomenutih pjesama s ostalim pjesmama zbirke« (n. d. 202 in že prej v Forumu in Kaj-u). Tudi o izvirniku te pesnitve v poglavju o prevodih.

Krajša pesem Blasení fzo ljudje, ki fze Boga bojo (54—55) je sorodna Cantio de matrimonio in gotovo tudi prevod.

Cantio Alia z začetkom: Zorja moja zorja, pervoga vreimena . . . (56—58, obj. O. Šojat, n. d. 244—45) je ljubezenska v trinajstih dvovrstičnih kiticah, po dikciji zelo sorodna oni Žalostno vidim grlico . . ., avtor pa se je označil v predzadnji vrstici: To je pesem spravil jeden mladi dijak, dokaz več o »dijakih« — literatih, ki smo jih omenjali že v zvezi z nekaterimi pesnitvami. Mogoče pa je tudi ta pesem prevedena, vendar menimo, da je izvirna tudi zaradi sorodnosti s prejšnjimi ljubezenskimi in z naslednjo: Cantio Alia. ad Notam. Tusil sje je jeden mladenec, // fzvojoj lubi vetak plakasfe, // gda jo vidisfe, / veto pefzen fzpravil besfe . . . (58—59, obj. O. Šojat, n. d. 246—47). Navajanje domačih dekliskih imen: Dorica, Barica, Anica, Jelena, Katica, Lucea (?) govori tudi za izvirnost. Žal so zadnje vr-

stice delno nečitljive in pesmi manjka tudi konec, ker je zadnje besedilo v tem delu MP I.

3. Starost MP I.— Mnenje o starosti MP I sta do 1945 zapisala F. Kovačič, ki je bral pod Legénovo letnico 1710 v drugem delu MP I letnico 1649 ali celo 1549. Čudno je, da se Kovačič kot zgodovinar ni s pomočjo strokovnjakov (npr. v Zagrebu ali v Avstriji) skušal z dognanjem o starosti papirja in pisav v pesmarici približati določnejši, ne le na domnevi sloneči dataciji rokopisov. Vendar je to umljivo, ker se Kovačič ni ukvarjal s pesmarico več, kot je bilo potrebno za poročilo v ČZN.

F. Fancev je na pobudo drugih po prvem pregledu rokopisa najprej bral pod 1710 letnico 1643 in je na tej podlagi postavil MP I za eno leto pred tim. Pavlinsko pesmarico ali Pavlinski zbornik (tako O. Šojat), ki je datiran z letnico 1644 ter trdil o njej: »... tada ta starija pjesmarica pretstavlja najstariju danas poznatu kolekciju hrvatsko-kajkavske poezije uopće.«²⁴ Toda v istem poročilu je imel za čas nastanka prevod *Pesmi Cantio de matrimonio* — 1534 v petem delu MP I. — Vendar Fancev ni bil zadovoljen s svojo prvo slutnjo o zapsani letnici v dokazovanju velike starosti kajkavske poezije in je kmalu nato v nekako programatični razpravi, obenem povzemajoči njegova dotedanja raziskavanja: *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova* (Ljetopis JAZU, sv. 51, Zagreb 1939, 86—105) zapisal nekoliko nenavadno formulacijo, brez slehernega dokazovanja: »... u precrtanom datumu nakon mnogo kombinacija ja naslućujem (!) upravo tu godinu« — namreč 1593, kar je ponovil v istem članku: »A pomenuta Mariborska pjesmarica od god. 1593. . . čuva nam uopće najstarije primjere hrvatske kajkavske poezije prošlih vjekova« (str. 97) in še: »Postanak te pjesme (o Sigetu, V. N.) omeden je samim događajem, prije kojega ona nije mogla nastati, a nastati nije mogla ni poslije god. 1593, kad je pisana pjesmarica« (str. 98) — torej zdaj že kar razširi letnico postanka na vso pesmarico. Ne rešuje nasprotja med letnico 1534, ko bi naj bil napisal ali prevedel Šajtič pesem, niti ni pomislil na različne pisave posameznih delov pesmarice in njene različne vsebine, tudi ni pomislil na svojo prvo trditve v poročilu 1935, da je MP I nastala v 17. stoletju. Soglašamo pa z njegovo trditvijo: »Što se tiče ostalih pjesama ove zbirke (!) od preko stotinu crkvenih pjesama, već sada se za dvadesetak može sigurno kazati, da su zbog jezičkih arhaizama svakako mnogo starije — ipak u cijelosti to je crkvena poezija kajkavskih Hrvata 16 vijeka« (str. 98).

O. Šojat je za naslovom razprave in izbora iz MP I v n. d. v oklepaju dodala sicer letnico 1593, toda z vprašajem, vendar brez ugovora navaja Fanceva datiranje posameznih pesnitev. To datiranje navaja tudi M. Franičević v Enciklopediji Jugoslavije, 4, 1960, 65 in imenuje MP I »Najstarija kajkavska pjesmarica« in nazadnje J. Skok v antologiji kajkavskega pesništva »Ogenj reči« (Zagreb, 1986, Kaj IV—VI) in J. Kekez v istem zvezku časopisa.

Že površen pregled MP I pokaže, da njeni posamezni deli niso različni le po vsebini, marveč tudi po različnih pisavah. V njej je navedenih tudi več imen pisarjev ali prepisovalcev. Žal je N. Legén naredil veliko napako, ko je — tako kaže groba oblika njegovega podpisa in datacije — čez prvotni, starejši podpis in datacijo — dá se razbrati, da tudi v Martjancih —, ki sta mogoče bila tudi nekoliko izbrisana, uničil neko dragoceno sled za nastanek prvega ali vsaj drugega dela MP I, v kateri je danes nečitljivi podpis z nečitljivo letnico. Ali moremo sklepati, da je N. Legén 1710, ko martjanska cerkev in župnija nista bila več v evangeličanski lasti, želel uničiti sled evangeličanskega prepisovalca drugega dela MP I iz let, ko so med 1592 in 1672 imeli to cerkev v lasti evangeličani? Skoro gotovo današnja MP I ni nastala le v Martjancih, ali ni bila vsa tam prepisana, toda prav čas evangeličanskega »lastništva« soglaša z njeno datacijo.

Ker preslikava z ultrardečimi žarki strani z Legénovim in pod njim starejšim podpisom 1075 ni omogočila čitljivosti neznane letnice in se arhivistom ter zgodovinarjem niti približno ne zdi 1593 ali podobna iz 16. stoletja, bo branje te letnice ostalo dvomno vse do kake nove tehnične možnosti za preslikavo. Vendar pa so ob tej priliki arhivisti in zgodovinarji Jože Šorn (tudi strokovnjak za papir), Pavle Blaznik in Primož Simoniti po natančnem pregledu rokopisa sodili, da so bili prvi trije deli najverjetneje pisani v 17. stoletju — tudi so se nagibali k branju prvih dveh števil v iskani letnici kot 16.. — 4. in posebno 5. del pesmarice pa sta bila verjetno pisana v 16. stoletju, za kar govorijo tudi letnice v teh dveh delih.

Pravilno je mnenje O. Šojat, da je rokopis sestavljalo več pisarjev (mogoče tudi prevajalcev posameznih pesmi, V. N.), ki so vpisovali tudi razne letnice (bodisi v besedilu ali zunaj njega, V. N.) in da je rokopis vsekakor nastajal v daljši dobi (n. d. 203). Tudi moramo soglašati tako s Fancevom kot s Šojatovo, da so prevodi prvih treh liturgični delov verjetno mnogo starejši — posamezna besedila ali celote — in da se nam je ohranil le eden od prepisov (poleg Pavlinske pesmarice z nekaterimi istimi besedili). Tako primerjava in študij različnih pisav v pesmarici, kot tudi primerjava z besedili in pisavami v kajkavskih in drugih prekmurskih, zlasti najstarejših, pesmaricah, — posebej pa še raziskava jezika v MP 1 — kar so hrvaški raziskovalci od Fanceva dalje tako na lahko spregledali — bo vsaj pojasnila čas, kraj in razmere njenega nastanka bolje, kot jih poznamo danes.

4. Zapisovalci, prepisovalci in prevajalci MP I. — Poleg že navedenih pripomb in opozoril o značaju in sestavljanju, nastanku MP I je potrebno natančneje pregledati vse podatke, ki govorijo o zapisovalcih, prevajalcih in prepisovalcih pesmarice, kolikor to besedila v njej in dognanja novejših raziskav danes omogočajo. To pa je povezano tudi z vprašanjem virov njenih besedil, o katerem bo govorilo naslednje poglavje.

F. Fancev je v Škafarjevem prepisu ob robu Cantio de Matrimonio ob imenu **Andreas Saities** in z besedami izpisani letnici pripisal »1534« (str. 53). Za avtorja pesmi je Fancev razglasil »Andrij/u/ Šajtića« že v prvem poročilu 1935 in mu je kot verjetni prisodil še dve sorodni poučni pesmi. Kljub ustnemu opozorilu L. Hadrovicsa, da je Cantio de Matrimonio prevod iz madžarsčine in je torej A. Šajtić bil le njen prevajalec, se Fancev hrvaški prednosti ni maral odreči ter je v objavi 1939 navedel njeno sklepno kitico z imenom v obliki: **Andreaš Zajčić**, pri pesmi »Oženil se je jeden mlad junak«, pa je navedel: »... od koje postoji i suvremeni madžarski tekst: *Mastan egy ifjú megházasodott, / a kako sam obaviješten od mladog madžarskog slaviste dr. L. Hadrovića (!), u najnovije je vrijeme prema jednoj i drugoj naden još i njemački tekst» (99). Nekoliko dalje pa je to formuliral: »U hrvatskoj kajkavskoj poeziji 16 i 17 vijeka bilo je zacijelo i pjesama sasvim originalne tvorbe, ali ima i dodiranja s madarskom i njemačkom poezijom, a onda i s francuskom i talijanskom« (102). Že Fancev je opazil, da je Nikolaj Legén podpisal svoje ime za indeksom pesmi na koncu njenega prvega dela, vendar se ta podpis razlikuje od onega zelo grobega in lahko bi rekli, da je ta podpis ista pisava, s katero je napisal indeks pred njim. Ali moremo njemu pripisati tudi pisavo v prvem delu, je še tvegano vprašanje.*

Na str. 59 prvega dela pesmarice je vpisano z drugo pisavo kot pesem (Sztante gori leni ljudi . . .): **Hic Liber estz (!) meus tefztis (!) est Deus quillum Querit Nomen erit Thomas Pet . . .** Iz take formulacije moremo sklepati le na lastništvo tega dela (ali vse?) pesmarice. — Na str. 24 četrtega dela pesmarice je opomba anonimnega zapisovalca (avtorja?): . . . vam je tou zdai zdiacsil da dobro vám je péido daval, neimate mi zameriti, ar je ifztino govoril in ki vam je tou zdiacsil vajz zato nistar ne profzi negh da mu jedan krat povszem z dobrim vinczem napite.

Amen.« Izraz »zdiačil« izrecno govori za to, da je pojem »dijaka« kot literata, pesmotvorca — in mogoče tudi pevca — bil na tem jezikovnem območju znan tako kot na vsem Ogrskem.

V istem delu pesmarice na str. 29 a je na koncu pesmi »Gofzto nam je šal, kai je naf orfzagh tak kroto opuscse«: »To pefzen fzpravil Gabriel Nencsics zvelikim mislenyem, kroto felefse, da bi kerscencizci vfzi Boga fzpoznali, y da bi gori v Nebefzki orfzagh vekso fzkerb nofzili«. Ta zapis ima tudi Pertočka pesmarica (okoli 1800?) na str. 42 pri isti pesmi, jezikovno nekoliko bliže govorjeni prekmurščini. Ker vemo, da je pesem prevod iz madžarščine, tudi tu pomeni »spravil« le prevajalca v domači jezik.

V petem delu MP I je anonimno izrazil svoje avtorstvo (utegne pa se tudi izkazati kot prevod) ljubezenske pesmi »Zorja, moja zorja . . .« (obj. O. Šojat, n. d., 244—245) » . . . jeden mladi Diak«, ki »to je pefzem fzpravil . . . frcze mu fze tosi, za leipom lubom fzvom«. — Že v prvem delu pesmarice omenjena ljubezenska pesem: Vfztajai mi gori ljuba ma, (obj. V. Novak, Izbor prekmurskega slovstva, 1976, 106) je gotovo tudi delo ali vsaj prevod takega dijaka, ki je zelo verjetno prepisoval liturgične pesmi tega dela in je to besedilo vtihotopil vanj. Mogel pa je biti tudi klerik, katoliški ali luteranski. — In isto velja za zadnjo pesem v pesmarici: Tusil fze je ieden mladencz, // zvojoj luboi vetak plakafse . . . (obj. O. Šojat, n. d., 246—247), katere pesnik je gotovo ta »mladenc«, ki je prepisal prevedena besedila pred svojo pesmijo in ker le-ta ni dokončana, moremo slutiti, da ji je sledilo še kaj podobnih besedil.

Vsekakor velja mnenje O. Šojat: »Pisari onih dijelova Prekomurske pjesmarice I iz kojih se ovdje donosi izbor, svakako su bili školovani ljudi, možda čak i visoko obrazovani, vični pisanju, što dokazuje ne samo njihov ispisani rukopis, nego i primjena grafijske norme onoga vremena, koja je dosljedna toliko koliko se u takvu brzo pisanom manuskriptu dosljednost može očekivati« (n. d., 202). Dodajmo, da se ta kultivirana pisava očitno kaže tudi v prvih štirih delih pesmarice posebno pri nekaterih besedilih, npr. v pesmi *Christus v Nebo fztopil* je . . ., ki ga prinašamo kot primer take pisave.

Soglašati moramo tudi z mnenjem Šojatove, ki nadaljuje sklepanje Fanceva o starosti najstarejših rokopisnih kajkavskih pesmaric: »Tri (dosad) odkrivene kajkavske rokopisne pjesmarice (Pavlińska iz 1644, Šerbačićeva iz 1687 in Martjanska V. N.) iz 16. odnosno 17. stoljeća i zbornik nabožne poezije Cithara octochorda, koji se za tiskak pripremao svakako već u toku 17. stoljeća, dopuštaju nam da, tragove kajkavske poezije naslućujemo čak i prije 16. stoljeća. Kako su i ta tri rokopisa i Cithara octochorda veoma obilni, može se zaključiti da u kajkavskoj Hrvatskoj pjesme nisu nastajale samo izuzetno, da se poezija nije njegovala samo prigodice, već da je bila sastavni dio tadašnjega života. Prema tome, rukopisa takva karaktera kao što su spomenute tri pjesmarice, moralo je u tom razdoblju biti i više, ali vrijeme i dugotrajna upotreba učinili su svoje, pa su se oni istrošili i nestali. Da su postojala samo ta tri i da su se sva tri sačuvala — to bi zaista bio slučaj« (n. d., 202). K temu je treba dodati še, da to ne velja le za »kajkavsko Hrvatsko«, marveč pravtako za slovensko Prekmurje, kjer so bile te pesmarice vsaj sprejete, prirejene, dopolnjene in uporabljane — ter s prepisovanjem in tiskanjem ustvarile tako izročilo, kakršnega kajkavsko hrvaško ozemlje nima, razen s tiskom Cithare octochorde. Okoli sto rokopisnih pesmaric v Prekmurju od 17. do 20. stoletja, ki temeljijo v veliki meri prav na MP I, določno govori o tem dejstvu in ga je treba zdaj že dokončno sprejeti ter priznati — tudi v hrvaški slovenski zgodovini.

Potrebno je opomniti še na nekaj, kar smo doslej v razpravljanjih o MP I spregledali. Koliko delov ali sestavin njenih je nastalo v Martjancih — ali bilo vsaj tam prepisanih, popisanih, ni moči dognati in tudi ne bo mogoče. Dokazana

pa je njena uporaba v Martjancih vsaj v 17. (nečitljivi vpis pod Legénovim podpisom) in 18. stoletju. V Martjancih stoji — kot celota z zvonikom — najlepša prekmurska gotska cerkev iz 1392, kar jim daje posebno odlično mesto (s freskami Johannaesa Aquile) v slovenski umetnostni in kulturni zgodovini. Temu se pridružuje mesto Martjanec v času reformacije, ko so bili pomembno središče tako luteranstva kot kalvinstva in je v zvezi z njihovimi medsebojnimi spori ohranjeno — v natisih — pismo turškega age v Veliki Kaniži (Nagykanizsa) iz 1652 voditeljema obeh verskih skupnosti²⁵. Slovstvena zgodovina pa že nekaj časa navaja kot »najstarejši literarni spomenik« iz Prekmurja — kajkavski pisano pogodbo, o župnikovem vinogradu iz 1643, katere izvornik je neznano kje na Madžarskem (v Györu v škofijskem arhivu?), istočasno kopijo pa je odnesel iz martjanskega župnišča Anton Trstenjak st., verjetno le — »na pôsodo«, kot še več rokopisov iz Prekmurja, npr. dobljenih od dr. Ivanocyja, in je danes v njegovi zapuščini v NUK v Ljubljani.²⁶ Vsekakor bo rokopis te kopije potrebno pritegniti h grafološkemu študiju MPI in tem omenjena imena predikantov upoštevati pri razreševanja vprašanja zapisovalcev ali prepisovalcev MP I. Jezik te pogodbe pa je pomemben pri označevanju jezika MP I in drugih starejših prekmurskih pesmaric, ki je mnogo bolj prekmursko narečje, medtem ko je v tej pogodbi, v tiskanih urbarjih iz 17. in 18. stoletja, v vinogradniških »artikuluših« (prekmurske gorske bukve!) čista uradna kajkavščina tistega časa.

5. **Viri Martjanske pesmarice I.** — Že površen pogled na katerokoli stran rokopisa, na kateri se začneja novo besedilo, opozarja z latinskim in madžarskim besedilom pred začetkom (Nota . . . in drugače, gl. v drugem poglavju razprave!) na zvezo ne le z liturgičnim značajem v prvih treh delih, marveč tudi izvornike teh besedil. Jasno je, da so besedila za posamezne praznike, ki sestavljajo glavni rokopisa, morali najprej prevajati iz latinskih, že drugod v Cerkvi udomačenih besedil, ali pa iz madžarskih — ta so bila zagrebški škofiji najbližja — ali nemških prevodov teh liturgičnih besedil. Tudi O. Šojat je zapisal o tem: »Kajkavska duhovna poezija večim se dijelom prevodila s latinskega jezika« (n. d. 184).

Gotovo je večina — če ne vse — liturgičnih pesmi v prvih treh delih pesmarice katoliška in so te dele najprej uporabljali — mogoče tudi v starejšem rokopisu — katoličani, kar dokazujejo istodobne kajkavske pesmarice, pa tudi poznejše prekmurske, ki so prevzele besedila iz MP I kot katoliška. Latinski izvorniki pa so bili že zgodaj prevedeni v madžarsščino in njihovi najstarejši primeri so ohranjeni v srednjeveških kodeksih od 13. stoletja dalje. Med njimi je tudi zagrebški »pavlinski Antiphonale« z notami iz 14. stoletja.²⁷ Madžarske prevode so pravtako prepisovali, nastajali so zvezani rokopisi enotne liturgične vsebine — pesmarice. V 16. stoletju so nastajale katoliške in protestantske tiskane pesmarice, pesmi pa so vsebovali tudi že nekateri najstarejši molitveniki. Taki so bili npr. pri katoličanih molitvenik Miklósa Telegdija 1577 in Andrása Vásárhelyija 1599 z besedili iz kodeksov. Protestantske — evangeličanske ali luteranske in kalvinske — tiskane: Gálszécisijeva pesmarica iz 1536 (v Krakovu), Váradska pesmarica (Váradi Énekeskönyv) 1566 in vrsta rokopisnih ter tiskanih pesmaric iz 2. polovice 16. in 17. stoletja, s katerimi so prišle tudi nemške in husitske pesmi v madžarski cerkveni — protestantski — repertoar, nekatere od teh tudi v MP I in v druge prekmurske pesmarice.²⁸

Nemogoče je dognati — vsaj ob današnjem stanju raziskovanja — iz katerih rokopisnih ali tiskanih — pač iz obojih — pesmaric so prevajali besedila MP I najprej katoličani, nato pa tudi luterani (evangeličani). Težko bo kdaj tudi pregledati vsaj večino madžarskih pesmaric po časovnem redu in primerjati njihova besedila s pesmimi MP I. Danes moramo za prvo informacijo — k temu nas pač silijo že madžarski naslovi ali začetki teh pesmi, ki jasno govorijo o njihovem

prevedenem značaju — iskati madžarske vire v novih izdajah najpomembnejših pesmaric, ki vsebujejo največ in splošno veljavne pesmi. Taki sta predvsem Já-nosa Kájoniya, *Cantionale Catholicum* (Csiksomlyó na Erdeljskem, 1676) in Kisdi — Szölösy, *Cantus Catholici* 1651.²⁹

Kájonijeva pesmarica nam je sedaj na voljo v kritični izdaji iz 1979 tudi pri nas v NUK v Ljubljani. Ta je pa le izhodišče za začetek temeljitega raziskovanja madžarskih virov prekmurskih rokopisnih pesmaric. V razpravi *Madžarski viri Martjanske pesmarice I* sem v glavnem pokazal, kaj sta madžarski slavist in hungarist dognala o madžarskem izviru nekaterih posvetnih pesnitev v MP I, na koncu pa sem le naštel nekatere liturgične pesmi v njej, ki so bile prevedene iz madžarščine.³⁰ Iz katerih rokopisov ali knjig, je nemogoče povedati, najdemo pa jih v omenjeni Kájonijevi pesmarici.

V razpravi *Prekmurska Martjanska pesmarica I* sem — sicer le pri nekaterih pesmih — navedel njihove madžarske začetke in nakazane madžarske napeve.³¹ Dosti več tudi na tem mestu ni moč narediti, ker bi ta tema terjala posebno obširno razpravljanje. Na začetku nekaterih slovenskih besedil najdemo madžarski začetek pesmi, kot npr. pri 24 (str. 85—86): *Alia. Not. Az Menyekbul szal. Znebesz poszlasaite veliki glasz.* — Madžarski vir pa najdemo tudi za taka besedila, ki nimajo nakazanega madžarskega začetka: npr. *Ete den je vszega veszelja* (str. 42a, b), pri Kájoniju št. 58. — *Nu deneszka mi hvalimo Goszpodna Boga* (str. 43a—45a), pri Kájoniju št. 63. — *Ete den je pun vszega vefzelja* (str. 46b—47b), pri Kájoniju: *Ez nap nekünk dicseretes nap*, št. 64. In takih besedil, ki jim najdemo izvirnik v Kájonijevi pesmarici — druga pa ga utegnejo imeti v drugih rokopisnih ali tiskanih pesmaricah — je že v prvem delu MP I še več.

Posebej je treba opomniti na znamenito pesem *Narodil fze je Krally Nebefzki* . . . (str. 71a—7b), kateri najdemo zelo podoben izvirnik pri Kájoniju št. 164 in 163, toda različico iste pesmi ima pesmarica na str. 75a—76ab: *Cantio Hungarica. Ad Not Narodil sze krály Nebefzki — Nekünk született Menyei király* — s celotnim madžarskim besedilom, enakim pri Kájoniju št. 164 in katero je zapisano že v *Nagyváradi* pesmarici 1566 ter v *Palaticsevem* kodeksu 1588—89. To pesem imajo tudi hrvaške rokopisne in tiskane pesmarice. — Sledi ji: *Alia Hungarica ad Not. od treh . . .* (na str. 73b: *Od teh treh modrih . . . V. N.*) z začetkom: *Az harom szent király . . .* (str. 76a) z 12 kiticami. Tudi *Benedictio* . . . ima madžarsko besedilo za slovenskim (kajkavskim, str. 78).

V 2. delu MP I, ki vsebuje postne in velikonočne pesmi, najdemo še več madžarskih nakazanih napevov, ki kažejo na madžarske izvirnike. Sedmo besedilo te skupine nakazuje madžarski začetek: *Oh menyei Atya — Oh Nebefzkoga oca Boga fzveti fzin* (str. 25—30). Naslednja pa je husitska pesem: *Az Propheták — Prophétye szo nazveisztli* . . . z 11 kiticami, ki jo ima tudi Bakoš v *Novem Gráduválu* (str. 66—67, da je husitska, pa priča *Keresztyén énekeskönyv* (Evang. svetovna zveza, 1957) 173.

Tudi naslednjih sedem pesmi ima madžarski začetek in med njimi so take, ki jih imajo tudi druge rokopisne pesmarice in Bakoš. Toda madžarski izvirnik najdemo tudi pri nekaterih, ki nimajo nakazanega madžarskega začetka, npr. *Adamus Solatus* . . . *O sto krieci tak jako tusno* . . . (str. 69—70, manjka str. 71—72, ki jo ima *Nedeliška* (Márkišavska) pesmarica in smo jih v kopiranem primerku MP I v NUK v Ljubljani nadomestili s kopijo iz le-te, V. N.), vsebuje jo tudi Bakoševa pesmarica. Madžarski izvirnik je npr. v rokopisni *Vépi énekeskönyv* iz 1731 (obj. *Zs. Erdélyi, Uj irás* 1983, 76—78), ki je pa gotovo prepisana iz druge rokopisne ali tiskane pesmarice.

Čeprav naslednje pesmi nimajo naznačenih madžarskih začetkov, jim najdemo madžarski izvirnik, npr. za 23: *Patris Sapeientia — Szina Boga Visnyega* pri Kájoniju štev. 211 (tudi v *Pavlinski pesmarici* 118 B, v *Drnjanski — Ščrbačičevi*

17, v Cith. oct. I, 184). Vrsta naslednjih (kot npr. *Planctus Mariae*) mora imeti latinski ali kak drug mednarodno uporabljan in prevajan izvirnik, madžarskega pa najdemo, nekoliko svobodneje prirejenega, za: Na Vüzen tri Marie rano . . . — pri Kájoniiju šte. 277; za 33: *Christus je dnefzka gorivfztał* . . . po latinski: *Surrexit Christus hodie*, obj. Kájoni, št. 272; tudi za šte. 35: *Christus je gori vfztał, nassa praviczá* . . . (139b—141a) je dobeseden prevod iz Kájonijeve pesmarice št. 263.

V 3. delu pesmarice je vnebohodka: *Christus v Nebo sztopil je* . . . (str. 5—8) pri Kájoniiju šte. 295. — Med binkoštnimi pesmimi šte. 6: *Spiritus Sancti gratia* . . . ima madžarski začetek pred slovenskim prevodom: *Miloscsa szvetoga Duha* . . . (str. 15—20) in je pri Kájoniiju šte. 314. — V tem delu manjka dosti strani, tako da ni moč dokončno določiti izvirnikov vsem besedilom.

Četrty del pesmarice je vsebinsko zelo različen. Za liturgična besedila najdemo sledeče izvirnike: šte. 3, *Hvalim jasz Tebe* . . . pri Kájoniiju krajše šte. 633; šte. 4: *Jasz szponiznim szerczem* . . . z madž. začetkom: *Szivem megalázván*. — Štev. 7: *Cantio Vespertina: Christus ki szí dën i szvetloszt* . . . pri Kájoniiju šte. 632.; druga *Vespertina: Obudi sze o me szercze* . . . ima madž. začetek v objavi v Bakoševi knjigi (387—89): *Ébredj-fel, oh te én fzivem*. Prevod iz madžarsčine je tudi obširna parafraza iz Janezove Apokalipse: *Gofzto nam je fal, kai je naj ország tak kroto opuscšen* (24a—29a), prepis tudi v Pertočki in Senički pesmarici, kjer je nakazan izvirnik: *Panaszolt Értünk mast orszagunk*. — Ima jo tudi Pavlinska pesmarica (143b sl.): *De Jerusalem coelestis* —: *Gusto namie saáll kaye naff ország / tak kroto opuscšen*. To besedilo je jasen dokaz ali o neposredni odvisnosti teh dveh pesmaric, ali pa o nekem tretjem skupnem viru obeh. Obenem pa dokazuje tudi jezikovno samostojnost prekmurskih pesmaric od MP I dalje s tako različnim besedilom, npr. s tako pomembnim zastopstvom starega nazala o z o v dveh besedah v prekmurščini (*gosto, kroto*), kakor se še danes govori, nasproti u v kajkavskem besedilu v istih besedah.

Od versko svetopisemskih besedil imajo madžarske izvirnike: *Vreme ono doide kaimi zvezda zide* (9b sl. — manjka več listov, 27 kitic v celoti) z madž. začetkom v Berkejevi pesmarici (73—77): *El jön még az idő*. — Štev. 23: *V/zei fztvari oc/i vu Te fze vupajo* . . . (12 kitic) str. 29a — 30a, nakazan je madž. napev in začetek pesmi: *Mindenekei (= Mindeneknek fzemei* . . . v Berkejevi pesmarici, 21). — Tudi za šte. 22: *Naszleduvasse vnosina lusztva Christusseva csuda* (str. 28—30) je parafraza o osmerih blagrh, katere madž. začetek ima Berke: *Követi vala népnek fokasága* . . . 15) in Bakoš, str. 245. — Za šte. 30: *Kak vu Egyptomi, jeden phtics Pelikan* (str. 39a—41a, 13 kitic), ki jo imajo kar vse prekmurske pesmarice, ima Berke madž. začetek: *Miként Aegyptomban* (str. 67) in enako Puconska pesmarica. — Moremo pa sklepati po teh pogostih primerih in značaju vseh drugih pesmi tako tega dela kot prvih treh, da so vse njihove cerkvene pesmi prevedene povečini prav iz madžarsčine, nekatere tudi iz nemščine. To sem povedal že v članku v Jeziku in slovstvu 1976/77 in natančneje primerjave odtlej me v tem le potrjujejo.

Dve svetni pesnitvi v četrtem delu MP I pa sta že dalj časa znani kot prevod iz madžarsčine. Prva je *Cantio de Rakoczio* (str. 5a—6a, 17 dvovrstičnih kitic), ki jo je objavila O. Šojat v Forumu 1973, nato v Izboru . . . v Kajju 1975 in končno v knjigi 1977, 209—210. Fancev je z nepriznavanjem madžarskega izvira nekaterih pesmi v MP I, na katerega ga je opomnil L. Hadrovics, prikrajšal hrvaško — in obenem slovensko — slovstveno zgodovino za raziskavanje teh prevodov ter dokončna dognanja o njih. V Hadrovicsu bi bil imel za to usposobljenega mentorja. Tako bi ga pri pesnitvi o Rákócziyu morala že tema opomniti, da utegne biti pesem znana madžarski slovstveni zgodovini. Isto velja seve tudi za druge hrvaške raziskovalce tega razdobja.

Po objavi Šojatove tega besedila v Forumu se je oglasil madžarski slovstveni zgodovinar Imre Bori v Novem Sadu z razpravo: O pesmih madžarskega izvira v neki kajkavsko-hrvatski pesmarici.³² Žal je zasledovanje domače in tuje literature o posameznih strokah pri nas tako pomanjkljivo, da le-te v sosednji (!) državi in drugojezičnih izdajah v naši državi nimajo v razvidu strokovne ustanove. Tako so Borijeva dognanja šla mimo tako pomembne in sicer vzorne izdaje hrvaških kajkavskih pisateljev, kjer bi o več besedilih mogli navesti izvirnike in v celoti pravilneje označiti izvirnost celotne pesmarice ter njen značaj.

Ustrezno načinu označevanja naslovov besedil v celotni pesmarici je prevajalec ali prireditelj rokopisa naslovil tudi to pesnitev latinski z nevtralnimi izrazom »Cantio . . .«, kakršnega imajo v naslovu še druge pesmi tega in petega dela MP I. V madžarski slovstveni zgodovini pa je izvirnik znan že dolgo pod naslovom *Tatár rabságban lévő erdélyiek dala* — Pesem Erdeljcev v tatarskem ujetništvu (suzenjstvu). Poznajo dve različici v dveh rokopisih z isto vsebino: prva je v kodeksu, ki ga je med leti 1716—1736 prepisal János Bocskor v Csikszentléleku in je v njej le pet kitic skoro enakih v prevodu MP I. Druga različica pa je bila zapisana 1704 v tim. szentsejski pesmarici in le-tej je bližji naš prevod v Martjanski pesmarici — v njej je enajst kitic, ki so sorodne našemu prevodu, medtem ko petih kitic v naši pesmarici doslej niso našli v nobeni madžarski predlogi.

Zato sklepa I. Bori, da je martjanski prevod bil narejen po neznanem madžarskem izvirniku, ki je bil popolnejši od druge poznane madžarske različice. Po Borijevem mnenju naj bi bil prevajalec uporabljal v Prekdonavju (madž. *Dunántúl*) razširjen rokopis, ki je bil bolj celovit, popolnejši in logično bolj urejen kot besedilo v szentsejskem rokopisu. Bori je tudi rekonstruiral v madžarščini to domnevno prvotno besedilo z uporabo szentsejske različice martjanskega besedila in neke druge pesmi v istem Bocskorjevem kodeksu: »Z gostimi solzami joče že Erdeljsko«, naslonil pa se je tudi na tedaj zelo priljubljene naricalke (obsmrtno žalostinke) ter mrliška (pogrebna) slovesa. Madžarski pesmi tudi nimata naslova, Rákóczijevo ime je sicer v njih omenjeno, toda pesmi ne govorita o njem, zato sklepa Bori, da je prevod v MP I nastal v času voditelja krucev, Ferenc Rákóczija in ne Györgya in so jo zato mogoče imeli za bojno pesem krucev.

Kajkavski-slovenski prevod je edino ohranil sklepno kitico, ki postavlja nastanek pesmi v čas opevanega dogodka:

Da se je pisalo jezero i šeststo
pedeset i sedmo to žalostno leto. Amen.

K objavi Šojatove je treba pripomniti predvsem, da enajsta kitica ni dobro prebrana in prepisana, zato je nejasna:

Nemeška velika, obrnjena lica,
kako spisani keip lepog (?) obraza bila.

Razlaga Šojatove v slovarčku (str. 249) je docela nápak: »Nemeška = Njemačka«, kar je brez smisla. »Neméški« iz madž. *nemes* = plemenit, plemič, torej: Plemenita, velika, obrnjena lica — kot naslikana podoba (madž. *kép*) — Š. ni mogla prebrati sledeče besede, ki more biti le: »lepog«, kar soglaša s sledečo: obraza bila.

Bori je nápak prevedel dvanajsto kitico prevoda, ki je v madžarskih besedilih ni: Vre smo pogubljeni — nikakor ni: Zdaj smo vrženi (v pekel) in tja smo prišli, marveč: Že smo izgubljeni (kot ujetniki). — Šojatova pa tolmači vrstico: »zdaj se žarčujemo ino harčujemo«: in se tu pečemo na ognju — v resnici pomeni: se odkupujemo (madž. *sarc* = kontribucija!) in vojskujemo (madž. *harcolni* = bojevati se), namreč s trpljenjem v ujetništvu. Zato tudi berem »sarczuval« kot šarčuval.

Drugi pomembni prevod iz madžarščine v četrtem delu MP I je *Pefzen od Marie Magdalene* (gl. spredaj v pogl. o sestavi MP I). Prevod na str. 227 do 237

ima 103 oštevilčene kitice, od katerih prvih 21 kitic in polovica 22. kitice ni pisana z isto roko kot večina pesnitve. Márkišavska (Nedeliška) pesmarica (last prof. Matije Maučeca v Ptuju, najdena v Márkišaveih pri Martjancih), datirana v madmurskem Nedelišču 1632, vsebuje popoln prevod s 116 oštevilčenimi kiticami. Prevzele pa so to pesnitev tudi mlajše rokopisne pesmarice, jezikovno že bolj približane prekmurščini in v pertočki pesmarici (str. 58) je v predzadnji kitici letnica, ki se verjetno nanaša na prepis v njej: »Vu Jezero Seszt fztou, devétdeszétpétom, z Vogerszka Ozika, Szlovenszki piszal szam . . .« Ti prepisovalci in prirejevalci se pač niso ozirali na razločevanje med avtorjem, prvim prevajalcem v njihov (ali sorodni) jeziki ter poznejšim prepisovalcem.

Madžarske priredbe te mednarodno svojčas tako priljubljene apokrifne tvarine ni težko najti. Kot mnoge druge podobne je bila tudi ta v ljudski rokopisni literaturi zelo razširjena in prvič natisnjena 1683 v Levoči (madž. Lőcse) z imenom avtorja (tudi prevajalca, prireditelja?) Szent-Mártoni Jánosa Bodója: Historia az Maria Magdolnanank sok büneiböl, valo, jo remenseg alatt, kegyes megteréséröl (Zgodba o spreobrnitvi Marije Magdalene iz mnogih njenih grehov, v dobrem upanju). Kritična izdaja v zbirki: Régi Magyar Költők Tára VI, Budapest 1974, 421—434, opombe 664—667, ur. Béla Holl. Izvirnik ima 113 štirivrstičnih kitic, ki mu prevod v MP I v glavnem zvesto sledi, čeprav tuintam izpušča imena in druge besede, združuje nekatere kitice, izpušča vrstice in svobodno prevaja. Ali sta oba v Prekmurju razširjena prevoda prirejena po kakem starejšem rokopisu ali po navedeni knjižici, je za zdaj neugotovljivo. Vsekakor nedeliški prevod, če njegova datacija drži in velja tudi za to pesnitev, ni bil prirejen po tej knjižici.

Ta primer pa kaže tudi na izvir sorodnih ali podobnih moralizirajočih, pa tudi satirično kritičnih pesnitev. Treba je pač pomisliti, da je bil protestantizem na Madžarskem močno razširjen in v tesnejšem stiku z nemško kulturo, od koder so se take vrste pesmi na veliko širile in prevajale. Ker je bil protestantizem utrjen tudi v delu Prekmurja, na Hrvaškem pa je bil le kratkotrajen pojav, je naravno, da so vsakršno versko literaturo madžarskih protestantov poznali in prevajali v Prekmurju. To je tudi eden od tehtnih dokazov za nastanek najstarejših rokopisnih pesmaric v Prekmurju, saj hrvaške kajkavske nimajo niti madžarskih pesmi niti madžarskih začetkov, kolikor moremo videti iz dosedanjih objav in siceršnjega njihovega poznavanja. S tem ne zanikamo, da so mogli prevajati iz madžarščine — kar so pa zakrivali — tudi na hrvaškem kajkavskem ozemlju, posebno v 17. stoletju verske knjige pod vplivom jezuitov.

Da je *Cantio de matrimonio* (začetek: Dobri hižnici, vi poslušajte . . ., MP I str. 46—54, obj. O. Šojat, n.d. 239—243) prevod iz madžarščine, je L. Hadrovics povedal Fancevu že 1938, pisal pa je o tem v knjižici *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok* (Madžarski in južnoslovanski duhovni stiki, Budapest 1944, 11—14). Žal Fancev tega ni razčistil in tako za njim zvesto navajajo Andreja Šajtiča kot avtorja te pesnitve. Hadrovics je povedal, da je njen avtor András Batizi in da je bila zapisana v tim. Lugossy-kodeksu, nastalem v šomodjskem kraju Ujfalu 1629—1634, objavljena pa 1883 v Zbirki starih madžarskih pesnikov. Hadrovics je tudi dokazal prvotnost madžarskega besediila — nasproti Fancevu, ki je zapisal, da so te pesmi mogoče bile prevedene tudi iz hrvaščine (kajkavščine) v madžarščino — druge v istem zborniku zapisane pesmi: *Adhortatio mulierum*, v kajkavskem prevodu: *Oženil se je jedan mlad junak . . .* in s tem posredno tudi prve pesmi. Ta pesem je v MP I neposredno pred *Cantio . . .* na str. 42—46, obj. O. Šojat, n.d. 236—238.

Kajkavski prevajalec ni razumel madžarskega reka v pesmi: Simon biro lesen benne in ga je prevedel: « . . . i tebi reko: Šimona Rithara » — kar utegne biti tudi posreden dokaz za nastanek prevoda v Prekmurju, kjer na vsem ravenskem in goričkem ozemlju govorijo: ritar in ne rihtar (tako le v dólinskem govoru), mo-

goče pa je prevajalec imel to obliko iz svojega govora na Hrvaškem —. Tak prevod je tudi nesmiseln in Šojatova je v prvi objavi te pesmi pristavila »nejasno« (Forum 1973, str. 206). Madžarski filolog J. Waldapfel je 1937 razvozlal to tudi madžarskim bravcem nejasno mesto z dognanjem, da »biró« tu ne pomeni sodnik (ali tudi župan), Simon pa ne osebnega imena, marveč je iz nemškega **sie-Mann**, mnogo rabljen v stari nemški satirični literaturi v 16. in 17. stoletju, kjer je že predk »simman« prešlo v Simon v pomenu »weibischer Mann, Ehefrau, možača«. »Biro« pa je v tem besedilu 1. os. ed. glagola birni v provotnem pomenu: imeti kaj, gospodovati nad —. Smisel izvirne vrstice je: Možača bo nad njima vladala.³³ Hadrovics je dognal, da madžarskemu bravcu že v času prevajanja te pesnitve »Simon biro« ni bil docela jasen, zato je bil tudi napak preveden. In to bi dokazovalo, da je Batizi le prepisal izvirnik iz starejšega primerka, iz katerega je prevajal tudi Šajtič.

Natančneje je obravnaval tudi to pesnitev I. Bori in dognal, da je njen prireditelj v MP I skrčil četrto in peto kitico v madžarskem izvirniku. Bori je na podlagi našega prevoda in ohranjenega madžarskega izvirnika rekonstruiral domnevni izvirnik, katerega je nekdo prevedel v naši pesmarici. Primerjava tudi dokazuje, da prevajalec ni razumel madžarskih rekov, vpletenih v pesem, zato je z dobesednim prevodom pokvaril smisel in pesniško vrednost prevoda. — Bori tudi meni, da je bil András Batizi le eden od prepisovalcev pesmi in jo je utegnil prepisati okoli 1546, medtem ko je Šajtič dobil v roke neki prepis, ki je krožil med ljudmi že ok. 1530. — Sicer pa tudi Bori zaradi nepoznavanja kajkavščine in vzhodnoslovenskih narečij zagreši kak neupravičen očitek.

Ob morebitni kritični izdaji Martjanske pesmarice I bo potrebno ponovno natanko pretresti izvirnost vseh njenih besedil in dognati še nove prevode iz madžarščine.

6. Sorodstvo s Pavlinsko in Drnjansko pesmarico. — Potrebno bo natanko preučiti tudi zvezo MP I, kot drugih prekmurskih rokopisnih pesmaric z evidentiranimi kajkavskimi pesmaricami. Med njimi so najpomembnejše najstarejše doslej dognane: **Pavlinska pesmarica** iz 1644 (ali Pavlinski zbornik po Šojatovi v n. d., 363 sl.), ki jo je prvi natančneje preučeval naš rojak Janko Barle; **Ščrbačićeva** ali **Drnjanska pesmarica** (Pjesmarica Jurja Ščrbačića po Šojatovi, n. d. II, 335 sl.) iz 1687, imenovana Drnjanska po najdišču (hrani jo Narodna i sveučiliška biblioteka v Zagrebu). Posebno mesto pa zavzema tiskana uradna pesmarica zagrebške škofije **Cithara octochorda** (1701 Dunaj, 1723 rt., 1757 v Zagrebu, prim. Šojatova n. d. II, 399 sl.), z latinskimi in kajkavskimi besedili ter z notnim tekstom. Za prekmurske župnije je bila pomembna, ker so jo v njih uporabljali — gotovo tudi v tistih, ki niso bile ves čas v zagrebški škofiji — in zato, ker je vanjo bilo sprejetih mnogo pesmi, ki so zapisane prav v Martjanski pesmarici I — po mnenju F. Fanceva prvič v le-tej in so iz nje ali njenih različic prišle tudi v druge rokopisne kajkavske pesmarice 17. stoletja.

Ker prav Pavlinska pesmarica še ni kritično izdana (izdaja je v pripravi), še manj pa mlajše kajkavske pesmarice, je primerjava MP I z njimi otežkočena. Nekatero njene pesmi (adventne in božično-novoletne) je primerjala s pesmimi v MP I v diplomski nalogi iz muzikologije 1971 Alenka Kerševan (rokopis na oddelku za muzikologijo Filozofske fakultete v Ljubljani). Naslovi pesmi v PP (Pavlinska pesmarica) in v Drnjanski pesmarici ter Cithara octochorda so edina objavljena podlaga za primerjavo s PP in Drnjansko s seznamom začetkov njenih pesmi, ki ga je objavil D. Kniewald.³⁴ To pa ni dovolj zanesljivo izhodišče za primerjavo v vseh primerih. S pritegnitvijo nekaterih fotokopiranih strani iz PP sem poskusil prvič nekoliko širšo primerjavo besedil v vseh imenovanih pesmaricah in v MP I.³⁵ Tudi v pričujoči razpravi ne morem narediti kaj več, kot pokazati na

nekaterih primerih povezanost vseh teh rokopisov. Vse moje dosedanje raziskovanje ne more podpreti mnenja F. Fanceva, da je bila prav MP I vir za PP. Saj ravno primerjave z madžarskimi viri, madžarska besedila v njej in zveza s slovenskimi protestanti 16. stoletja (o tem pozneje) dokazujejo nasprotno. Napisal sem že, da so tako MP I in razne najstarejše kajkavske pesmarice mogle zajemati iz nekega nam neznanega starejšega skupnega vira ali iz več virov, marsikaj v njih pa je moglo nastati samostojno (prevedeno)³⁶. Prav natančna razčlemba najstarejših rokopisnih pesmaric (pritegniti bo potrebno vsaj še Nedeliško in Soboško pesmarico)³⁷ bo pokazala njihovo soodvisnost v jasnejši luči.

V prvem delu MP 1 je največ enakih ali podobnih pesmi kot v PP in Drnjanski pesmarici. Docela enakih najbrž ni, navadno so isti le začetki, ker so prevedeni iz istih virov. Tudi je MP I mnogo obsežnejša kot PP in vsebuje po več pesmi z istim motivom liturgičnega značaja (božične, velikonočne) in s podobnim začetkom. Tako sta v skupini adventnih pesmi dve enaki: *Prophetye /zo Prorokovali* — MP I, str. 21—23 in v PP fol. 100 a: *Prophetae /zu prorokovali*, v Cith. oct. 1, 59; II, 77. — *Pesem Po/zlan be Angyel Gabriel vu jeden Varos Nazareth* MP I, 24—27 ima Drnjanska pesmarica, str. 7 (po Kniewaldu).

Med božičnimi je *Ete dën je vszega veszelja* MP I, 100—102 zapisana v MP 1 v treh različicah (prevod *Dies est laetitiae*): *toleg le-te še*: To je dën vefzëli str. 98—99 in *Ete dën je pun v/zjega vesfzelja* str. 109—111 in v PP 10b: *Den je denefz z uefzeliem*. Vsaj dve različici sta protestantskega izvira, *Ete den je v/zega veszëlja* pa je prirejena dobesedno, le jezikovno spremenjeno, po Trubarjevi: *Ta dan je vsiga veselja (Ene duhovne pejsni, Urach 1563; Trubar: Ta celi katechismus . . . 1574 in v treh naslednjih protestantskih pesmaricah)*. V Drnjanski p.: *To je te den veseli* 98—99 *Božična Puer natus . . . je: Dete fze rodi u Betlehemu vuto vreime* MP I 48 a, b — *Dete fze rodi u Betleme* PP 101 b in v Cith. oct. I. — *Glaszove fzo na Nebefzih* MP I, 16 — *Glaszoue fzu na nebefzeh* PP f. 103 a, Drnjanska pesmarica 46—49, Cith. oct. 1; — *Od fzunesenoga szhajanya* MP I 58 a—59 a je bliže latinskemu izvirkniku *A solis ortus . . .*, začetek pa enak *Od fzunchenoga izhoda* PP 109 a in Cith. oct. I.

Najpomembnejša božična pesem, ki še danes živi v zagrebški škofiji (pojejo jo tudi na radiu kot ljudsko) in ponekod v prekmurskih cerkvah, je: *Narodil /ze je Krally Nebe/zki* MP I 71 a—71 b — *Narodil /ze ie kral nebezky* PP f. 104, v Cith. oct. vseh treh izdajah. V Drnjanski p. 71 a, b: *Narodil se je kral nebeski . . .* Zapisana je v vseh prekmurskih rokopisnih pesmaricah, natisnjena v Bakoševem *Nouvm Gráduválu* str. 50 in tudi v katoliških tiskanih pesmaricah. — *Pohvaluimo denesnyi den* MP I 68 b—70 a — *Pohualuimo denefni den* PP f. 111 b (prim. J. Barle, n. d. 16). — *1 zvelicsitel je rodgyen nam zgublenim greisnikom* MP I 67 a ima le začetek enak v: *Zuelichitel sze narodi* PP 114 b. V Cithari oct. v prvi izdaji je deset adventno-božičnih pesmi enakih kot v MP 1, v drugi le dve, v tretji pa sedem. Ta enakost ni vselej dobesedna, včasih so enake le nekatere vrstice, gre pa vedno za isto pesem, ki so jo spreminjali ob prevajanju.

V skupini postnih in velikonočnih pesmi so enake ali zelo sorodne: *O Jesus Xtus nas Zvelicsitel ino odkupitel . . .* MP I, 2. del, 93 a, b — *O Jesus Christus nas Zvelicsitel* PP fol. 138 b; *Vetaksze je Christus tosil na Sidovszko lu/ztvo* MP I 110 a—111 b — *Liuczto moie Sidouszko* PP 117 a (z latinskim izvirknikom: *Hymnum dicamus Domino*; Kniewaldova opomba: »Latinski izvornik nalazimo več u zagrebačkom breviaru XII. st.« tudi kaže na starost prevoda); *Szina Boga Visnyega* MP I 121 a—122 b — *Szina Boga ui/zniega* PP 118' in v Drnjanski pesmarici 17 a; v Cith. oct. I, 6; — *Christus je gori v/ztál, nafe greihe odepral* MP I 138 a—139 b — *Christus ie gore uztał* PP 126 b—128 a (le začetek) in Cith. oct. I, 6; Tudi druga z isto temo: *Christus je dnefzka gori v/ztál* MP I 137 a—137 b le z enakim začetkom: *Vztał fze ie Christus denefzka* PP 129 a.

Kako bi natanka primerjava MP 1 z drugimi kajkavskimi pesmaricami odkrila marsikako enakost in podobnost, dokazuje npr. pesem O prekleta leipa mladofzt kafzi vnogim ludem blodnofzt MP 1, 4. del 23 b (le dve kitici, vseh 13 kitic v Pertočki pesmarici 98—99 in 108—109), ki je zapisana v Drnjanski pesmarici: Prokleta lepa mladost, ti si vnogem ljudem blodnost (tako po Kniewaldu).—

7. Zveza z Nedeliško pesmarico (1632), s prekmurskimi rokopisnimi in tiskanimi pesmaricami. Kako preuranjeno je dokončno sklepanje — pa še na »slutnjah« o nečitljivih letnicah — o starosti in mestu kake rokopisne pesmarice brez razgleda po širšem okolju njenega nastanka ter njenih zvezah z literarno tvornostjo v preteklosti v tem okolju, dokazuje vse sklepanje v zvezi z MP 1. Hrvaški literarni zgodovinarji bi se morali od začetka vprašati: kako je vendar prišla neka tako stara in pomembna »kajkavska« rokopisna pesmarica (celo dve so poznali) v Prekmurje, kaj so v tej pokrajini v tistem času pisali, kakšne so vezi prvih tiskov v prekmurščini s kajkavskim slovstvom itn. Isto vprašanje bi bili morali rešiti tudi slovenski slovstveni zgodovinarji, ko bi taka vprašanja ne bila v tistih letih zanje preveč obrobna in ko bi primer naše pesmarice koga sploh znanstveno zanimal ter bi imel za raziskovanje teh vprašanj potrebno znanje (poleg prekmurščine in kajkavščine predvsem madžarščine ter ustrezno literaturo v teh jezikih). Tako pa se je značaj prekmurskih rokopisnih pesmaric, predvsem doslej domnevno najstarejše med njimi, odkrival zelo počasi. Vendar so začetki opravljeni in od zavesti naših znanstvenih ustanov je odvisno, ali bomo v prihodnosti dobili vsaj kritično izdajo MP 1 s pritegnitvijo drugih rokopisnih in tiskanih pesmaric, tako prekmurskih kot kajkavskih.

Zveze MP 1 z le-temi moremo tu le nakazati, kolikor to ni bilo že storjeno v pričujočem in prejšnjih razpravljanih. Predvsem je potrebno poudariti obstoj v nekaterih delih gotovo istodobne Nedeliške pesmarice, kakor bi jo pravilneje imenovali po verjetnem nastanku v medmurskem Nedelišču — »V Nedelišchi . . .« (str. 129) — »Od Christussevoga na szejt porodienya, dafzejie pizvalo, iezero i sefzt szto. In ober toga, tri dejzet i drugo . . .« (str. 100 a), kakor je vpisano pod »Psmijo od Noe Patriarcha«. Če že ta letnica ne velja za ves rokopis, pa je z njo določen čas, okoli katerega je nastal. Doslej sem jo imenoval po najdišču Márkišavska (Márkišavci pri Soboti), kjer jo je po 1945 rešil izgube in pozabe prof. Matija Maučec v Ptujju.⁴⁶ Škafar je zato nima v svojem seznamu. To je tudi edina prekmurska pesmarica, katere vsaj delni izvir na kajkavskem hrvaškem ozemlju je dokazan. Obsega označenih 143 strani, manjka prvih 19. V začetku so »Popevke« s svetopisemskimi motivi, sledijo od str. 42 b liturgične pesmi od cvetne nedelje do dvaindvajsete po sv. Trojstvu (str. 90 a, b), toda vmes jih nekaj manjka. Med temi jih je šest enakih (jezikovno spremenjenih) kot v MP I. Sledijo delno apokrifne s svetopisemskim motivom, kot o Sodomi in Gomori, o Noetu, o izgonu Adama iz raja, o sodnjem dnevu in Mariji Magdaleni. Tudi za štiri od teh imamo ustrezna besedila v MP I. Pravtako najdemo enake ali različice za nekatere od pesmi v Nedeliški pesmarici v PP.

Kako je bila MP I ali mogoče njena predhodnica — udomačena v Prekmurju, dokazuje dolga vrsta rokopisnih pesmaric v tej pokrajini, ki so prevzele (in jezikovno bolj podomačile) mnoga besedila iz nje. Tako ima mnoge enake pesmi že mlajša Martjanska pesmarica iz druge polovice 18. stol. — Isto velja za Soboško pesmarico, po vsej verjetnosti iz 17. stol. Predvsem pa vsebujejo njena besedila: Szlovenszke Dühovne peszmi pizsane po Berke Balázsi (NUK v Ljubljani) iz 1768 in 1769; Seniška (Gorenji Senik) iz 1780 in Pertočka, nastala verjetno okoli 1800. Predvsem je pomembna Berkejeva pesmarica, ker je bila napisana v artikularnem kraju Nemes Csó, kjer sta živela med dr. pisatelja M. Sever in Š. Küzmič, ki sta jo gotovo poznala in uporabljala. Posamezne pesmi iz MP 1 pa vsebujejo tudi druge, v Škafarjevem seznamu navedene rokopisne katoliške in evangeličanske

pesmarice. Ta povezanost v prepisovanju in jezikovnem prirejanju teh besedil je trajala vsaj od začetka 17. stoletja do naših dni.

Posebno pomembno pa je, da so mnoge od teh pesmi prevzeli prvi prekmurški pisatelji v svoje knjige. Tako je Mihal Sever prevzel v knjigo Vöre krstšánske krátky návuk (Halle, 1747) vsaj štiri pesmi, ki so tudi v MP I ali pa iz Berkejeve pesmarice. Po latinskem nagrobnem napisu (ki pa ni bil nikoli kje vklesan zaradi dolžine) je Števan Kúzmič popravljajal stare cerkvene pesmi (»Correxit meliusque dedit Graduale vetustum«), kar potrjuje tudi njegov naslednik Mihal Bakoš, da je popravljajal stare »slovenske pesmi«, kar ne more biti drugo, kot v rokopisih širjene in uporabljane danes nam znane rokopisne pesmarice, predvsem MP I in Berkejeva. Bakoš je te po Kúzmiču popravljane (?) rokopise imel in objavil v prvi prekmurški tiskani pesmarici Nouvi Gráduvál (Sopron, 1789), saj pravi, da je »nouve, ali pa zdaj obrnjene na naš jezik« označil z zvezdico. Že sproti smo večkrat navedli, da ima Bakoševa pesmarica pesmi iz MP I (ali njenega prepisa), saj jih vsebuje okoli petdeset takih. Ta prevzem tudi dokazuje, da je MP I v svoji končni obliki postala luteranska (evangelicánska) pesmarica. Poznavanje najstarejših rokopisnih pesmaric dokazuje tudi Bakoševa izjava v Predgovoru, da je izpustil pesmi o svetnikih »ker niso sem sodile . . . ker nimajo dobrega temelja«. Našteva tudi kajkavske izraze in oblike, ki da jih je opustil, spremenil: namesto »tomu djao sem: tomi; Beše: bio je; pojmo djao sem: spejvajmo. Tak i od eti rejči ščiščene so naše pesmi: vre, ter, listor, etc.« Vendar mu je kaka kajkavska oblika le ušla.

Nekatere pesmi, ki so v MP I, je sprejel tudi prvi katoliški prekmurški pisatelj Miklóš Kúzmič v Knigo molitveno (1783), saj so te najstarejše liturgicne pesmi katoliške. Miklóš jih je bolj podomačil in izboljšal besedilo kot Š. Kúzmič in Bakoš. Po njegovi knjigi (in ponekod po rokopisih) so se te pesmi ohranile še v poznejših katoliških natisih, ponekod pa tudi v ustnem izročilu do danes.

8. Luteranski značaj MP I. — Verski značaj in pripadnost MP I — ter tudi njej sorodnih pesmaric — ni le ožjega konfesionalnega pomena, marveč ima širši kulturni pomen za slovstveno in kulturno preteklost Prekmurja. Hrvaška stran je to dejstvo docela prezrla, pač zavoljo nepoznavanja zgodovine Prekmurja. Martjanska župnija, kjer je bila MP I vsaj datirana, je od 1592 do 1672 bila v lasti evangelicánov. Potem ko so 1681 in 1687 bili na Madžarskem določeni artikularni kraji za evangelicáne in kalvince, kjer so smeli opravljati božjo službo in imeti šole, kjer so poučevali tudi v materinščini — za prekmurske luterane je bil to Nemes Csó v Železni županiji (v naročju: Čoba), je bilo s tolerančnim patentom dovoljeno evangelicánom zidati cerkve in snovati župnije na domačem jezikovnem ozemlju. Tako artikularni kraji kot nove župnije so potrebovali pesmarice, ki so jih najprej pisali in prepisovali ter si jih tudi sposojali za prepis. Pri tem so se morali naslanjati na obvezne madžarske in nemške pesmarice, ki so pravtako izhajale iz katoliških s temeljnimi besedili za praznike. Četudi je mogoče MP I — vsaj njeni deli — prvotno bila katoliška tako po prevajalcih, prepisovalcih in uporabnikih, so pozneje vanjo prišla tudi izrazito protestantska besedila. Tako smo že navedli prevzem ene pesmi iz Trubarjeve pesmarice in ene husitske.

Iz repertoarja slovenskih protestantov 16. stoletja so prevzeli in sevě jezиковno prilagodili svojemu narečju sledeče pesmi: Svétji Pavel vjednom Lijzti ino ti Evangelijte — MP I, str. 90 b—92 a nedvomno. V »Ene duhovne peisni 1563, ki sta jih priredila Jurišič in Klombner ter izdala pod Trubarjevim imenom (popravi v moji razpravi v Kaj-u XXI, str. 16, kjer je pri Trubarjevem imenu izpadel narekovaj) pa sta predlogi za božični pesmi To je te den ve/zeli in Z nebesz Angyel priletel MP I, 67—70. O prvi, ki ima v protestantskih pesmaricah naslov »Ta dan je vsiga veselja . . .« je dognano, da izvira še iz slovenske katoliške pesemske tradicije in da so v njej samostojno oblikovana mesta s primerjavo Kristusovega

rojstva s sončno svetlobo, ki gre skozi steklo in se v MP I, 100—102 glasi: Kak /zuncze csresz /zteklo preide // te sje szteklo nefsztere . . . , pri Trubarju pa: Koker solnzc feus glash gre, // Glash fe neresbie . . . Kitica je enako grajena v obeh različicah — in enako tudi v PP 105 b sl. (Den je denefz zuefzeliem. — J. Koruza je dokazal, da je ta pesem mogla priti — prav s posredovanjem MP I ali kake njene predloge — v PP iz slovenskih protestantskih pesmaric 16. stoletja, ki so starejše od nje.³⁹

V Trubarjevi pesmarici Ta celi catechismus iz 1574 (popravi v Kaj-u XXI, 16 napako: 1584) pa so besedila, ki so jih v MP I verjetno prevzeli (z jezikovno prilagoditvijo) ali se vsaj naslonili nanje: Nu denefzka mi hvalimo Goszpodna Boga (43 a—44 b), Denesz je Jezus nam rodjen (49 a—50 a), Glászove szo na Nebeszih (71—72), Od Nebesz prideo Angeyle (65—66).

MP I pa vsebuje tudi iz nemških virov prirejene luteranske pesmi, npr.: Hvalen boidi Jesus Christus, da szi nam cslovik rodjen (77 a—77 b) — po Luthrovi: Gelobet feystu, Jesu Christ (Chorgesangbuch . . . Wittenberg, 1524,97) in husitska: Prophétye szo nazveifztili (prim. madžarsko besedilo v: Keresztyén Énekeskönyv, 1957, str. 96).

Protestantski poučno-vzgojni pesmi sta tudi že obravnavani madžarski: Cantio de matrimonio (Dobri hižnici . . .) in Adhortatio mulierum (Oženil se je . . .). Zelo verjetno ima tak značaj tudi pesem Tužim vnogo Bogu . . . In ker so te pesmi v petem delu MP I, moremo reči, da izvira ves ta del — verjetno pa tudi četrti — iz luteranskega okolja. Za to govorijo tudi ljubezenske pesmi v pesmarici, posebno vpis prve (Phtičice lepo pojejo . . .) med liturgičnimi pesmimi prvega dela. Tako nam govori// poleg madžarskih izvirkov za mnoge pesmi tudi njihov luteranski značaj nedvomno za nastanek in uporabo MP I v — Prekmurju. Nadaljnja raziskovanja bodo te dve sestavini pesmarice še bolj potrdila.

O luteranskem značaju pesmarice pričata tudi dve vsebinski izjavi v njej. Na koncu pesmi o Adamu in Evi na 66. strani tretjega dela MP I je vpis: »Zato neiscsimo nigder Zvelicsanya, na to ne proszimo ni Popa ni Fratra, neg profszimo Boga ponizno szamoga« — kar je docela v skladu z luteranskim pojmovanjem in naukom. — Protikatoliški je tudi vpis na str. 64: »Kroto mi blodimo, kai mi velike peneze za dusse davamo, z-Mesnim govorjenjem, inu offruvanyem z Comparatiami, i z-Proceffiami«. Da je to izrazito protestantsko mesto nekdo prečrtal, dokazuje, da je bila pesmarica za protestanti v lasti in rabi katoličanov.

9. Jezik Martjanske pesmarice I. — F. Fancev je v prvem poročilu o MP I zapisal, da »Jezik . . . u osnovi (!) jest hrvatska kajkavština međimursko-podravska« in da so »prepisovalci pozneje marsikaj spremenili ali naravnost pokvarili . . .«⁴⁰ Fancev je sicer dobro opazil razlike nasproti kajkavščini, ni pa spoznal vzroka zanj. »Prepisovalci« ali prevajalci niso nadomeščali kajkavskih glasov in oblik zato, ker jih niso razumeli — kot pravi on —, marveč zato, da bi jih približali kot domače svojim poslušalcem, pevcem. Kajkavsko podlago, izvir sem priznaval od 1936, pozneje pa sem pokazal na tesno zvezo prekmurskega cerkvenega, verskega jezika s — kajkavščino, ki so jo sprejeli v zagrebški škofiji, kateri so od njene začetka do 1176 pripadale vse prekmurske župnije, nato zopet v času neposredno pred reformacijo, župnije v lendavskem dekanatu (župnija Zala) pa ves čas do 1777, ko je bila ustanovljena sombotélska škofija. Njihovi duhovniki so se šolali v Zagrebu, mnogi so bili tudi Hrvati, rokopise in knjige v kajkavščini pa so morali uporabljati tudi v tistih župnijah, ki so pripadale škofiji Győr. Po tej poti je prekmurščina prevzela molitvene obrazce, verske besede iz kajkavščine.⁴¹ Skratka: kajkavščina je bila v prekmurskih župnijah knjižni jezik, tudi v upravi, o čemer pričajo urbarji, cehovska pravila, vinogradniški predpisi (Nedelski vrh), pisani in tiskani v tem jeziku.

V kajkavščini so zato prevzemali predvsem — poleg molitev — cerkvene pesmi, prvotno pač na posameznih listih, pozneje v manjših in večjih zvezkih, iz katerih so nastale pesmarice. Te rokopisne cerkvene pesmarice so prihajale s kajkavskega hrvaškega ozemlja (na primer iz Nedelišča!) na prekmursko stran, kjer so jih uporabljali, prepisovali in pri tem prilagajali svojemu narečju. Prevajali pa so liturgične in tudi druge pesmi v Prekmurju, iz madžarščine — v knjižni jezik, ki so ga poznali. Primerjava jezika v MP I in v Pavlinskem zborniku, pa tudi v drugih kajkavskih pesmaricah, bi pokazala, kako je bil jezik Martjanske pesmarice že zelo približan živemu prekmurskemu govoru z njegovimi značilnostmi. Tako najdemo v njej predvsem dvoglasnike *ej* nam. *e* v kajkavskih besedilih, *ö* za *e* (*vöra*), označevanje visokega *á* po madžarski grafiji, *gy* za *g* (*angyel*), *ty* za *tj* (*profétýte trétyi* — dve značilnosti ravenskega in goriškega prekmurskega govora — in še vrsto drugih. Pragtako je v njej mnogo leksikalnih lastnosti prekmurščine, od katerih smo nekatere že navedli pri prevodih iz madžarščine in ki jih neslovenski razlagalci še danes ne razumejo.

Ohranila pa je naša pesmarica mnogo oblik iz starih kajkavskih predlog, tako predvsem končni *-l* v preteklem deležniku; *-m* v orodniku ednine ženskih samostalnikov (*desnicom, ženom*), kar so ohranili tudi prvi prekmurski pisatelji. Predvsem pa je taka značilnost dajalnik ednine nekdanje *u-*jevske sklanjatve: *Bogovu, Bogovi nam. Bogi*, kar imajo hrvaški jezikoslovci za zelo star jezikovni pojav, ki v kajkavski književnosti po 16. stoletju ne nastopa več. Pragtako sta pred 17. stoletjem izginila iz kajkavskega narečja kot produktivna kategorija aorist in imperfekt,⁴² ki ju pa pogosto najdemo v MP I: *morišše, vernošše, prikazašše, vidišše, bešše; leteho, prepeivaho*.

Po mnenju S. Težaka »u 16. stoljeću jezik stare kajkavske književnosti nikad nije bio vjerna slika jezičnog stanja bilo kojega kajkavskoga govora.«⁴³ Francev pa je zapisal: »... več sada se za dvadesetak (pesmi) može sigurno kazati, da su zbog jezičkih arhaizama svakako mnogo starije« — namreč od 16. stoletja.⁴⁴ Kljub taki jezikovni povezanosti s starimi kajkavskimi pesemskimi besedili pa mnoge prekmurske značilnosti, obenem z vsemi že navedenimi drugimi okolnostmi postavljajo Martjansko starejšo pesmarico na začetek dolge vrste **prekmurskih** rokopisnih pesmaric.

Opombe

¹ I Škalar, Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919 Ljubljana 1978, 99–103

² Fr Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, Ljubljana 1929, 114–115

³ Fr Francev, Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16 vijeka Ljetopis JAZU, sv 48, Zagreb 1935, 165–168

⁴ Francev, kot op 3

⁵ Francev, Hrvatska kajkavska poezija prošlih vijekova, Ljetopis JAZU, sv 51, Zagreb 1939, 98

⁶ Francev, kot op 5, str 99–6 a) V. Novak, Še u prekmurskih pesmaricah Jezik in slovstvo XXII, 1976/77, 51–54.

⁷ V. Novak, Prekmurske rokopisne pesmarice Jezik in slovstvo XIX, Ljubljana 1973/74, 212–217

⁸ Isti, Madžarski viri Martjanske pesmarice 1 Jezik in slovstvo XXVII, 1981/82, 127–131

⁹ Joža Skok, Ogenj reci Zagreb KAJ XIX, 1986, sv IV–VI

¹⁰ Josip Kekez, Prožimanje usmene i pismene kajkavske književnosti starijih razdoblja KAJ XIX, Zagreb 1986, 37–42, 61–66

¹¹ V. Novak, kot op 7

¹² Isti, Stopinje, 1977, 20–23.

¹³ Isti, kot op 6 a

¹⁴ Isti, Stopinje 1978, 19–20

¹⁵ Isti, Stopinje 1979, 20–21.

¹⁶ Isti, Stopinje 1980, 20–21

¹⁷ Isti, Stopinje 1981, 20–21

¹⁸ Isti, Stare prekmursko-kajkavske povezave v cerkveni pesmi Traditiones 14, Ljubljana 1985, 165–169

¹⁹ Isti, Stopinje 1988, 31–36

²⁰ Isti v: Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1989, 109–119 (Z nemškimi povzetki kom.)

²¹ Isti, KAJ XXI, Zagreb 1988, br 111–1V, 3–16 (Izšlo v febr 1988.)

²² J. Kekez, Prožimanje, kot op 10

²³ O. Šojat, Hrvatski kajkavski pisci 1, 204

²⁴ F. Francev, Tragovima, kot op 3, 166.

²⁵ F. Francev, Tragovima, kot op 3, 166

²⁶ J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, 701

²⁷ Objavil Fr. Stiele Gradivo za prekmursko zgodovino — 2. Slovenska listina iz 1. 1643 ČZN 1927, 1–9 — 1 Škalar, Jožef Bagáry, Anton Trstenjak in martjanska pogodba iz 1643 Kronika 1972, 39–49

- ¹⁷ V. Novak, Prekmurska Martjanska pesmarica I. Kaj XXI, 1988, sv III—IV, 12
¹⁸ Isti, kot op. 27, 12
¹⁹ V. Novak, kot op. 8, 130
²⁰ Isti, r. t. 130.
²¹ V. Novak, Prekmurska kot op. 27, 12—15
²² I. Ibori, Egy kaj-horvat daloskonyv magyar eredetü verseiröl. Tanulmányok Sludije, B. Iuzet, Novi Sad 1973, 33—49.
²³ V. Novak, Madžarski vtri kot op. 8, str. 129—129
²⁴ D. Kniewald, Iluminodija zagrebačke stolne crkve. Kulturno-poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije I, 364-369
²⁵ V. Novak, kot op. 27
²⁶ V. Novak, kot op. 27, str. 10
²⁷ V. Novak, Prekmurske rokopisne pesmarice od 16. do sredine 18. stoletja. Kol op. 19, str. 111 in sl.
²⁸ V. Novak, kot op. 8, str. 130 in kol op. 27, str. 11
²⁹ J. Koruza, Stara božična pesem v prekmurski inačici. Jezik in slovensko XIX, 107:1/74, 269—271
³⁰ V. Novak, kot op. 27, str. 4.
³¹ V. Novak, Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja. Slavistična revija 20, 1972, 93—103
³² S. Težak, O jeziku pjesmarice »Cithara octochorda«. Kaj XXI, 1988, sv. 1—11, 39
³³ Isti, kot op. 42, str. 36.
³⁴ F. Fancev, kot op. 5, str. 98.

DAS GESANGBUCH AUS MARTJANCI IN PREKMURJE.

Zusammenfassung

Die Universitätsbibliothek in Maribor verwahrt ein in Martjanci in Prekmurje gefundenes, undatiertes handschriftliches Gesangbuch (sign. MS. 56). Die Handschrift ohne Titel und ohne die ersten und letzten Blätter war in verschiedenen Zeitabschnitten aufgeschrieben. Zuerst wurde es in ČZN (Jahrgang 1922) von Fr. Kovačić kurz erwähnt. Mehr darüber berichtete als erster der Zagreber Slawist Franjo Fancev in seinem Artikel (Tragovima hrvatske kajkavske poezije 16. vijeka) im Jahrbuch JAZU (Heft 48, 1935). Er bezeichnete die Sprache des Gesangsbuches als den »kajkavski« (kajkawische) Dialekt des Mur- (Medimurje) und Draugebietes, und die unleserliche Jahreszahl einmal als das Jahr 1643 und später als 1593 deutete. Auch Olga Šojat schrieb einen Artikel über das Gesangbuch und veröffentlichte ihn, mit einer Auslese von Liedern aus dem Buch, im Forum 1973 (Zagreb). Später erschien derselbe Artikel in der Revue »Kaj« 1975 (Zagreb) und in dem Buch »Die kroatisch-kajkawische (kajkavski) Schriftsteller I« (Zagreb, 1977).

Der Autor dieser Abhandlung veröffentlichte über das Gesangbuch mehrere Artikel und Abhandlungen, in denen er im Gegensatz zu den kroatischen Autoren behauptete, dass der »kajkavski« Dialekt nur die sprachliche Grundlage der Handschrift ist, das Gebiet der Entstehung aber Prekmurje sei. Dort war die kirchliche Schriftsprache der »kajkavski« Dialekt, weil die dortigen katholischen Pfarren (einige von 1094 bis 1777, andere gelegentlich dem Bistum von Zagreb angehörten). Die Anpassung dieser kirchlichen Schriftsprache an den Dialekt von Prekmurje und der Einfluss der ungarischen Sprache, welchen die Texte in den handschriftlichen Gesangbüchern aufweisen (es gibt über 100 Gesangsbücher) und ausserdem der teils protestantischer Charakter des Gesangsbuches beweisen, dass es in Prekmurje entstanden ist.

Die ersten drei Teile des Gesangsbuches enthalten liturgische Lieder und zwar Advents- und Weihnachtslieder, Fasten- und Osterlieder, Himmelfahrt- und Pfingstlieder. Der vierte Teil enthält einige Kirchenlieder, die Übersetzung von Cantio de Rakoczio und eine längere mangelhaft erhaltene Dichtung von Maria Magdalena. Im fünften Teil sind, ausser zwei, nur weltliche Lieder. Die längste und wichtigste Dichtung ohne Anfang ist die von der Schlacht bei Siget (1566), andere sind Lehrgedichte wie Cantio de matrimonio, Oženil se je jeden mlad junak (Es heiratete ein junger Held), es gibt darin auch einige Liebeslieder.

Die Vermutung, dass die Übersetzung des Gesangsbuches im 16. Jahrhundert entstanden ist, wurde sowohl durch die Ermittlungen des Entstehungsalters der Übersetzungen aus dem Ungarischen, als durch die Durchleuchtung der unleserlichen Jahreszahl mit ultraviolette Strahlen nicht bestätigt. Die slowenischen Archivare und Geschichtsforscher meinen, dass die ersten drei Teile im 17. Jahrhundert geschrieben worden waren, der Vierte und besonders der fünfte Teil aber wahrscheinlich im 16. Jahrhundert.

Die Abschriften, Niederschriften und Übersetzungen der Texte im Gesangbuch waren mannigfaltiger Herkunft. Das beweisen die verschiedenen Handschriften, einige Namen und Bezeichnungen (»dijak, zdijačil« — zložil). Es wurde ermittelt, dass Andreas Šajtič, Übersetzer nicht aber Autor einiger Lieder war. Der liturgische Teil des Gesangsbuches war teils direkt aus dem Latein, meistens aber aus dem Ungarischen übersetzt, was die ungarischen Anfänge der Lieder, wie auch einige ungarische Texte beweisen. Der Autor zitiert ungarische Gesangsbücher aus dem 17. Jahrhundert und die Übersetzungen der

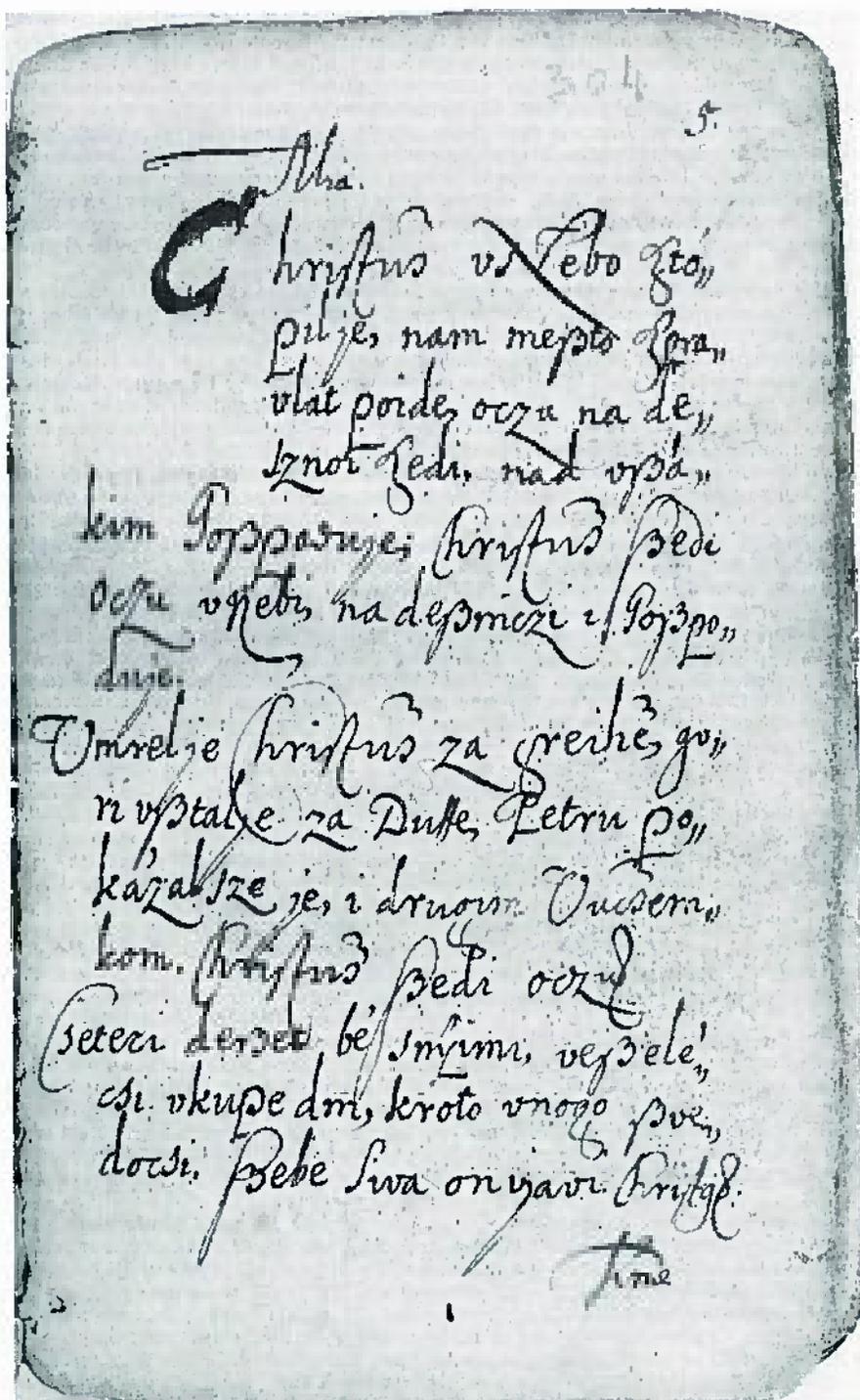
daraus entnommenen Lieder (oder ihrer Vorlagen). Aus dem Ungarischen wurden weltliche Lieder aus dem vierten und fünften Teil übersetzt: Cantio de Rakoczi, Cantio de matrimonio, Adhortatio mulierum und das apokryphische Lied von Maria Magdalena. Der Autor zitiert die Ermittlungen ungarischer Literaturhistoriker über die Originaltexte dieser Dichtungen. Einige Liebeslieder sind wahrscheinlich Originale.

F. Fancev dachte, dass aus dem Gesangsbuch aus Martjanci, vermutlich dem ältesten Gesangsbuch in »kajkavski« Dialekt geschriebenen Gesangsbuch, die Texte in die jüngere in »kajkavski« Dialekt geschriebene Gesangsbücher übernommen wurden, vor allem in die »Pavlinka« pesmarica (1646), »Šerbačičeva« (Drjanska, 1687) pesmarica und in das offizielle im Druck erschienene Cithara octochorda (1701, 1723, 1757). Auf Grund der veröffentlichten Schriften führt der Autor die Lieder an, welche in diesen Handschriften und dem Buch gleich oder ähnlich sind, sprachlich jedoch ein wenig verschieden.

Der Autor konstatiert eine enge Verbindung des MP I mit der »Nedeliška« oder Markišavska« Gesangsbuch aus dem Jahr 1632, da in beiden einige Texte gleich sind. Weiter führt er eine Reihe handschriftlicher Gesangsbücher an, die immer mehr den Charakter der Umgangssprache von Prekmurje annehmen und in welche fast alle Texte des MPI übernommen worden waren. Auch Mihal Sever veröffentlichte in seinem Katechismus 1747 einige Lieder aus dem MP I. Diese wurden nach dieser Handschrift oder nach seiner Variante von Štefan Kuzmič zum Druck vorbereitet, veröffentlicht aber von Mihal Bakoš ungefähr fünfzig (Lieder) in Nouvi Gráduvál 1789.

So bezeugen einige Lieder, die aus den Büchern der slowenischen Protestanten aus dem 16. Jahrhundert stammen, wie auch die Lieder, welche aus der ungarischen und deutschen Sprache übernommen worden waren und ausserdem die antikatholischen Ausserungen im Gesangsbuch, dass sie sich wenigstens einige Zeit in den Händen der Protestanten befanden, wenn auch die liturgischen Lieder rein katholischen Ursprungs waren.

Die Sprache des Gesangsbuches aus Martjanci I ist der ursprüngliche »kajkavski« Dialekt mit alten Formen (Aorist, Imperfekt, Endungen bei Substantiven und Verben), enthält aber viele Lautmerkmale der Sprache von Prekmurje (Diphthong ej für kajk. e, o. aus dem Nasállaut für kajk. u, labiales á für kajk. a, Palatale gy für g und ty für tj usw.), wie auch lexikalische Besonderheiten. Das Alles wird der Gegenstand weiterer Nachforschungen sein.

Faksimile rokopisa Martjanske pesmarice

JANEZ BENEDIKT GRÜNDEL, PRVI ZNANSTVENI PISEC V MARIBORU

Štefan Predin *

UDK 615.838(447.12 Rogaška Slatina):929 Gründel J. B.

PREDIN Štefan: Janez Benedikt Gründel prvi znanstveni pisec v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 83—94.

Izvirnik v sloven, povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Janez Benedikt Gründel, prvi znanstveni pisec v Mariboru, je bistveno prispeval k popularizaciji zdravilišča Rogaška Slatina in k razvoju balneologije. Nekaj njegovih osnov balneološkega zdravljenja ostaja v veljavi vse do današnjih dni.

UDC 615.838(497.12 Rogaška Slatina):929 Gründel J. B.

PREDIN Štefan: Janez Benedikt Gründel, the first scientist of Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 83—94.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

J. B. Gründel, "the first scientist of Maribor", contributed essentially to the popularization of the spa Rogaška Slatina and to the development of balneology. Some of his principles on balneal cure remained in force to this day.

Minilo je že več kakor tristo let, odkar je v Mariboru živel in deloval fizik štajerskih deželnih stanov, doktor filozofije in medicine, cesarski palatin, član nemške akademije naravoslovcev in pisec številnih medicinskih znanstvenih razprav

Janez Benedikt Gründel

Gründlovo poreklo, kraj in datum njegovega rojstva še do danes niso zanesljivo dognani. Precej časa je veljalo, da je bil doma iz mesta Glogau v Šleziji. Po Režku naj bi Gründlovo poreklo prvi razrešil Fröhlich, ki je leta 1838 pisal o rogaških vrelcih (22). Fröhlich je to zaključil po podatku iz Roitschocrene, v kateri je med drugimi objavil posvetilo tudi Jurij Ignac Burian, fil. in med. dr., ki bi naj bil Gründlov šlezijski rojak. Ob svojem podpisu je namreč pristavil še »Opaeyiae silesiorum phisicus« (fizik iz šlezijske Opave) (5).

V razpisu Gründlove inavguralne razprave o hilozi, ki naj bi jo Gründel zagovarjal v avditoriju dunajske medicinske fakultete 16. avgusta 1880. leta dopoldne, je ob imenu J. B. Gründel zapisano še »Silesius Lichtenwaldensis« (. . . Publicae discutiendam proponit J. B. Gründel Silesius Lichtenwaldensis . . . , ki jo bo pred javnostjo zagovarjal J. B. Gründel, Šlezijec iz Lichtenwalda) (12).

Peinlich pa je v svojem članku leta 1880 zapisal, da je bil Gründel iz mesta Glogau v Šleziji (19), o čemer je bil sprva prepričan tudi Grmek. Toda v svojem

* Štefan Predin, dipl. farm. Maribor

članku o slovenskih zdravnikih in naravoslovcih na dunajski univerzi je navedel, da je ob svojem obisku v Šleziji ugotovil naslednje: mesto Lichtenwaldau je danes Krzyzowa in Gründel je od tam (4); dokazila o tem pa ni navedel.

Winklern pa je že leta 1810 zapisal, da je bil Gründel rojen v Mariboru (28); tudi on svoje trditve ni utemeljil. Toda dejstvo, da je bil Gründel leta 1646 dijak ruške gimnazije, kjer je bil vpisan kot »Grünthl Joannes Benedictus, nobilis Marburgensis (odličnik iz Maribora), pozneje doktor medicine« (14), nam pove, da je morda le bil rojen v Mariboru. Kako bi sicer pisec Ruške kronike Jožef Avguštin Meznarič-Marian, ki jo je spisal »po zelo starih dokumentih in v zaokroženi obliki na osnovi različnih verodostojnih rokopisov« (14) ob Gründlovem imenu zapisal »nobilis Marburgensis«, če tedaj Gründlovi ne bi živeli v Mariboru?

Podatek, da se je Gründel šolal na ruški gimnaziji leta 1646, nam tudi pove, da je bil rojen v letih 1635–1640 in ne »okoli leta 1650«, kakor je domneval Režek (22).

Tudi kraj Gründlovega študija še ni definitivno dognan. Grmek namreč navaja, da je Gründel prišel na Dunaj leta 1679 ali 1680 že kot doktor medicine in da je tam opravljal zdravniško prakso. Ker pa ni imel aprobacije dunajskega zdravniškega kolegija, je za potrditev svojega doktorata dunajski medicinski fakulteti predložil razpravo o hilozi (4). Te razprave — njen zagovor je dekan Illmer že razpisal 16. avgusta 1680 (12) — pa naj medicinska fakulteta ne bi priznala, in zaradi tega se je Gründel na Dunaju ukvarjal z zdravniško prakso ilegalno še naprej, česar pa dunajski zdravniški kolegij ni dopuščal. Leta 1682. je dekan dunajske medicinske fakultete od štirih zdravnikov zahteval — med njimi je bil tudi Gründel — naj s prakso prenehajo ali pa se izselijo (1). Zaradi tega je Grmek domneval, da Gründel z razpravo o hilozi ni potrdil svojega doktorata in se je zato preselil na Štajersko (4). Po Grmeku bi naj Gründel doktoriral »nekje v Nemčiji«, doktorat pa naj bi dosegel s svojo mnogo obsežnejšo razpravo o puščanju krvi, ki jo Gründel v svojih delih tudi omenja (4).

To navaja tudi Režek; Gründel je namreč v »Roitschocrene« na strani 257 zapisal »in disputatione mea in avgurali de Remedio missionis sanguinis . . .« (v svoji inavguralni razpravi o zdravljenju s puščanjem krvi) (5), kar naj bi tudi po Režku dokazovalo, da je bila to Gründlova inavguralna doktorska disertacija (22).

Nasprotno pa, da je namreč Gründel le študiral na Dunaju, lahko zaključimo po citatu rektorja univerze in dekana dunajske fakultete F. F. Illmerja, ki v posvetilu o Gründlu v »Roitschocrene« pravi, da je »a me esse educatum, doctrinae nostrae lacte nutritum discipulum« (ki sem ga učil stroke, z mlekom naše učenoosti nahranjenega učenca) (5), da je torej Gründel njegov učenec.

Da je Gründel postal doktor medicine na Dunaju, je zapisano tudi na listini o Gründlovi namestitvi za štajerskega deželnega zdravnika, na kateri je opomba, da je Gründel, ki si je pridobil velike izkušnje kot vojaški zdravnik v cesarski armadi, z velikim ugledom pridobil tudi stopnjo doktorata pri profesorjih dunajske univerze (Nun ist der Johan Benedict Gründl, medicinae doctor sowol von denen Professoribus der Universitat zu Wien, alwo er das Gradu doctoratus mit grossen Ansehen empfangen) (32).

Tudi Peinlich navaja, da je bil Gründel »v drugi polovici 17. stol. cesarski vojaški zdravnik« (19), Režek pa je še dodal, da se je Gründel leta 1683 udeležil tudi obrambe Dunaja pred turškim obleganjem (22).

Vse to pa dopušča domnevo, da Gründel kot vojaški zdravnik (Feldmedicus) ni imel stopnje doktorata, temveč da je bil le ranocelnik ali kirurg, in si je kot tak pridobil velike izkušnje, da je postal zelo priljubljen (. . . seiner medicinalischen Wissenschaft halber sehr gelobt worden, hat nach bericht eine gute praxin uber-

komen . . .) (32), kar je z opravljenim doktoratom pripomoglo, da je bil med kompetenti za deželnega fizika v Mariboru izbran prav on.

O tem, kdaj je Gründel prišel v Maribor kot deželni fizik, je v literaturi več podatkov. Tako n. pr. Režek navaja, da je Gründel »zanesljivo od leta 1683. pa do 1701. bil mestni fizik v Mariboru (22), Pertl pa piše, da je Gründel v Mariboru deloval 16 let (1085—1701)«. Najnatančnejši podatek o tem pa je navedel Fossel, namreč, da je bil Gründel v službi deželnih stanov v Mariboru od 1684—1705. Pred tem sta v Mariboru službovala dr. J. Khräxner (1677—1680) in dr. B. Tacco (1682) (3).

Zanimivo je, da je bil Maribor v času najhujše kuge (1680/81) brez fizika, saj je bil dr. B. Tacco tja poslan šele junija 1682, ker je prejšnji zdravnik (dr. J. Khräxner, op. p. 1?) to službo zapustil (. . . der vorige medicus wircklichen dienst von der löbl. I. Ö. Regierung hier angenommen, sein landschaft medicat zu Marburg resignirt, und nit allein die ganze Zeit abwessig gewesen, sondern auch sich nit gerne darunter befunden . . .) (33).

Ko pa je leta 1683 bil dr. B. Tacco imenovan za deželnega fizika v Leobnu — kar je bilo tedaj boljše službeno mesto, kakor v Mariboru — in da bi Maribor z okolico v teh hudih časih ne ostal brez zdravnika, so stanovi tja namestili Gründla (32).

Ali je Gründel že leta 1683 prišel v Maribor, nisem mogel dognati. Plačilo za službo v Mariboru je sprejemal od leta 1684 naprej (3), če pa sprejememo še Režkovo domnevo, da se je udeležil obrambe Dunaja (obleganje se je končalo septembra 1683), potem je zelo verjetno, da je službo tamkaj nastopil šele leta 1684. To nam potrjuje tudi podatek, ki ga Gründlova vdova Roza Veronika omenja v svoji prošnji za odpravnino, v kateri pravi, da je njen pokojni mož zvesto služil stanovom v Mariboru 21 let vse do svoje smrti (34). S tem je potrjena tudi Fosse-lova navedba (3).

Puff poroča, da se je Gründel takoj po svojem prihodu v Maribor lotil težke naloge pri odpravljanju posledic kuge (21). Kako obsežno pa je bilo področje, na katerem je Gründel zdravnikoval, nam lepo ilustrira listina, v kateri so ptujski plemiči in oba prelata (minoritski in dominikanski) predlagali deželnim stanovom, da se Gründlov domicil prenese na Ptuj, v Maribor pa se naj prestavi ptujskega zdravnika dr. Caccia. Predlagali so še, da se k Gründlovi letni plači (300 goldinarjev) pridoda še 200 goldinarjev in se mu naloži, naj opiše slatinske vrelice v deželi (35). Morda je to bila dodatna vzpodbuda, da je Gründel, kakor bomo videli, pozneje slatinske vrelice tudi preučil. Že kmalu po svojem prihodu v Maribor je Gründel izdal svojo znamenito razpravo o vsebnosti, uporabi in zdravilni vrednosti rogaške slatine, ki jo skrajšano imenujemo »Roitschocrene« (5). Prva je izšla leta 1685 v Gradcu v latinskem jeziku, naslednja 1687. pa že v nemščini. Delo pa je bilo prevedeno in je izšlo še v italijanščini in hrvaščini (22).

Gründel je to razpravo napisal na znanstveni osnovi. Kakor v delu sam navaja, je pri tem konzultiral 157 raznih avtorjev. Med njimi so pisci iz antike pa vse do njegovih sodobnikov, kar kaže tudi na Gründlovo široko razgledanost po strokovni literaturi. V 48 poglavjih je Gründel opisal analitične metode za razi-skavo slatinske vsebnosti, pa tudi njeno praktično uporabnost pri zdravljenju.

V »Roitschocrene« so svoja posvetila objavili njegovi znameniti kolegi in prijatelji.

Friderik Ferdinand Illmer, rector magnificus dunajske univerze v posvetilu priporoča, da se avtorja sprejme med člane Academiae Naturae Curiosorum¹, kar se je tudi kmalu zgodilo, saj se je Gründel že v nemški izdaji »Roitschocrene« leta 1687 predstavil kot njen član. Med člani akademije je imel vzdevek »Caelius

¹ Academia Caesarea Leopoldina Carolina naturae Curiosorum

Aurelianus«². Illmer je še zapisal, da je bil Gründel njegov učenec, kar smo pa že omenili.

Posvetila so še dodali: Janez Mihael Fehr, dr. fil. in med., schweinfurtski fizik in član akademije; Gründla je z Lebenwaldtom povzdignil v »Styriae duo lumina« (dve luči Štajerske) (27); Adam von Lebenwaldt, fil. in med. dr., učenec ruske gimnazije, cesarski palatin, član Academiae Curiosorum in štajerski deželni fizik; Janez Krstnik Wagner, dr. fil. in med., deželni zdravnik iz Gradca; Jurij Ignac Burian, fil. in med. dr., »Oppaeyiae Silesiorum Physicus« (ki bi naj bil Gründlov šlezjski rojak); Jakob Ignac Seiter, dr. fil. in med., varaždinski fizik; Janez Cygan, mag. fil. in kandidat medicine, Gründlov študijski prijatelj (Quondam in studiis amicorum intimo); Frančišek Stokhammer, profesor teoretične medicine in primarij in Frančišek Ganser, dr. fil. in med., tedaj dekan medicinske fakultete na Dunaju.

Kako pa so Gründla ocenili nekateri naši raziskovalci? Daleč največ je doslej o njem pisal Režek (22, 23, 24, 25); kot analitik je predvsem raziskal analitične metode, ki jih je Gründel v tem delu uporabljal, oz. opisal, da bi odkril in dokazal posamezne zdravilne sestavine slatine. Režek je delo ocenil še kot znanstveno delo visoke kvalitete tedanje dobe.

Režek je na zelo zanimiv način raziskal tudi pomen zdravljenja in domnevnega ozdravljenja enega grofov Zrinjskih. S posrednim dokazom — dal ga je sam Gründel v svojem pismu, ki ga je iz Maribora pisal dr. Lentiliusu — je ugotovil, da gre za grofa Petra Zrinjskega, ki je bil obtožen veleizdaje in v Dunajskem Novem mestu obglavljen. Zdravljenje take gospode z rogaško vodo pa je veliko pripomoglo, da se je že tedaj proslavila v svetu (25).

Režkovo delo (23) pa je spodbudilo Minařika, da je leta 1938 o njem objavil svoj komentar; ta pa je prerasel v samostojno razpravo (15), ki jo Mušič izrecno navaja med Minařikovimi prispevki k zgodovini medicine (17).

Tudi Minařik na kratko razčlenjuje Gründlove analitične postopke in poudarja pomembnost avtorjev, ki so Gründlu pri raziskovanju služila. V »Roitschocrene« jih je navedel 157, od klasičnih medicinskih piscev do sodobnikov, iz česar Minařik sklepa, da je bil Gründel tudi v sodobni literaturi široko razgledan. Gründla prišteva k eklektikom, ki so pri načinu zdravljenja upoštevali vsakogaršnje mnenje, če se jim je le zdelo utemeljeno, tako mnenja klasikov, kot tudi sodobnikov (16).

Leskovar je »Roitschocrene« imenoval »obširno delo, ki je služilo dolga leta kot balneološki priročnik in je doživelo delno prestavo v italijanščino in hrvaščino; vedno znova je pritegnilo pozornost in interes znanstvenega sveta za naše vrelce«.

Poglavja o izkušnjah glede uporabe slatinske vode Leskovar razčlenjuje in večkrat z občudovanjem ugotavlja, da so mnoga Gründlova balneološka spoznanja še danes v veljavi. Posebej je tudi on poudaril, da je Gründel v svoji knjigi kritično obdelal nazore 157 avtorjev iz vse Evrope, »ter s ponižnostjo znanstvenika podčrtal lastno mnenje« (7).

O pomenu Gründlovega dela je Leskovar pisal še v svojem drugem delu, kjer je objavil tudi svoj prevod Illmerjevega posvetila v »Roitschocrene«. Za nas je zanimiva navedba, ki naj potrjuje mnenje, da se je Gründel šolal na Dunaju. Leskovarjev prevod se glasi: »Velecenjeni prijatelj, nekdanj najljubši učenec . . . zares se veselim, ker občutim v svoji starosti nemalo tolažbe, da sem vzgojil in z mlekomo naše znanosti odgojil učenca, moža in doktorja, ki bo s svojo veleučeno Roitschocrene v uteho in zdravje mnogim tisočem bolnikov« . . . (8).

² Caelius Aurelianus je domnevno živel v 5. stol. po n. št., danes je najbolj znan med prevajalci del grških zdravnikov, posebno Sorana, znanega zastopnika metodične šole. Z njihovimi deli je seznanil Rimljane (Paulus Real-Encyclopedie, Georg Wissowa, 3 zv., Stuttgart 1899, str. 1255).

Baš pa je o »Roitschocrene« zapisal, da je ta študija »izraz posebnega pomena zdravnih vrelcev za novoveško zdravstvo« (2).

Kaj je Gründla pripeljalo do tega, da je tako temeljito raziskal rogaško slatino? Režek piše, da so se s tem vprašanjem veliko ukvarjali razni »slatinski pisci«, o čemer pa si niso bili enotni. Prevladujoče pa je bilo mnenje, da ga je za raziskave pridobil Paul de Sorbait¹, ki je že pred Gründlom na Dunaju raziskoval rogaško slatino; z njim pa je imel Gründel mnogotere stike (22). Omenili pa smo že, da so ga k temu spodbujali tudi ptujski plemiči (35).

Gründel pa se ni omejil samo na raziskovanje rogaške vode, kakor je domneval Režek (22), ampak je raziskal tudi vrelca v Dobrni in Laškem. Spisi o teh raziskovanjih so bili ohranjeni še po Gründlovi smrti, verjetno pa niso bili objavljeni. V že omenjeni prošnji za odpravnino je Gründlova vdova Roza Veronika med moževimi zaslugami navedla še to, da je Gründel z velikim trudom raziskal in opisal tudi dobrniške in laške toplice, pri tem pa je imel še velike stroške zaradi potovanja (... auch die Neuhausserische und Tüfferische Töpliz, davon die Schrifften noch vorhanden waren, würckhlich beschriben, und durch grosse Mühe und Reiscencosten die Mineralia so diese Töplizen führen, genau erfunden ...) (34).

Gründel se torej ni omejil samo na raziskovanje rogaške slatine, ampak je raziskal in opisal še ostale vrelce v deželi, kakor so ptujski velikaši predlagali (35).

Pred »Roitschocrene« je Gründel objavil le tri razprave, vse ostale pa po njenem izidu, torej med leti 1685—1705, v času, ko je živel v Mariboru. Režek posebej poudarja Pintarjevo² zaslugo, da je Gründlovo bibliografijo lahko tako spolnil. Navedel jih je 29(22). Razen razprave o rogaški vodi pa ostale še čakajo, da jih odkrijemo, zato lahko pričakujemo še nova spoznanja in dognanja o Gründlovem delu in življenju.

Zaradi velikih stroškov, ki jih je imel Gründel pri pisanju in tipkanju svoje knjige o rogaški slatini, je deželne stanove zaprosil za denarno podporo. Ti so mu za to plačali 500 goldinarjev (36, 40).

Gründel je verjetno imel tudi obsežno knjižnico, medicinske knjige pa si je lahko izposojal tudi v samostanih, kjer je tudi zdravil (na Ptuj, v Žičah, Št. Andražu; posebno žički samostan je imel obilo medicinskih in naravoslovnih del).

Gründel je pisal tudi v verzih: v latinščini in v nemščini. Posvetilo k *Lebenwaldtovi* knjigi »Arzneibuch« je spesnil v nemških verzih (19).

Gründlova znanstvena slava je naraščala; ta in morda še vojaške zasluge so pripomogle, da ga je cesar Leopold povzdignil v palatinskega grofa³ in mu je bila listina o tem izdana 15. julija 1695. leta.

Med cesarjevimi pravicami, ki so mu bile s tem poverjene, je bila tudi ta, da je lahko nezakonske otroke pozaknil. O tem se je ohranila listina, ki jo je Gründel izdal nezakonskemu Pavlu Križniku iz Zreč, ga z njo pozaknil in mu s tem podelil vse pravice, ki so jih tedaj uživali zakonsko rojeni otroci. Za izdajo te listine je zaračunal »60 mark čistega zlata« (seckszig marck löthigen golts). Listino je pečatil s svojim pečatom in jo tudi lastnoročno podpisal (Johan Benedict Gründel) (26).

Ali je Gründel kot cesarski palatin smel pred priimkom uporabljati predlog »von«, doslej nisem mogel zanesljivo ugotoviti. Vendar na nekaterih listinah in v literaturi najdemo pisanje »von Gründel«, n.pr. pri Puffu (21) ali v zapisniku seje

¹ Prof. dr. Paul de Sorbait, primarij, cesarski osebni zdravnik na Dunaju etc.

² Doc. dr. Ivan Pintar, medicohistorik iz Ljubljane (1888—1963).

³ Naslov palatinskega grofa (Hof- und Pfalzgraf, comes palatinus) je skozi stoletja izgubil precej pomena. V Gründlovem času je pomenil samo še naslov, s katerim je njegov imetnik dobil nekatere pravice, ki so sicer sodile v cesarjevo pristojnost, kakor nezakonsko rojene otroke legitimirati, imenovati notarje, podeljevati grbe i. dr. Vsak tak akt so zaračunali in ta privilegij je lahko bil lep vir dohodkov (po *Mayers Konversations-Lexikon*, 3. izdaja, 12. zv., Leipzig 1877).

mestnega sveta v Mariboru (30). Verjetno pa je, da ta plemiški naslov ni bil deden, saj njegov sin dr. Anton Gründel, ptujski in tudi graški zdravnik, ni imel plemiškega naslova.

Gründel je bil oženjen z Rozo Veroniko, roj. Kahlhammer von Raunach, oženil pa se je zelo verjetno po svojem prihodu v Maribor. Z Rozo Veroniko je imel štiri otroke (34). Dva sta bila rojena v Mariboru: 26. februarja 1693 se je rodil sin Janez Jožef (Joannes Josephus), 26. oktobra 1694 pa hči Eleonora Roza (Eleonora Rosa). (10).

Zanimivo je, da je bil obema otrokoma za botra žički prior (praelatus Seycensis) Janez Krstnik Schiller, ki ga je pri sinovem krstu zastopal cistercijski pater Karl Ritsch, tedaj prefekt mariborske vetrinjske gosposčine, pri hčerkinem pa Janez Melhior Reynier. Sinu Jožetu je za botro bila še »plemenita gospa« Marija Rebeka Kahlhammer, roj. von Ferenthal, hčerki Rozi pa »prečastita gospa« Marija Eleonora grofica von Rosenberg, ki jo je zastopala g. Loyzendorferjeva, oskrbnica mariborske gosposčine (10).

Sin Jožef je bil vpisan v ruško gimnazijo leta 1701 in je postal doktor teologije. V letih 1722—1730 je bil župnik pri sv. Ožbaltu na Ptujju (31).

Tudi Gründlov mlajši sin Anton je bil ruški dijak, vpisan leta 1704. Pozneje je bil doktor medicine; služboval je sprva na Ptujju, pozneje pa v Gradcu. Rojstnih podatkov v matični knjigi mariborske župnije zanj ni; prav tako jih ni za Gründlovega četrtega otroka.

Kakor smo videli, je bil Gründel z mariborskim in okoliškim plemstvom ter s samostani dobro povezan. Zdravil je celo v samostanu v Št. Pavlu na Koroškem. Tam se je iz leta 1691 ohranila listina, v kateri piše, da je zdravil patra Bazilija v njegovi bolezni in da je menihom dajal nasvete. Prav zanimivo je plačilo, ki ga je za svoje usluge sprejel: 12 klafter drv za kurjavo (Ein Mass Prenholz mit 12 Clafter) (37).

Gründel je svojo zdravniško prakso opravljal na zelo obsežnem območju; razen v mariborskem je zdravil še na ptujškem in v celjskem okraju, pa tudi vojaškim oblastem je bil večkrat na razpolago.

K temu dodajamo še, da je bil slatinski zdravnik (35), zato ni čudno, da je bil iz Maribora večkrat odsoten. To najbrž marsikomu ni bilo po volji, pa se je nekdo deželnim stanovom pritožil. Ti so ga potem s posebno odredbo opozorili, da svojih bolnikov brez asistence v Mariboru ne sme zapuščati (. . . und er ausen landt gar ins windischland verwaiset, mithin die Kranken gleichsam ohne assistenz verlassen worden. Demnach folget an Ihne . . . die Verordnung hiemit, auch dass er in similibus casibus . . . dieselben nit erlassen . . . (38).

Kako ugleden je Gründel bil, nam pove tudi podatek, da je menda bil sprejet na mesto deželnega fizika v Gradcu in to že kmalu po svojem prihodu v Maribor. To je bila najuglednejša zdravnikova služba v deželi, kar namreč navaja že omenjena komisija ptujskih plemičev, ko piše deželnim stanovom, da je bil Gründel sprejet na mesto umrlega fizika dr. Eisenschmidta v Gradcu. Gründlov morebitni odhod v Gradec jih je zelo zaskrbel, ker bi tako zopet ostali brez prave zdravniške oskrbe, saj je Gründel ob zadnji kugi dvakrat tedensko brezplačno prihajal na Ptuj. Zato so predlagali, naj Gründel raje prenese svoj sedež na Ptuj, na njegovo mesto v Maribor pa naj gre ptujski zdravnik dr. Caccia. Iz Ptujja bi Gründel oskrboval še celjski okraj, pa tudi do meje v Varaždinu bi imel bliže, so še dodali (35). Toda Gründel je ostal v Mariboru.

Z dohodki od zdravniške prakse in palatinata je Gründel najbrž udobno živel. Tudi žena Roza Veronika je bila iz bogate plemiške družine Kahlhammerjev. Naj na tem mestu omenim, da gre v Kovačičevem članku za pomoto, ko piše, da »je dr. Anton Gründel sin Josipa Benedikta Gründla, ki je ob času kuge bil mestni fizik v Mariboru in je umrl leta 1705 ter je bil pokopan na pokopališču sv. Ul-

rika. Mestni magistrat mariborski je zadnji čas imenoval po njem neko ulico v Magdalenskem predmestju. Ivan Gründel (menda ded) pa je leta 1687. izdal popis Rogaške Slatine« . . .). (6).

Kolikor pa doslej vemo, je dr. Anton Gründel sin dr. Janeza Benedikta Gründla (4, 15, 22) in ne sin dr. Josipa Benedikta Gründla, kakor navaja Kovačič (6). Toda čeprav je Gründlova vdova Roza Veronika prosila deželne stanove za odpravnino po umrlem možu in je v prošnji navedla, da je ostala brez sredstev, pa zato ne more šolati svojih otrok (34), so pozneje njeni nasledniki prodajali zemljiške posesti. Podatke o tem najdemo v omenjenem Kovačičevem članku (6), pa še v delih Mlinariča (13) in Zahna (29).

Zadnja leta svojega življenja je Gründel živel v Žičkem dvoru v Mariboru (sedaj Vojašniška ulica). Po pogodbi iz leta 1702, ki jo je Gründel sklenil z žičkim samostanom, je imel pravico v njem bivati, za odškodnino pa je moral zdraviti žičke menihe. Dvakrat letno je moral potovati v Žiče in to po nalogu samostana, moral pa je odgovarjati tudi na vsa njihova pisma (da bi jim dal nasvet, op. p.). Na dvoru je moral sprejemati vizitatorje in druge goste žičkega priorja, če so potovali skozi Maribor.

Gründlova družina pa je v dvoru lahko ostala še po njegovi smrti, toda proti odškodnini 40 goldinarjev letno (39).

Gründel je umrl v Mariboru 4. novembra 1705. leta (11) in so ga pokopali na Ulrikovem pokopališču (6).

Gründel je bil izboren zdravnik in je sodil med najbolj učene Mariborčane (21). Pertl je v enem svojih zadnjih člankov zapisal, da J. B. Gründel ni bil le dober zdravnik, marveč tudi znanstvenik in ga smemo imeti za prvega mariborskega znanstvenika«. (20).

Kot član *Academiae Naturae Curiosorum* s pridevkom »Caelius Aurelianus« in s svojimi razpravami je bil povezan s tedanjim znanstvenim svetom. O rogaški vodi je v svojih spisih pisal tudi Marko Gerbec in jo priporočal (20). Bil je Gründlov sodobnik ter član nemške akademije naravoslovcev, kakor Gründel, zato je mogoče, da sta se celo poznala.

Mariborski mestni svet je leta 1907. sprejel predlog, da se ena od novih ulic v mestu poimenuje po Gründlu z imenom »Gründlova ulica« (Gründelgasse) (30). O tem je poročala tudi *Marburger Zeitung*; obrazložitev, ki jo je objavila, je skoraj istovetna z besedilom v zapisniku mestnega sveta in se v prevodu glasi: »J. B. Gründel, ki je bil mariborski mestni fizik in je leta 1705. umrl, je objavil prvo (latinsko) razpravo o Rogaški Slatini, ki je pozneje s sodelovanjem drugih zdravnikov bila prevedena v nemščino in s katero je potem rogaški vrelec postal znan.

Gründel je bil eden najslavnejših učenjakov in zdravnikov Maribora« (9).

Na zemljevidih mariborskega mesta, tiskanih pred letom 1919 in tistimi, ki so nastali v letih 1941—1945, najdemo Gründlovo ulico. Z ustanovitvijo Jugoslavije so jo preimenovali v Puškinovo ulico; tako se imenuje tudi danes (18).

Gründel je dobil svoje mesto tudi v leksikografskih delih, in to v Medicinski enciklopediji (3 zv., 1968, Zagreb, stran 64) in v Slovenskem biografskem leksikonu I (Ljubljana 1925—1932, str. 271). V obeh delih je avtor gesla o Gründlu doc. dr. J. Pintar; v njih je opisal Gründlovo bibliografijo in omenil tudi pisanje M. Gerbca o rogaški vodi.

Gründlovo bibliografijo je deloma spopolnil Režek (22). Iz naslovov teh Gründlovih razprav pa je razvidno, da so ga zanimali različni medicinski problemi, pa tudi delovanje in uporaba zdravil.

Vidimo torej, da je zaslužno užival velik strokovni ugled še za svojega življenja. Njegov celoviti strokovni opus pa še čaka, da ga odkrijemo in preučimo. Šele tedaj bo Gründel dobil svoje pravo mesto med slavnimi zdravniki našega mesta.

J. B. GRÜNDEL THE FIRST SCIENTIST OF MARIBOR

Summary

Johann Benedikt Gründel, Ph. and M. D., worked in Maribor from 1684 till 1795 and published in 1685 his »Roitschocrene«, description of the mineral water spring Rogaska Slatina. In the text of the title-page (see figure), at the same time review of the contents, the chemical-physical analyses of the mineral water are mentioned; in the continuation dates of indications for the medicinal use of the water in the historical development are given, as well as for the mood of use of the water (especially drinking cures); finally the mood of its help is treated — in the spheres of surgery, pharmacy and dietetics.

J. B. Gründel's writing has to be considered as an important contribution to the history of balneology. Its scientific value it owes to the fact too that Gründel in writing it also made use of the works of 157 authors — from those of the antiquity till those of his contemporaries. Besides the »Roitschocrene« Gründel published after its first apparition still more treatises on different medicinal problems, the contents of which remained unknown up to now.

In this article the author gives some new biographical dates of Gründel, of members of his family and of contemporaries and also treats on some cultural political problems.

Many of the principles of the effects of the medicinal spring, Gründel set up, can be treated as valid still today, thus Gründel contributed essentially to the history of balneology. We consider therefore Gründel as the first noteworthy scientist who lived and worked in Maribor.

VIRI IN SLOVSTVO

- (1) Acta Facultatis Medicae 1677—1709, Archiv der Universität Wien, Wien 1682
- (2) Baš, F.: Zbornik Splošne bolnišnice v Mariboru 1855—1955; Iz predzgodovine mariborske bolnišnice, Maribor 1959; 23 32.
- (3) Fossel, V.: Zur Geschichte des ärztlichen Standes der Steiermark in 16. und 17. Jahrhundert, Graz, Verlag d. Ver. d. Ärzte in Steiermark, 1890 : 52.
- (4) Grmek, M. D.: O slovenskih zdravnikih in naravoslovcih na dunajskem vseučilišču od 14. do 17. stoletja; Zdravstveni vestnik 1958, 27 : 477—481.
- (5) Gründel, J. B.: Roitschocrene seu scrutinium phisico-medico chymicum in quo acidularum roitschensium . . . , Wien, Leopold Voigt, 1685.
- (6) Kovačič, F.: Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptuj, Čas. za zgodovino in narodop., 1913, 10 : 59—120.
- (7) Leskovar, R.: Balneologija v Rogaški Slatini pred 250 leti v luči sodobne znanosti. Zdravniški vestnik 1937, št. 8-9 (separat v Univ. knjiz. Maribor)
- (8) Idem: Roitschocrene. O zdravstvu 17. stoletja v naših krajih, Zdravstveni vestnik 1947 ; 16—208
- (9) Nova ulica, Marburger Zeitung, 1907 ; 134—3.
- (10) Matične knjige, originali, Arhiv Slovenije, Ljubljana.
- Maribor, sv. Janez Krstnik, rojstna knjiga 1., 1673—1700., str. 567 in 624.
- (11) Idem: Maribor, sv. Janez Krstnik, mrljiška knjiga, 1684—1782, str. 185
- (12) Mayer, A.: Wiens Buchdruck Geschichte, Wien, 1883.
- (13) Mlinarič, J.: Zgodovina minoritskega samostana na Ptuj od začetkov do leta 1800, tipkopis, 1988
- (14) Idem: Ruška kronika, ruška kronika, str. 133—247, ČGP Večer, Maribor, 1985
- (15) Minařík, F.: Okrog Režekove knjige, Čas. za zgod. in narodop., Maribor, 1938, 2, str. 99—196
- (16) Idem: Nekaj podatkov o zdravstvu starega Maribora, Zdravstveni vestnik, 1954, 3—4 : 57—61
- (17) Mušič, D.: Franc Minařík, zgodovinar medicine, Farm. vestnik, 1967; 10 : 99—108
- (18) Načrti mestnih ulic v Mariboru, Pokrajinski arhiv Maribor:
 - plan Maribora 1904/1910
 - zemljevid Maribora 1934
 - Stadtplan Marburg 1942
- (19) Peinlich, R.: Dr. Adam von Lebenwaldt, ein steirischer Arzt und Schriftsteller der 17. Jahrhunderts, biographische und culturhistorische Skizze, Mitth. d. histor. Ver. für Steiermark, Graz, 1080, 18 : 42—195
- (20) Pertl, E.: Razvoj zdravstva v Mariboru, Čas. za zgod. in narodop., 1986; 57 : 57—00
- (21) Puff, R.: Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, Graz, 1847; 2—156

ROITSCHOCRENE
 SEU
 SCRUTINIUM
 PHYSICO - MEDICO - CHYMICUM
 IN QUO
 ACIDULARUM
 ROITSCHENSIVM

MINERALIA CHYMICE, ET
 MECHANICE EXAMINANTUR,
 PROPRIETATES DETEGUNTUR, TANDEMQUE
 PER VARIAS CAUTIONES, ANIMADVERSIONES, DE-
 CISIONES, ET OBSERVATIONES, MORBIS JUXTA VE-
 TERUM RECENTIORUMQUE PRINCIPIA ACCOMMO-
 DANTUR CUM LEGITIMA ADHIBENDI METHODO,
 ET DIETA CONGRUA, QUANDO SCILICET, QUAM
 DIU, QUOMODO, ET QUANTUM BIBENDUM? ET
 QUA DEMUM RATIONE SYMPTOMATIBUS IN IPSA
 POTATIONE SUPERVENIENTIBUS, CHIRURGICE, PHAR-
 MACEUTICE, ET DIETETICE SUCCUR-
 RENDUM.

AD NORMAM, ET FORMAM
 SAC. ROM. IMP. ACADEMIÆ
 NATURÆ CURIOSORUM
 DIRECTA

AUTHORE

JOANNE BENEDICTO
 GRÜNDEL, PHILOSOPHIÆ
 ET MEDICINÆ DOCTORE,
 SAC. ROM. IMP. NATURÆ CURIOSORUM
 ACADEMICO, INCLYTORUM STYRIÆ STATUUM
 PHYSICO, AC MARPURGI PRACTICO.

VINDOBÆ AUSTRIÆ,
 Sumptibus Authoris, Typis Leopoldi Voigt, Anno 1685.

Naslovna stran Gründlove znamenite razprave o zdravilnosti
 rogaške slatine

"Seid, und Ammonitbrugges Bedienst. Auf alle Handlungen
und Eigenschaften, so derselbe als Person auf Verpflichtung
prinzipal, vultus, Expiration, und aus einige und einige
Personen als Mineralia, so einige z. einigen Personen, gemein
bestanden. Einige Personen zu einigen dem gemeinen Land, dem
so gemeinlich Recht der Personen, bestanden, des Personen
bestanden, und in einige Personen.

nicht allein gedachten Person Dr. Janzl zu verhandeln, sondern auch
zu Disposition zu den Personen recompens alle in Land
zu bestimmen was Person dem Land zu Person und Person
Personen. Man als Person ob Personen der Person
Dr. Personen zu Personen. 800 Personen Personen Personen

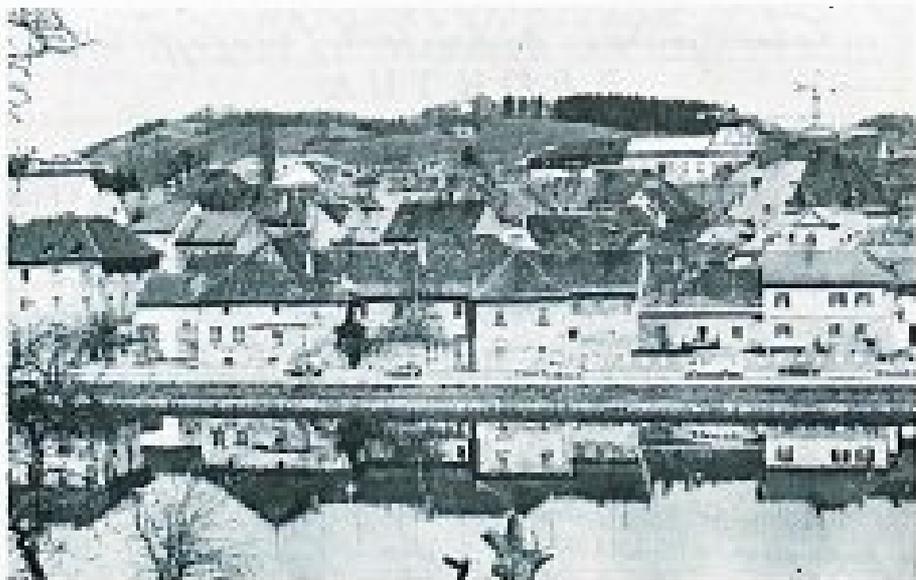
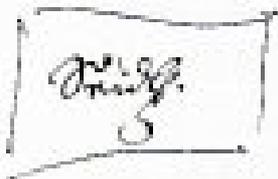
meinung einigen wie Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen

Iz utemeljitve za nagrado Gründlu, da je napisal in izdal traktat o rogaški slatini (36)

Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen
Personen Personen Personen Personen Personen

Land Armonia, mit
 in Armonia gleichsam
 ohne Recht assistent
 Armonia Armonia.

Land Armonia, mit
 als Landpfaffe medice
 in Armonia Armonia,
 auf 13 in Armonia
 cap. Armonia Armonia
 patenti, in Armonia mit
 Armonia, Armonia Armonia
 Armonia Armonia Armonia
 Land Armonia Armonia
 groß. 5. Armonia Armonia

V središču slike ob Dravi Žički dvor, zadnje domovanje J. B. Gründla

MESTO MARIBOR V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA

Saša Radovanovič*

UDK 949.12 Maribor »15«

RADOVANOVIČ Saša: Mesto Maribor v prvi polovici 16. stoletja. (Die Stadt Maribor in der ersten hälfte des 16. Jahrhunderts.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 95—106.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Priidujoči sestavek je kratek pregled gospodarskega, političnega in cerkvenega življenja v mestu v nemirni polovici 16. stoletja

UDC 949.12 Maribor »15«

RADOVANOVIČ Saša: The town Maribor in the first Half of the 16th Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 95—106.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The present article is a short survey of the economical, political and ecclesiastical life in the town during the turbulent half of the 16th Century

Mesto Maribor je po številu prebivalstva in po svoji gospodarski moči spadal med srednje velika mesta v Notranji Avstriji. Mesto je stalo ob pomembni trgovski poti, ki je vodila od morja preko Maribora v notranjost avstrijskega cesarstva, in druga, ki je vodila iz Hrvaške in Panonske nižine preko Ptuja in Maribora na Koroško.

Maribor je nastal iz potrebe deželnih knezov, da bi postavili konkurenčno mesto Ptuj. Habsburžani so mestu naklonili številne privilegije, predvsem monopol podravske vinske trgovine s Koroško. Habsburžani so Mariborčanom podelili tudi privilegij, po katerem so morali splavarji pristajati edino v Mariboru, kjer je bila mitnica, kot prometno središče pa je zato nastal mariborski Pristan ali Lent.

20 mariborskih cehov, v katere so bili organizirani tudi sosedni obrtniki, dokazuje živahno obrt v mestu. Najbolj so bile razvite trgovina z vinom, usnjarska obrt in izdelovanje raznega olja. Sredi 15. stoletja je bil Maribor spričo privilegijev cvetoče mesto, ki je že doseglo Ptuj. Štelo je tedaj okrog 1000 prebivalcev. Sredi tega stoletja pa nastane huda in dolgo dobo trajajoča gospodarska kriza, ki jo je povzročil zgodnji kapitalizem. V nemških deželah so se organizirale s kapitalom dobro podprte trgovske družbe, ki so s preplačevanjem nakupovale vse, kar je bilo naprodaj. Z nemškim kapitalom naš, še močno omejeni in nepodjetni

* Saša Radovanovič, Maribor

** Referat na mednarodnih razgovorih »Schläisinger Gespräche« v Avstriji.

meščan ni mogel konkurirati, zato je začel propadati. Gospodarska kriza se je pri nas še stopnjevala zaradi plemiških zarot in uporov, predvsem pa zaradi plenjenja Turkov.

Prav vinogradništvo pa je v turški dobi na novo vzcvetelo. Ko so Turki 1547 zavzeli vinorodne predele Ogrske, so prepovedali od tam vinsko trgovino v Šlezijo in na Poljsko. Ti dve deželi sta uvažali odtlej vino s Podravja, zaradi česar so začeli tu v vseh ugodnih legah zasajati vinsko trto. Po osvoboditvi Ogrske je prevzelo šlezijski in poljski trg zopet ogrsko vino, ki je bilo ognjevitejše, slajše in cenejše od našega.

Trgovina v mestu Mariboru ni bila posebej močno razvita z izjemo seveda vinske trgovine, v kateri je imelo mesto monopolni položaj na spodnjem Štajerskem.

Razvoj trgovine v Mariboru je oviralo dejstvo, da je bila tako imenovana italijanska trgovina, ki je uvažala v alpske dežele olje, smokve in dišave, izvažala pa iz njih železo in železne izdelke, usmerjena po prometni poti preko Pontebe, Beljaka, Št. Vida ob Glini na Zgornje Štajersko, puščajoč tako Maribor daleč ob strani. Za trgovino manj pomembna je bila kraška pot, vodeča s Krasa mimo Ljubljane in Celja do Ptujja, od nje pa se je odcepil poseben krak, vodeč skozi Maribor na sever.

Tako je glavna gospodarska dejavnost mesta vsaj do konca 17. stoletja bilo vinogradništvo oziroma trgovina z vinom predvsem na Koroško.

Kako pomembna je bila ta trgovina za mesto, lahko vidimo iz mestnih privilegijev, ki so jih mestu podarjali razni vladarji, praviloma najprej deželni knezi Štajerske in knezi Notranje Avstrije od konca 15. stoletja naprej.

Tako je bilo zaradi konkurence salzburškemu Ptujju vsakemu tujcu po 11. novembru prepovedano voziti vino skozi Maribor na Koroško. Ker je bila nevinorodna Koroška glavni odjemalec štajerskih vin, so skušali na ta način že Babenberžani in kasneje Habsburžani v škodo Ptujju monopolizirati vso vinsko trgovino na zahod v svojem Mariboru.

Leta 1513 je mesto pogorelo in z njim tudi vse privilegijske listine. Zato je mariborski mestni svet poslal prošnjo cesarju Maksimiljanu I., da jim te privilegije spet potrdi.

I. XI. 1513 so Mariborčani prosili cesarja Maksimiljana I. naj jim ponovno potrdi svoboščine, češ, da so jim zanje ustrezni dokumenti ob zadnjem požaru šli po zlu. Cesar ukaže lastnikom tega pisma, naj se podajo v Maribor in ugotovijo, katerih pravic so se meščani posluževali in katerih se poslužujejo še danes. Mariborčani so imeli po njihovi izpovedi pravico, da tovorijo vino po vodi in kopnem z vozovi in konji, pravico uporabljati skozi devet let davek (ki so ga dolžni dajati deželnemu knezu) za utrjevanje mesta, zadržati dolžnike, ki pridejo k njim, njih osebno kakor tudi njihovo premoženje, tovoriti vino, kot je od nekdaj v navadi, ter imeti tri letne sejme z vsemi pravicami in dvojno mitnino; na Ulrikovo (4. julij) in na nedeljo pred svečnico ter še en sejem, na nedeljo po prazniku sv. Luke, ki jim ga je podelil cesar Maksimiljan.

V listinah 16. stoletja najdemo še več dokazov, kako pomembna je bila za Mariborčane vinska trgovina.

V začetku 16. stoletja se je med Mariborom in Ptujem vnela prava vinska vojna zaradi pravice tovorjenja vina na Koroško. Cesar je pred dvema letoma Mariborčanom potrdil svoboščine glede tovorjenja vina na Koroško, česar so se le-ti smeli vedno posluževati, Ptujčani so tudi pred devetimi ali desetimi leti pri Maksimiljanu dosegli, da jim je dovolil tovoriti skozi Slovensko Bistrico na Koroško letno po stodvajset sodov vina in ga prodajati, a na osnovi poročila deželnega vicedoma in iz upravičljivih razlogov je Maksimiljan to svoboščino preklical. Če bi se namreč taka praksa uveljavila, bi to pomenilo propad mesta Maribora, saj

se Mariborčani preživljajo skoraj izključno od vinske trgovine. Mariborčani cesarja prosijo, naj prekličé odločitve njegove vlade (1517) in naj Ptujčanom ne dovoli prevoz vina na Koroško in jih štíti v njihovih pravicah in naj se ptujsko vinsko trgovino usmeri, kot je to že od nekaj bilo v navadi, k Muri in po Muri na Štajersko. To pismo je še posebej zanimivo, kajti v njem se Mariborčani sklicujejo na to, da dobijo večino dohodkov prav od vinske trgovine in da bi brez nje mesto propadlo (Wir möchten auch vnnsre weiber vnnd khindernit ernerren, wann ob ist lannd wissundt, das die statt Marchburg in summam ganntz khain annderren hanndl, gwerb aufheben nocheinkhomens hat, dann was ein jeder bürger in seinem aigen weingartten herttigclich erpavt).

V naslednjih 10 listinah, ki so ohranjene, so napisane podpore Mariborčanom pri odpravi odločitve vlade, da smejo Ptujčani tovoriti vino mimo Maribora. 29. oktobra 1517 pa je cesar Maksimiljan I. na Dunaju oznanil, da so njegovi svetniki v sporu, ki je med mariborskim in ptujskim mestom v zadevi tovorjenja ptujskega vina na Koroško in ki ga obe strani tovorita na osnovi danih privilegijev, po njegovem naročilu poklicali k sebi sprti strani in ju zaslišali ter ugotovili, da so se tega privilegija posluževali Mariborčani do danes, da pa se ga Ptujčani niso posluževali že nekaj let. Cesar je odločil takole: Mariborčani naj se teh svoboščin poslužujejo še naprej, in to na osnovi privilegijskih listin, ki so meščanom pred leti zgorele, a jim jih je Maksimiljan ponovno potrdil. Vsekakor lahko na podlagi teh listin in dokumentov sklepamo, da je bilo vinogradništvo in vinska trgovina na Koroško in Zgornjo Štajersko za Mariborčane primarna gospodarska panoga. Tako so Habsburžani že v srednjem veku podelili Mariborčanom monopol nad trgovino z vinom na Koroško. Ptujski trgovci so pričeli konkurirati tej dravski prometni žili s prometno potjo, ki je vodila južno od Pohorja na Koroško (16. stoletje). Pozneje so Habsburžani prepovedali Ptujčanom (takrat še salzburškemu) to trgovino in edino Mariborčani so smeli prosto prevažati vino skozi Slovensko Bistrico. Ko so Habsburžani leta 1535 dobili tudi Ptuj, so začeli ptujski meščani znova borbo proti mariborskim privilegijem. Ta borba za premoč v vinski trgovini se je končala šele v 17. stoletju s sporazumom, po katerem je Maribor ohranil monopol vinske trgovine s Koroško, Ptuj pa s srednjo in severno Štajersko ter z Medjimurjem in Hrvaško.

Mariborski mestni zemljiški gospostvi v prvi polovici 16. stoletja

Mesto Maribor je s svojo okolico ležalo med dvema mariborskima grajskima gospostvoma.

Zelo zgovorna je bila na začetku 16. stoletja posestna struktura. Kar 68 podložniških družin (šibka petina) je posedovala več kot samo eno kmetijo. Do združevanja kmetij je prihajalo v drugi polovici 15. stoletja, ko je največ zaradi vojn primanjkovalo ljudi. V tej dobi je v glavnem nastalo tudi prek 70 v urbarju omenjenih pušč.

Po težkih časih v drugi polovici 15. stoletja so bile obveznosti podložniških družin na začetku 16. stoletja nižje kot v 13. stoletju. Gospostvo je s tem zajezilo beg s kmetij. Na Dravskem polju je oddajala podložniška družina po 7 do 8 škafov (škaf = okoli 25 litrov) žitaric, 18 do 28 srebrnikov, do 2 kuri in do 20 jajc, v Slovenskih goricah pa so 6 škafov žitaric, le v Žicah in Zgornji Kungoti po 8 škafov, povsod tu 31 do 46 srebrnikov, do 2 kuri in do 15 jajc.

V urbarju so bili podložniki popisani z imeni in priimki. Stara slovenska ime-na, ki smo jih v 13. stoletju še množično srečali, so skoraj povsem izginila, izrini-la so jih cerkvena. Po priimkih sodeč so bili podložniki Slovenci, le v obojnih Vu-

kovjih se je ob njih javljalo še več Nemcev. Redke prišleke iz Prekmurja so domačini nazivali Ogre.

Gospodstvo je imelo še 26 podložniških družin v predmestni Ušji ulici (Lausgassen). Imele so sedmeri domec, 5 trojnih domcev, 2 dvojna domca, 3 poldruge domce, 2 poldomca in pusti domec. Med temi podložniškimi družinami so bili trije Milnerji, trije Flajšakri, Kursner, Veber, Mauer, Šmid in Luka Pader.

V mestu samem so nekateri meščani plačevali v grad činž (census) ali pravdo za mesarijo, 10 hiš, 5 vrtov, 2 pušči, 12 njiv (1 njiva pri križu v Ušji ulici), 4 travnike in 3 gozdove. Med njimi so bili trije Flajšakri, dva Ledererja, dva Šnajdera, Šerer, Šmid, Kursner in Kramer. Nekaj teh posesti je bilo pred Koroškimi vrati na mestu, kjer je bil prej stari grad, in pri Malečniku.

Mestni čevljarji so oddajali v grad skupaj 500 srebrnikov, mestni peki so morali odkupiti grajsko pšenico. Mesto kot celota je plačalo letno zase, za najeto deželjsko sodstvo in za mitnino 233 funtov (funt = 240 srebrnikov) in za navadni davok 166 funtov.

Med letoma 1523 in 1532 je bilo gospodstvo v sporih z mestom zaradi gozdov na Pohorju.

Pri obhodu mestnega pomirja 1524 so zapisali, da je nad Košaki bil svoje čase prostor za izvrševanje smrtnih kazni.

Leta 1527 so na terenu preverjali po mestnem požaru 1513 v mariborsko mestno knjigo prepisani sodni zbirni seznam iz urbarja 1499.

Leta 1527 so kupili Herbersteini za svoj Hrastovec Partinje in Zamarkovo. Tlako je tod bilo treba opravljati še vedno za mariborsko gospodstvo. Približno v istem času je bila prodana Selnica ob Muri.

Meščani so bili dolžni pomagati pri obrambi pred Turki obema gradovima, tako leta 1532.

Imenska cenitev iz leta 1542 prinaša nova spoznanja o spodnjem gospodstvu. V njej je bilo 80 podložniških enot manj kot konec 15. stoletja. V 21 krajih so popisali 291 podložniških družin. Tretjina podložniških družin je bila velikokmečka, dobra tretjina srednjekmečka in šibka tretjina kočarska in osebenjska.

Čeravno si je gospodstvo pridobilo nekaj novih vinorodnih leg, je prijavilo 1542 le blizu 600 gorskih vinogradov, mnogo manj kot na začetku 16. stoletja. Nekaj goric je odprodalo, precej vinogradov je hote spregledalo. Med privilegiranimi gorniki je bilo blizu 30 plemiških družin, največ pa mariborskih meščanov.

Celotno gospodstvo je bilo ocenjeno z okoli 405 imenjskimi funti. Do leta 1547, zlasti zadnja leta so postale mnoge (2/3) podložniške posesti kupnopravne. Za to je podložnik plačal od 4 do 34 goldinarjev, najbolj okoli 10 goldinarjev.

Lastniki zgornjega mariborskega zemljiškega posestva in gradu so od srede 15. stoletja bili plemiči Grabni (Graben pri Gradcu), od 1489 do vsaj 1516 Volfgang.

Leta 1527 je imelo zgornje gospodstvo 267 podložniških družin in kar pri 109 so živeli gostači.

Leta 1528 je ob udaru strele grad pogorel in ko ga je zasilno popravil upravnik Gregor Mundiak, je verjetno postal leta 1532 žrtev Sulejmanovih Turkov.

Imenjsko cenitev v letu 1542 sta izvedla Andrej — znan že leta 1536 — in Jurij Sigmund Graben. Dominikalij so ocenili z blizu 39 imenjskimi funti. Leta 1542 je živelo na gosposčini zgornjega mariborskega gradu 283 podložniških družin v 23 krajih. Iz zapisov imenjske cenitve o podložnikih zvedemo tudi to, da so sredi 16. stoletja živeli v naših krajih na podeželju tudi obrtniki, odkrivajo jih do neke mere priimki. Podložniki so bili praviloma domačini, le tu in tam so se med njimi pojavljali nemški priimki.

Vojne in turški vpadi v prvi polovici 16. stoletja

Gospodarska kriza, ki se je začela v 15. stoletju, se je še stopnjevala zaradi plemiških zarot in plenjenja Turkov. Od leta 1468 so morali na Slovenskem trajno računati z resničnimi in možnimi turškimi uničevalnimi pohodi. V naslednjih 60 letih so bila vmesna obdobja brez njih 1484—1490, 1500—1510, 1512—1515 in 1517—1521 dobrodošla, obsegala so polovico tega časa, v strahu pa se je tudi takrat živelo.

Ko so turške sile novega sultana Sulejmana (1520—1566) zlomile konec avgusta 1521 odpor Beograda, takrat v ogrski državi, in nato konec avgusta 1526 uničile ogrsko vojsko pri Mohaču ob Donavi, je v srednji Evropi bilo jasno, da se bo nujno treba izredno potruditi za uspešno obrambo.

Ferdinand I. Habsburžan, od 1521 notranjeavstrijski nadvojvoda in od časa okoli novega leta 1527 ogrskohrvatski in že od novembra 1526 češki kralj, je zahteval 17. marca 1527 od štajerske deželne vlade enkratno glavarino — Leibsteuer, posebni davek na osebe. Z nabranimi sredstvi naj bi se uspešneje protivil Turkom že na tleh ogrskohrvatske države.

Istega leta 21. julija je avstrijski nadvojvoda Ferdinand I. ukazal vsem svojim podložnikom, ki bivajo na ozemlju dveh milj okoli mesta Maribora, ali ki imajo na omenjenem območju posesti in podložnike, da mestnemu sodniku pri utrjevanju mesta pomagajo s tlako, ker se bo tako mesto moglo ubraniti Turkov in bodo tudi sami lahko v mestu našli varno zavetje. Še podrobnejša navodila zaradi bližajoče se turške nevarnosti je Ferdinand I. poslal 28. avgusta 1521. S posebnim pismom obvešča vse svoje podložnike, da je Mariborčanom naročil, naj v tej turški nevarnosti usposobijo mesto za obrambo in naj zlasti poskrbe za most in naj za njegovo obrambo postavijo bastijo. Ker veliko podložnikov in ostalih ljudi s podeželja najde ob takih nevarnostih v mestu zatočišče, jim Ferdinand ukazuje, da Mariborčanom dovolijo v deželnoknežjih in njihovih gozdovih sekati gradbeni in ostali les za utrjevanje mostu in bastije.

Turki so prvič prišli na Štajersko 1471, odtlej pa do 1494 so v Podravju skoraj vsako leto požigali, plenili in zasužnjevali ljudi. Dežela je bila podobna pogorišču, vsa trgovina je zastala in se je morala umakniti daleč na varni zahod, tako da si je izbrala pot iz severa na jug preko Brennerja. Na prehodu iz 15. v 16. stoletje turški vpadi začasno prehajajo, vnovič pa ožive po bitki pri Mohaču (1526).

Vse to je verjetno vplivalo na mestno vodstvo, da je okoli leta 1530 sprejelo, nov vojaški red za obrambo mesta. Tako so zapisali, da morajo takoj, ko udari plat zvona (alarm), vsi strelci v teku zasesti svoja mesta na bastiji in na obzidju. Posebej so zapisali naj ne razmetujejo s krogli in smodnikom. Istočasno (ob alarmu) mora deset meščanov, ki stanujejo najbliže mestnim vratom, skupaj s ključarjem mestnih vrat steči do njih in tam naj ostanejo na položajih, dokler jih mestna oblast ne odpokliče.

Vsi ostali za orožje sposobni meščani in možje v mestu pa naj vzamejo svoje orožje in oklep ter zasedejo svoje mesto na obzidju, ki jim ga je odkazal četrtni mojster. Tam naj ostanejo tako dolgo, dokler jim četrtni mojster ne ukaže drugače.

Mesto je bilo razdeljeno v štiri četrti. V prvi četrti je bil stražmojster in en strelski mojster ter štirje sosedje v oporo. Na obzidju od vodnega stolpa do mostnih vrat je bil en strelni mojster in prav tako pet sosedov v oporo. V novi bastiji je bil puškarski mojster mizar. V oporo pa je imel šest sosedov. V ackerju pri mostnih vratih in pri mestnih vratih sta bila dva puškarska mojstra in trije sosedje v oporo. V stolpu sv. Ulrika sta bila dva strelska mojstra in deset sosedov v oporo. Na delu obzidja od dveh domcev do hiše Kaischna so bili trije strelski mojstri in osem sosedov v oporo. Od okroglega stolpa (verjetno sodni stolp) do

mačke (ime utrdbe) so bili trije puškarski mojstri in deset sosedov v oporo. Tako je bilo za obrambo predvidenih 60 mož, od tega en stražmojster in trinajst strelskih mojstrov ter 46 t.i. sosedov v oporo, verjetno nekoliko bolj izkušeni vojaki. Vsi ostali za orožje sposobni možje pa so bili, kot je razbrati, priložnostno razporejeni na najbolj ogroženih delih mesta.

Leta 1532 doživi Maribor največji turški napad. Tedaj je prišel s svojo, sicer že precej oslABLJENO vojsko, ki je štela baje še zmeraj okrog 100.000 vojakov, pred Maribor sam sultan Sulejman II. Od 14. do 16. septembra je napadal mesto, da bi preko mosta dobil prehod preko Drave na jug, vendar se mu je Maribor pod vodstvom mestnega sodnika Krištofa Wilenrainerja hrabro upiral, čeprav je mesto na več krajih gorelo. Ko so Turki spoznali, da ne bodo mogli zavzeti mesta, so si zgradili na čolnih in šajkah pri Bresternici most preko Drave ter se preko Dravskega polja in Haloz umaknili na jug. Posledice tega pohoda so bile za Maribor in okolico zelo hude, saj so Turki požgali in porušili celo vrsto krajev pod Pohorjem, v Slovenskih goricah in na Dravskem polju, tako da so bile mnoge vasi še leta 1542 nenaseljene. Temu je sledilo pomanjkanje živil, nato draginja, verižništvo in lakota. Da je vse to vplivalo na mesto je razumljivo, saj je bilo tedaj od 180 meščanskih hiš 54 nenaseljenih.

Že Baumkirchnerjeva osvojitve mesta leta 1469 ter obleganje Madžarov leta 1481 in zlasti Turkov leta 1532 je pokazalo, da obnova utrdb iz 3. četrtine 15. stoletja ne zadošča. Ponovno so začeli misliti na njihovo modernizacijo. Potem, ko so domači gradbeniki okoli leta 1540 prezidali oba zahodna ogalna stolpa v okrogla bastiona ter obnovili obzidje in stolp med mestnim gradom in Tyrševo ulico, so prevzeli delo italijanski utrdbeni mojstri iz Gradca ter ga opravili med 1548 in 1562 v mejah finančne zmožnosti štajerske dežele in mesta. Postavljene so bile štiri bastije, med njimi najpomembnejša severovzhodna ter obe zidni zapori obrežnega dela mesta, opremljeni z Gornjimi in Spodnjimi Vodnimi vrati. Z modernizacijo, pa čeprav le delno, mestnega obrambnega sistema, je odpadla potreba po utrdbenih postojankah v njegovi neposredni okolici, ki so večino propadle ob turškem obleganju septembra 1532. Italijanska prisotnost v mestu v 16. stoletju, je zapustila pomembne gradbene sledove; k močnejši gradbeni dejavnosti pa so pripomogli tudi požari v letih 1504, 1513 in 1532, ki so povzročili med drugim preselitev rotovža na sedanjo lokacijo v letih 1514/15 ter povišanje in obokanje srednje ladje župne cerkve v letih 1520/21.

Prav zaradi turških vpadov je vladar leta 1478 pospešil gradnjo prepotrebnege novega središča svojega spodnje mariborskega zemljiškega gospodstva, z zidavo gradu pri Ulrikovem mestnem stolpu v severovzhodnem oglišču utrjenega mariborskega mesta.

Leta 1535, tri leta po turškem obleganju mesta, je kralj Ferdinand prvi ukazal vsem svojim podložnikom, tako duhovni gosposki ali ljudem svetnega stanu, lastnikom hiš in zemljišč v mestu Mariboru, da morajo svoje opuščene in razpadle hiše v mestu čimprej popraviti in na pogoriščih pozidati stanovanja, da bo lahko mesto dobivalo od njih davek.

Za leto 1537 je ohranjen seznam vasi z imeni podložnikov v mariborskem uradu, ki so dolžni opravljati po tri dni tlake za potrebe mesta. Zato pa ne dajejo mitnine za blago, ki ga kupujejo za lastne potrebe, in za svoje blago, ki ga dajejo naprodaj.

Mariborsko deželsko sodišče v prvi polovici 16. stoletja

Pred letom 1498 je vladar izročil mariborsko deželsko sodstvo, do tega časa vezano na spodnje zemljiško gospodstvo, mariborskemu mestu. Njegove meje iz

leta 1498, ki pa se do leta 1526 niso spremenile, so tekle po črti: križ pri mestnih Ulrikovih vratih—Malečnik—Trčova—Zgornji Duplek—Metava—voda Pesnica—Pernica—Jurovski Dol—Jakobski Dol—Weitersfeld—Mura—Selnica—Ceršak—Špilje—Grassnitzberg (Kresnica)—Odenhausen—oba Aflenza—stara lipniška opekarna—Gamlitz (Gomilica)—Pesnitz (Pesnica)—Jurski Vrh—Ožbalt—Drava—pri mariborskem mostu, streljaj na desnem bregu—križ pri Ulrikovih vratih.

Še isto leto je vladar opozoril mesto, da opravlja deželjskosodne funkcije z večjo strogostjo. Občasna poizvedovanja v Svečini, Jarenini in v Jurskem Vrhu so imela namen, da bi izboljšala delovanje sodnih oblasti. Deželjsko sodišče je bilo za Maribor velika pridobitev, ne le da je prinašalo lepe dohodke, temveč tudi zato, ker je mesto tako imelo možnosti za preganjanje sicer prepovedane podeželjske trgovine in obrti. Meščani so v velikem delu Slovenskih goric lahko povsem uresničevali staro določbo, da ne sme nastati nobeno trajno trgovsko jedro v pasu štirih milj okoli mesta. To določbo so dosledno izkoriščali ter ob vseh proščenjih pobirali mitnino in stojnino pri mestu, pri Ulrikovi in Magdalenski cerkvi, v Jurskem Vrhu, Svečini, Šentilju, Jarenini, Malečniku, Selnici ob Dravi, Kamnici, na ruško nedeljo pri Betnavi, ob proščenju še v Hlapju in Pernici, v slednji so si ju delili s Hrastovcem. Prav tako so zatirali podeželjsko obrt in v tej borbi niso nastopali samo v imenu mesta, temveč odslej tudi kot deželjsko sodišče.

Dolžnosti deželjskega sodnika je v Mariboru ponavadi opravljal mestni sodnik. Tako je med 20. in 23. oktobrom 1516 Andrej Spangstain, deželni upravitelj na Štajerskem, vpričo Gašperja Khuenberga, Erharda pl. Polhaima, gospodov Perneškega in Herbersteina ter nekaterih drugih gospodov in deželanov v Gradcu na dvorni pravdi odločil naslednje: Vsakokratni mariborski mestni sodnik sme povsod na ozemlju mariborskega deželjskega sodišča: na gorskopravni, na podložniški zemlji ali pa v hišah, in to ne glede na zemljo zemljiškega gospoda in na njegove svoboščine, zgrabiti hudodelca in ga zapreti, nato pa o tem obvestiti zemljiškega gospoda ali njegovega oskrbnika. Če pa zemljiški gospod ali njegov oskrbnik takega ne bi hotela zlepa izročiti iz hiše, ga sme mestni sodnik na silo odpeljati in proti njemu ukrepati.

Kljub taki razsodbi pa so imeli Mariborčani velike probleme v svojem deželjskem sodišču prav s plemstvom. Tako je v začetku leta 1532 (pred 6. marcem) mariborski mestni sodnik Krištof Willenrainer prosil vlado nižjeavstrijskih dežel, naj mu pomaga v nekaterih zadevah v zvezi z njegovim upravljanjem mariborskega deželjnoknežjega deželjskega sodišča, ker ga prelati, gospodje in vitezi ovirajo pri aretaciji zločincev na njihovi zemlji in pri plačevanju davka za deželjsko sodišče.

Sodne stroške so morali poravnati v mestu mesarji s 13 markami, peki z 9 markami (marka = 160 srebrnikov), sleherni usnjari z 21 srebrniki in vsaka 4 branjevki s 75 srebrniki.

Leta 1505 je cesar naročil deželjnemu glavarju, da podpre mesto Maribor, da bo na ozemlju deželjskega sodišča prejemale oves »marchfutter«, in druge sodne služnosti.

Po požaru, ki je novembra 1513 mesto zelo prizadel, so komisarji predlagali vladarju, naj bi mesto 6 let ne plačevalo 399, temveč le 200 funtov davka in sodni deželjskega sodstva.

Med letom 1532 in 1535 je imelo mesto težave zaradi deželjskega sodišča. Deželjski gospodi so ga ovirali v sodnih funkcijah in mu odrekli redne sodne dajatve. Tako Erazem Trautmannsdorf za Selnico ob Muri ni hotel izpolnjevati sodnih obveznosti.

V letih 1535 in 1536 je mariborsko mestno vodstvo kot pooblaščenec mariborskega deželskega sodišča sestavilo na terenu poimenski — le za 4 kraje samo sumarični — seznam podložniških družin, ki so pripadale tej sodnji.

Prvi takšen seznam je nastal že leta 1526, ko so popis naredili deželnoknežji komisarji, ki pa so poleg poimenskega seznama naredili tudi seznam kmetij in dajatev. Takšen zapis je leta 1535 naredil Jurij Krejač in leta 1536 Gregor Kaulunder.

Približno v istem času si je mesto oskrbelo tudi poimenični seznam obveznikov tlake za mesto v 27 krajih, ki so bili na začetku 16. stoletja še vsi v vladarjevem spodnjem zemljiškem gospodstvu. Iz njega in iz prejšnjega seznama se med drugim čuti precejšnja opustelost, ki jo je povzročil prehod turške vojske septembra 1532.

V času od 1500 do 1550 poznamo 17 mestnih sodnikov, ki so bili na položaju skupaj 31 let. To seveda pomeni, da je posamezen sodnik lahko več let opravljal službo mestnega sodnika. Najbolj znan mestni sodnik iz tega časa je nedvomno Krištof Willenrainer, ki je bil sodnik v letih 1523, 1528 in 1532. Pod njegovim poveljstvom je mesto zdržalo turško obleganje leta 1532.

Pošta v Mariboru v prvi polovici 16. stoletja

Meščani in uprava Maribora so bili nenehno povezani s Štajerskimi mesti, uradi in posamezniki, seveda tudi s kraji v drugih deželah.

Uradno korespondenco je raznašal mestni sel (lahko tudi več pošte), za svoje delo pa je dobival plačilo v denarju in naturalijah. Prav tako je v davčnem seznamu iz leta 1523/24 tudi posebna hiša mestnih slov, ki je ležala v četrti četrti poleg zemljišča Jurija Korena. Zanimivo je, da mestna uprava nalaga denarne in naturalne dajatve za sle določenim obrtnikom, trgovcem in do njihovega izгона iz mesta (1497) tudi Židom.

Mariborski deželski sodnik je denar za lastne sle pobiral kot dajatev od podložnih kmetij, a le v eni vasi. Posamezni meščani pa so si priložnostne kurirje poiskali kar med navadnim prebivalstvom.

Maribor je v obravnavanem času postal važna točka za prenos vojaške pošte. Vojni sli so prenašali navodila in ukaze z Dunaja oziroma Gradca v prve krajiške trdnjave, iz nasprotne smeri pa so prihajala vojna poročila ter znameniti turški glasi.

V zadnjih letih prve polovice 16. stoletja je bil v Mariboru že redno nastavljen vojaški poštar. Vojna blagajna mu je plačevala mesečno 6 funtov denarjev za enega konja, s katerim je raznašal vojno pošto v Lančo proti Gradcu ter na Ptuj proti Varaždinu.

Cerkev v Mariboru v prvi polovici 16. stoletja

Okoli mariborske župnijske cerkve sv. Janeza Krstnika je bilo že od vsega začetka pokopališče, leta 1520 pa je pri njej napravila svojo ustanovo bratovščina sv. Duha iz Maribora. Kapela, ki naj bi stala na mestu, kjer je danes gledališka stavba, je bila v 17. stoletju v popolnem razsuflu.

Mariborska župnija je v cerkvenem pogledu spadala k salzburški nadškofiji do leta 1786. Župnija je bila leta 1506 inkorporirana h krški škofiji; patroni in zavetniki so bili predtem deželni knezi, od leta 1276 torej Habsburžani, od 1506 pa krški škofje. Mariborska župnija po svojem značaju ni bila le mestna, saj je pod njeno jurisdikcijo ni spadalo samo ozemlje znotraj mestnega obzidja, temveč tudi obsežen teritorij na levem bregu reke Drave. Mariborska župnija je obsega-

la področje, ki je na zahodu segalo do potoka Črmenica pri Ožbaltu, na katerega je mejila labotska prafara, do izliva Vurberškega potoka v Dravo na vzhodu, do koder je segala ptujška prafara, ter do Pesnice in gorskega hrbta Slemena, koder je tekla meja jareninske oziroma lučanske prafare. Iz mariborske pražupnije so se izločile cerkve sv. Petra pri Mariboru, sv. Martina v Kamnici in sv. Marjete v Selnici.

Na območju mariborske župnije je stalo oziroma še stoji nekaj cerkva in kapel, ki so bile delno podružnice mariborske župnije, deloma last zasebnikov, ali korporacij, nekaj pa jih je bilo samostanskih. Med temi sta bili podružnični cerkev sv. Ulrika pred nekdanjimi graškimi vrati in Marijina cerkev na Lebarjih zahodno od mesta. Ostale pa so bile cerkev Vseh svetih, nastala iz sinagoge v današnji Židovski ulici, cerkev sv. Rozalije in Barbare na današnji Kalvariji, Špitalska kapela sv. Duha, kapela v vetrinjskem in žičkem dvoru, kapela sv. Mihaela v kostnici, cerkev Naše ljube Gospe v minoritskem samostanu in loretanska kapela v mariborskem mestnem gradu.

Maribor je dobil še eno cerkev oziroma kapelo leta 1501, ki sta jo iz nekdanje sinagoge preuredila mariborska meščana Bernardin in Barbara Druckker po izgonu Židov iz Maribora (1497), ki so v bližini imeli pokopališče in tudi kopališče. Cerkev je bila leta 1785 eksekrirana in prodana ter namenjena za skladišče, beneficij pa je prevzel verski sklad.

Duhovščina je bila v prvih petdesetih letih 16. stoletja močno prisotna v mestu, saj so poleg duhovnikov mestne župnije v mestu delovali tudi minoriti. V mestu je bilo tudi enajst beneficijev. Iz pisma Mariborčanov krški škofiji leta 1537 je razvidno, da na fari v tem času ni bilo dovolj duhovnikov (verjetno posledica turških vpadov). Meščani so namreč prosili, da bi vzpostavili prejšnje stanje, ko je krška škofija vzdrževala v Mariboru dva nemška in slovenskega pridigarja, organista, kantorja in učitelja.

Prebivalstvo v prvi polovici 16. stoletja

Za oceno števila prebivalstva v Mariboru v prvi polovici 16. stoletja imamo na voljo več virov. Tako je ohranjen seznam zavezancev letnega temeljnega davka iz let 1523—1524, ki se je plačeval deželnemu knezu kot mestnemu gospodu oziroma mestnemu sodniku kot njegovem zastopniku. Medtem ko so ostale dajatve (mestni činž, cerkveni činž, stražni davek, vinski davek itd.) plačevali le posamezni meščani, so tega morali vsi posestniki hiš, ohišij, zemljišč in vrtov, zato nam posreduje precej točno podobo takratnega mestnega prebivalstva. Tako je bilo v prvi četrti 46 hiš in 39 individualnih hišnih lastnikov, v drugi četrti je bilo 37 hiš in 30 lastnikov, v tretji četrti 54 hiš in 52 lastnikov in v četrti četrti 70 hiš in 67 lastnikov. Skupaj je bilo v mestu 207 hiš in 188 individualnih hišnih lastnikov.

V tem popisu so štete hiše sedmih viničarjev v mestu, niso pa upoštewane hiše v predmestjih in v mestnem pomirju.

Na podlagi teh podatkov lahko domnevamo, da je v Mariboru in v njegovih predmestjih v prvi polovici 16. stoletja živel okoli 1250 prebivalcev.

Podobne podatke o številu prebivalcev v Mariboru je dobil tudi Manfred Straka na podlagi opravljenih vizitacij. Leta 1528 naj bi Maribor imel okoli 1100 prebivalcev, v letih 1544/5 pa okoli 1000 prebivalcev.

Podobno oceno števila prebivalstva lahko dobimo tudi iz davčnega seznama glavarine iz leta 1527, po katerem naj bi tega leta v Mariboru živel 1009 prebivalcev.

Vsekakor lahko na podlagi teh virov sklepamo, da se je od konca 15. stoletja do sredine 16. stoletja število prebivalstva v mestu gibalo med 1000 in 1200. Ob tem pa je potrebno upoštevati, da so k številu poleg naravnih dejavnikov (dobra ali slaba letina) vplivali pogosti večji ali manjši požari ter še posebej turški vpadi.

Iz ohranjenega listinskega gradiva za prvo polovico 16. stoletja lahko razberemo dokaj pestro poklicno strukturo prebivalstva. Tako najdemo v teh petdesetih letih v Mariboru 6 čevljarjev, 6 krojačev, 9 pekov, 6 mesarjev, 3 zlatarje, 2 jermenarja, 3 kovače, 1 zidarja, 11 usnjarjev, 2 tesarja, 4 padarje, 1 pisarja, 2 kramarja, 2 sodarja, 1 ključavničarja, 1 doktorja, 2 tkalca, 1 briveca, 1 vrvarja, 1 nosača, 2 mlinarja in 1 suknostrizca. Iz teh podatkov je razvidno, da je bila že takrat na levem bregu Drave močno razvita usnjarska obrt, ki v 18. in 19. stoletju preraste v močno usnjarsko industrijo, poleg nje pa še pekovstvo (verjetno ne le za potrebe mestnega prebivalstva), kajti na Dravi je bilo tedaj več mlinov. Čudi pa, da se v listinah nahajata le dva mlinarja. Ostali poklici z izjemo mesarjev, krojačev in čevljarjev so bolj slabo zastopani in zato lahko predvidevamo, da so proizvajali le za domači trg.

Nekaj o poklicih v mestu zvemo tudi iz seznama zavezancev letnega temeljnega davka iz let 1523/24. Od 179 oseb, ki so dolžne plačevati davek je le ob 37 zapisan tudi poklic. Tako imamo spet največ usnjarjev — 8, 1 čuvaja (verjetno mestnih vrat), 1 padarja, 3 kramarje, 1 sodarja, 1 sedlarja, 2 lončarja, 3 tkalce, 5 pekov, 4 čevljarje, 1 mesarja, 2 krojača, 1 opekarja, 1 krznarja in enega obročkarja. Ker je seznam narejen po četrteh, vidimo tudi, da se določene obrti že nahajajo v isti četrti. Tako so vsi usnjarji v prvi četrti (zaradi bližine reke), vsi tkalci so na primer v četrti četrti, prav tako večina pekov. Ostali pa so zastopani zaradi lastnega interesa v več četrteh, tako na primer trije kramarji, ki so vsak v svoji četrti.

Plače in cene v 16. stoletju v Mariboru

Navedeni podatki, ki so bili vzeti iz aktov štajerskega deželnega arhiva v Gradcu, nam bodo delno prikazali gospodarsko stanje v Mariboru v 16. stoletju in sočasno bežen vpogled v bistvo mariborske tržnice in razmerje plač tistega časa.

Podatke o cenah prehrabmenih izdelkov in o višini plač dobimo iz proračuna mestnega špitala, ki ga je sestavil špitalski mojster Štefan Schmaghöber v letih 1549—1550.

Meso, ribe, začimbe, les in 1 funt govedine 4 do 6 Pfenningov, 1 funt teletine 5 pf, 1 funt ovčetine (koštrunovine) 5 pf, 1 funt svinjskega mesa 5 pf, 1 funt svinjske masti 16 pf, 1 vlečni vol se je prodajal za 6 fl (goldinarjev) 6 pf, 1 krava 5 fl 2 Schillinga, 1 bik za 6 fl 2 pf, 1 teliček 4 do 5 sch, 1 ovca za 2 sch 20 pf, 1 oven za 1 fl 14 pf, 1 svinja za 3 do 4 fl, 1 funt Beluge (riba) je stal 16 pf, 1 funt sira 12 pf, 1 funt olja 24 pf, 1 funt zabele 21 pf, 1 funt soli (kamena sol) 2 sch 26 pf, 1/4 funta popra 1 sch 21 pf, 1 kvinta (petina) žafrana 20 pf, 1 knjiga papirja 16 pf, 1 drevesček 6 pf, 1 žrd 8 pf, 1 sobni drevesček 12 pf, 1 hrast 1 sch 2 pf, 100 Villacher Laden (desk) 6 sch, 100 Reisenecher laden 1 ft, 100 gladiol 4 sch, 1 Laten (deska) 10 pf.

Plače v 16. stoletju pa so bile različne, pač glede na poklic, ki so ga posamezniki opravljali. Tako so bile plače za delavce v vinogradih sledeče: kopač in nosilec gnoja je prejemal dnevno 14 do 16 pf, kosec 16 pf, zabijač kolov 13 do 16 pf, obiralec grozdja 12 pf, nosač butar 16 pf, stiskalec (grozdja) dan in noč 13 krajcarjev, sekač 16 pf, žanjec 14 do 16 pf, ženske so dobile 1 pf manj.

Če je delavce pregnal dež, so prejeli manjšo plačo. Voz gnoja je stal 1 sch 18 pf, butara grmovih palic za polaganje mladik in 1000 palic za vinograd 5 sch (40 kr).

Plače za poljska dela pa so znašale: sejalka je dobila dnevno 20 pf, kosec 16 pf in stroške(?), sadilec sadik 16 pf, rezalec rži za eno kopo 8 do 12 pf, za koruzo 12 pf, za oves 6 pf, za sejanje koruze 8 pf, dninarka na polju 12 pf na dan, dninar na travniku 14 pf na dan, za spravilo otave (1 voz) 10 kr, k temu se doda zastavitveni denar (Geiseldgeld) 4 pf, za odstranjevanje plevela 6 kr, za košnjo livad 3 kr, za putjenje repe 8 do 12 pf.

Plače služabnikov in hlapcev: volovskemu in vinogradniškemu hlapcu se letno plača 6 fl, 1 par škornjev in ena srajca. Natararju 10 fl, 1 par škornjev in 3 pare nizkih čevljev. Oskrbniku 8 fl, 1 par škornjev in 1 par nizkih čevljev, nov par plesnih čevljev, 2 srajci in 1 robček. Volovskemu slugi 5 fl, 2 jutovinasti srajci, 1 par škornjev in par nizkih čevljev. Drugemu volovskemu slugi 5 fl, 2 jutovinasti srajci, 1 plateno plahto, 1 par škornjev in par čevljev. Kravjemu hlapcu (pastirju) 1 lodnasti predpasnik, 2 jutovski srajci, 1 volneni par hlač in jopico, klobuk, pas in par čevljev, »kar potrebuje«. Pastirju, hlače in predpasnik iz belega lodna, 2 jutovski srajci, čevlje po potrebi in 1 klobuk, pastirici (Vieh und Maar — Dirn) 4 fl, dve srajci, 3 pare nizkih čevljev. Drugi pastirici 3 fl, 4 pare čevljev, jutovinasto krilo in ruto.

Dnevni delavci (dninarji), moški in ženske dnevno 8 pf, včasih tudi stroške. Dnevni delavci, ki so kopali jarek 12 pf, za sajenje repe 6 pf, drvarju 8 pf in stroške dnevnega bivanja, predilji v decembru 8 pf in stroške ali pa za klobčič 2 kr, mesarju se plača za zakol vola 6 kr, za svinjo 8 kr.

Plače obrtnikov. Tesar dobi dnevno 1 sch 8 pf, njegov sodelavec 1 sch, čevljar dobi za 14 parov škornjev in dva para čevljev 4 sch, usnar za obdelavo telečje kože 2 sch in za obdelavo kozje kože 8 pf.

DIE STADT MARIBOR IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 16. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die Stadt Maribor gehörte im 16. Jahrhundert ihrer Bevölkerungszahl und Wirtschaftskraft nach in die Reihe der mittelgrossen Städte Innerösterreichs. Wegen ihrer Lage an der Drauverkehrsader von der Steiermark nach Kroatien und Kärnten, vor allem aber als Konkurrent dem Salzburger Ptuj, genoss Maribor ziemliche wirtschaftliche Begünstigungen. Das wichtigste Privilegium das die Stadt von den Landesfürsten erhielt war jenes des Monopolhandels mit Kärnten.

In wirtschaftlicher Hinsicht lebte und entwickelte sich die Stadt in grossem Masse von der Weinerzeugung und dem Weinhandel nach Kärnten. Ende des 15. Jahrhunderts wurde Maribor durch die Judenvertreibung stark in Mitleidenschaft gezogen wodurch vor allem der Handel auf grössere Entfernungen im 16. Jahrhundert litt.

Im Jahre 1513 wurde die Stadt durch eine Feuersbrunst getroffen in der unter anderem die meisten Privilegienurkunden vernichtet wurden wodurch mittelbar der für Maribor sehr unangenehme sogenannte Weinkrieg mit Ptuj verlängert wurde der sich bis zum 17. Jahrhundert hinzog.

Die Türkeneinfälle in die untere Steiermark, noch besonders nach der Schlacht bei Mohacs, haben einerseits die Stadt sehr in Mitleidenschaft gezogen, andererseits hatten aber die Bürger auch grossen Nutzen von der türkischen Eroberung Ungarns.

So haben die Türken nach der Einnahme der Weinbauggebiete Ungarns im Jahr 1527 den Weinhandel von Ungarn nach Polen und Schlesien unterbrochen. Einen Teil dieses Handels haben die Mariborer übernommen und haben damit ihre wirtschaftliche Entwicklung beschleunigt.

Andererseits sind aber die Ausgaben die die Stadt in die Kasse des Landes für die Abwehr der Türken zahlen musste schwindelerregend angestiegen. Besonders aber wurden die Stadt und ihre weitere Umgebung durch die türkische Belagerung Maribors im September 1532 in Mitleidenschaft gezogen.

Im Jahre 1506 begann mit der Inkorporierung der Mariborer Pfarre dem Gurker Bistum der mehr als drei Jahrhunderte dauernde Streit bezüglich der kirchlichen Zuständigkeiten in der Mariborer Pfarre zwischen dem Gurker und dem Seckauer Bistum.

MARIBOR V DRUGI POLOVICI 15. STOLETJA

Jože Koropec*

UDK 949.12 Maribor »14«

KOROPEC Jože: Maribor v 2. polovici 15. stoletja. (Maribor in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 107—114.

Izvirnik v sloven., povzetelek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Referat predstavi cerkev, zemljiška gospostva, prebivalstvo, posebej Žide, upravo, zdravstvo, šolstvo, gospodarske dejavnosti, ujme, vojne in davčna bremena. Levobrežni obdravski Maribor je premagal v tem času nad 300 hiš.

V vladarjevem mariborskem spodnjem zemljiškem gospostvu s središčem v novem mestnem gradu je bilo okoli leta 1500 kuksnih 500 vinogradov in nad 300 podložnih družin, v mariborskem zgornjem zemljiškem gospostvu s središčem v starem gradu na Piramidi v posesti Walsseja in za njim Grabnov so zabeležili nad 300 vinogradov in okoli 280 podložnih družin.

Poleg listin predstavljajo davčni zapisi najodličnejšo zakladnico zgodovinskih spoznanj obravnavane mariborske preteklosti.

UDC 949.12 Maribor »14«

KOROPEC Jože: Maribor in the Second Half of the 15th Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 107—114.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The report presents the church, the manorial estate, the inhabitants, separately the Jews, the administration, the health service, the educational system, the economical activities, the rigors of the weather, the wars and the burdens of taxes. The Maribor, lying on the left bank of the Drava, had over 300 houses at that time.

In the ruler's lower manorial estate of Maribor with the centre in the new castle of the town, there were about 500 vineyards and over 300 families of serfs around the year 1500, in the upper manorial estate of Maribor with the centre in the old castle on Piramida, possessed by Walsee and after him by Graben, over 300 vineyards and about 280 families of serfs were noted down.

Beside the documents the written records of taxes represent the most excellent treasury of historical cognitions of the past of Maribor, treated in this report.

Smo v drugi polovici 15. stoletja v notranjeavstrijskem mestu Mariboru.

Za dušni blagor njegovega življa so se brigali po napatilih sekovskih škofov in njim nadrejenih salzburških nadškofov župniki Janezove — sedaj škofijske — cerkve, okoli katere je bilo pokopališče, magister Volf Vurm (1450), Jurij Swentenkrieg 22 let, sicer sekovski vikar in salzburški komornik po rodu iz Welsa jugozahodno od Linza — pečatil je tudi nekaj listin — in za njim dvorni kaplan in javni notar magister Janez Šortl okoli 1500. Bliže vernikom sta bila vikarja Peter

* Prof. dr. Jože Koropec, Pedagoška fakulteta Maribor.

** Referat na mednarodnih razgovorih »Schlaininger Gespräche« v Avstriji. Tam bo objavljen v nemščini v posebnem zborniku.

Valbram 15 let in provizor Tomaž okoli 1475. Zapisovalcem mestnih davžnih obveznikov, zgleđa, župniki niti imenoma niso bili v zavesti.

Stiki z verniki so bili najbolj zaupani kaplanom oziroma beneficiatom 4 beneficijev od prej in 6 novim. Vezani so bili na Janezovo, lebarsko Marijino in Ulikovo cerkev. Po slednjih dveh so se imenovala jugozahodna in severovzhodna mestna vrata oziroma pred njimi primestji. Kaplani so službovali pretežno od 10 do 39 let. Zanesljivo so se poleg latinščine in nemščine trudili tudi po slovensko.

Za desnoobrežne dravske vernike je skrbel blizu sedanje bolnišnice oglejski magdalenski župnik Boltežar iz Radovljice 17 let do 1498. V njegovi župniji je že stala blizu mesta cerkvice svete Kungote. Župnik se je brigal tudi za gradnjo nove podružnice sv. Bolfenka na Pohorju pri sedanji zgornji postaji vzpenjače. Ob nastopu službe je imel težave. V mesto je takrat prišel papežev poslanec. Za vernost Mariborčanov so se vsaj tu in tam brigali še menihi obdravskega minoritskega samostana blizu sedanje glavne tržnice, pa tudi cerkvene ustanove in ljudje, ki so imeli v mestu in blizu njega svoje posesti in dvore.

Že so poleg obrtniških bile pri življenju splošne cerkvene bratovščine tako svetega Duha, Telovega in posebna za duhovnike.

Župniku Šörtlu je okoli 1490 salzburški nadškof dovolil »zaradi cenenosti« izjemno dajanje odvez za velike javne grešnike, ki jih je, kot kot je bilo znano, bilo v mestu v obilju. Upajmo, da med njimi ni bil Peter Paternoster, meščan v 2. mestni četrti.

Ničesar ni znanega o morebitni verski nestrpnosti katoliških Mariborčanov do Židov v posebnem delu četrte mestne četrti, ne do njih, ne do njihove sinagoge in posebnega pokopališča.

Gospodarska moč mariborskih cerkvenih ustanov je bila povprečna. Slonela je na dohodkih lastnih podložnikov, sogornikov, lastnih vinogradov, zaslužka, desetine, daril in plodov dela služinčadi. Poleg izdatkov za poslovanje in gospodarjenje moramo upoštevati tudi izdatke za obnavljanje stavb. V mestnih seznamih davčnih dolžnikov naletimo tudi na cerkvene osebe.

Okoli leta 1200 se je mariborsko deželno knežje zemljiško gospostvo — svoje čase največje na Slovenskem — razdvojilo v vladarjevo večje spodnje in v zgornje, ki je prešlo v zasebno posest. Uprava zgornjega gospostva je ostala v gradu na Piramidi nad mestom.

Po letu 1500 je bilo spodnje gospostvo s kakšnimi 500 gorninskimi vinogradi, 300 podložnimi družinami in še s čim v mestu ocenjeno z blizu 400 imenjskimi funti, zgornje z okoli 280 podložnimi družinami in nad 300 vinogradi z blizu 280 imenjskimi funti, obe skupaj s 130 delom štajerske deželne imenjske vrednosti.

Za vladarje so vodili po 1450 spodnje gospostvo pogosto menjajoči se upravniki hkrati vrhovni kletarski mojstri. Zadnja 3 desetletja je bilo to gospostvo ali v zastavi ali v zakupu za vsoto 650 do 900 funtov. Sedež njegove uprave se je selil iz propadajočega spodnjega gradu pri Lebarjah prek zasilnega upravnega dvora konec 70. let — 1488 je v njem bival Suppan Mihev — v novi grad kot protiturško trdnjavo ob severovzhodnih mestnih Ulikovih vratih, sedanji mariborski Pokrajinski muzej. V letih 1466 in 1467 je moralo gospostvo oddajati mnogo denarja za dela na Šlosbergu v Gradcu. Novi samostan v Rottenmanmu je dobil odtod vino.

Po urbarju iz leta 1499 je kar petina podložniških družin posedovala več kot samo eno kmetijo. Do združevanja posesti je prihajalo zadnja desetletja, ko je najbolj zaradi vojn redno primanjkovalo ljudi. Takrat je v glavnem nastalo tudi prek 70 pušč. Če srečamo v tem urbarju še 80 polovičnih kmetij in domcev, moramo zanje reči, da je pred krizo za ljudi bila kriza za zemljo. Težki časi so narekovali znižanje podložniških obveznosti. Oživljanju pušč so bile namenjene večletne znatne olajšave. V urbarju so bili podložniki popisani z imeni in tudi s priimki.

Stara slovenska imena, ki smo jih v 13. stoletju še množično poznali, so skoraj povsem izginila, izrinila so jih cerkvena. Le pri enem podložniku je omenjen hlapec. Na sedaj avstrijski Kresnici—Grassnitzberg-u — je že stala Mihaelova cerkev. Med sogorniki so se javljali tudi mnogi iz Avstrije vse do Dunajskega Novega mesta.

Na posesti zgornjega gospostva so se 1445 prvič pojavili trije ribniki — sedanje ugledno mestno sprehajališče. Njegovi zemljiški gospodje so bili od konca 14. stoletja Walseeji. Ker so zelo zabredli v dolgove, je sodišče izročilo njihovo gospostvo okoli 1460 glavnemu upniku Frideriku Grabnu. V mestu in blizu njega so bila središča manjših svetnih in cerkvenih zemljiških gospostev. To so bile Betnava, Zgornje Radvanje, malteška komenda v Melju, admontski predvsem vinogradniški Račji dvor in Vetrinjski dvor, slednji je imel posesti tudi v mestu.

Okoliški zemljiški gospodi so pogosto posedovali v mestu imenitna bivališča, moderno bi pri tem mislili na mestni turizem.

Po davčnih zapisih je Maribor premogel tako na začetku kot na koncu 2. polovice 15. stoletja v 4 mestnih četrtih okoli 225 hiš in v primestjih ob levem bregu Drave, na zahodu in vzhodu 83 hiš. V tem času zvemo prvič za imena nadaljnjih 10 ulic.

Mesto so vodili deželnemu knezu kot mestnemu gospodu podrejeni mestni sodniki. Zvrstilo se jih je 15, od tega 6 s prekinitvijo po dvakrat. Najdalje je bil neprekidno sodnik 6 let Lenart Igelshofer, ki je po prenehanju funkcije živel v mestu še vsaj 17 let. Praviloma so bili sodniki že v zrelih letih. Eden sodnikov je bil hkrati židovski sodnik, šest v času izven mestnega vodenja tudi židovski sodniki, 4 upravniki vladarjevega spodnjega zemljiškega gospostva, 5 člani mestnega sveta, 2 špitalska mojstra. Za dva ne poznamo priimkov, 1 je bil po priimku Slovenec, dva sta bila mesarja — takrat zelo ugledna in donosna zadeva — 1 zlatar. Mandatna doba je trajala 2 leti.

Vladar je 1478 mestu potrdil pravico svobodne izbire mestnega sodnika, vendar le do preklica. To potrdilo je mesto stalo 25 funtov ob že 208 letno.

Mestni sodnik Lenart Igelshofer je vseh 6 let imel v zakupu vladarjevo sicer na spodnje zemljiško gospostvo vezano deželsko sodstvo. Sčasoma je postalo združeno z mestnim. Leta 1498 je vladar zahteval od mestnega sodnika, da opravlja deželskosodno funkcijo z večjo strogostjo. Deželsko sodstvo je bilo za mesto velika pridobitev, ne le, da je prinašalo lepe dohodke in razširjalo sodno oblast, temveč predvsem zato, ker je tako mesto imelo možnosti za preganjanje podeželske obrti in trgovine. Mesto je v velikem delu Slovenskih goric lahko povsem uresničevalo staro določbo, da ne sme nastati nobeno trajno trgovsko jedro v pasu 4 milj od mesta. Pri tem mestni sodniki niso nastopali samo v imenu mesta, temveč odslej tudi kot deželski sodniki.

Mestni sodniki so se poleg mnogih nalog morali brigati posredno še za mestno gmajno, pokopališče, opekarno in mestno javno uro.

Dne 3. maja 1451 je javljalo 6 pomembnih mariborskih meščanov, da je vladar pred časom ukazal zapreti v rotovžu v Dunajskem Novem mestu njihovega mestnega sodnika, ki je bil hkrati tudi vladarjev upravnik spodnjega gospostva. Zanj so jamčili in vladar ga je pogojno spustil na svobodo. Ostal je sodnik še naslednje leto, upravnik še dve leti.

Drugi sodnik je moral 1478 na cesarjevo zahtevo na Kraljevo 1478 izpustiti iz ječe gospo Hechtel in njeno služkinjo.

Ob sodniku so odločali o mestnih zadevah člani šestorice, mestnega sveta in redko občina. Med 25 znanimi svetniki jih je bilo blizu polovica iz obrti. Šest jih je imelo svoje pečate. Skoraj vsi so bili Nemci. V listini za leto 1473 so pričevali vsi takratni člani šestorice in mestnega sveta.

Za zapise so skrbeli mestni pisarji, za varnost stražarji, za stike blizu in daleč mestni glasniki in sli.

Pri 56 moških in 16 ženskih osebnih imenih v mestu bi lahko rekli, da niti tretjina njih, ki pa so jih imeli le prav redki, skrivajo Nemca. Tudi bi lahko pri tem spregovorili o času rojstev oziroma spočetij. Vodili so Janezi in Juriji, Marjete in Katarine. Andreji so izrivali Klavže. Samo po enkrat so počastili svetnike kar 29 krat pri moških in 7 krat pri ženskah. Sicer nam ženski svet množično predstavijo šele sezname glavarin v 16. stoletju, dosledno pa šele matrike 17. stoletja.

Mnogi meščanov so bili še brez priimkov in le z obrtniško izpovednimi. Priimki so bili zvečina nemški, slovenski so začeli naraščati pod konec stoletja, posebej v primestjih. Vedeti moramo, da srečamo v virih praviloma le družinske očete. Pri mestnih družinah je živela služinčad, ni je bilo malo, kako jo opredeliti po materinem jeziku.

Leta 1488 je živel v 2. četrti Štefan Marpurger. Tak priimek bodo raznesli v svet, posebej v Trst, konec stoletja iz mesta izgnani Židje.

V mestu so se pojavili že 1473 Iban, 1474 Iban Punčuh, od 1476 prvi uskoški Hrvati.

Za vrsto meščanov je bilo poudarjeno, da so prišleki od blizu in daleč, tudi iz krajev Budejovice, Gradec, Nürnberg, Regensburg, Strasburg in Dunajsko Novo mesto. So se pa tudi Mariborčani naseljevali drugod.

O mariborskih Židih nas za 14. in 15. stoletje seznanja nad 200 pričevanj. Židje niso imeli posesti le v getu, temveč tudi v bližnjih ulicah in na podeželju. Največ so pomenjali v denarnih poslih. Njihovo udejstvovanje je segalo do severne Italije in v Avstrijo. Denar so posojali najbolj s 43 % obrestmi, najpogosteje srednje velike vsote, a tudi do 300 funtov. Najbolj so posojali življu v Mariboru in njegovi okolici od podložnikov do cerkvenih oseb. Za zastavo so imeli dolžnikove vinograde, nekaj njih so si tudi prilastili, a jih naglo prodali. Žid Aram je posedoval 1456 nad 5 hiš v mestu. Zadolžnice so postajale menice. Včasih so imeli z dolžniki težave, ki bi jih tu in tam naj zakrivili upniki ali dolžniki.

Mariborski rabin Iserlein — umrl je 1460 — je bil hebrejski pisec. Zadeve med katoliki in Židi so reševali od cesarja imenovani židovski sodniki, sicer ugledni Mariborčani. Leta 1453 je reševal celo spor med strankami iz Špilja in Ljubljane. Židovski sodnik je imel ob sebi svojega pisarja. Kot plačniki posebnega davka, včasih z zamudo, so uživali vladarjevo zaščito.

Na zborovanju deželnih stanov v Gradcu 1492, razpravljal je tudi o Židih, je bil zastopan tudi Maribor.

Na stanovskem zborovanju v Mariboru 1494 so reševali tudi vprašanje nasilnih tujih najemnikov tudi zaradi pritožb s strani Židov.

Na deželnem zborovanju v Mariboru 1496 je vladar ob obljubljeni odškodnini pristal na izgon Židov. Do Kraljevega 1497 so se morali izseliti. Svoje so na hitro prodali ali vsaj skušali prodati. Mestni sodnik Bernardin Druckler, prišlek s Ptuja, je kupil njihovo sinagogo in jo kmalu preuredil v katoliško cerkev Vseh svetih. Židje so odšli v sosednje dežele in še dalje. Njihov izgon je za Maribor pomenil znaten gospodarski in kulturni udarec.

Z zdravljenjem in podobnim si je ustvarjalo dohodke 10 padarjev, najdalje Peter 16 let, včasih 2 in 3 hkrati. Padar Vincenc se je 1478 tožil cesarju zaradi prikrašanih plačil.

Meščanski špital, star že nad 100 let, je še večal svoje premoženje bilo z volili bilo z nakupi.

Njegov najpomembnejši dobrotnik je bil Pavel iz Gradca, od 1432 mariborski meščan, oskrbnik mosta in mestni mitničar.

Dne 28. marca 1468 mu je dobrega pol leta pred smrtjo zapisal vso svoje premoženje, ki ga je nabiral dobrih 30 let, med drugim 20 vinogradov, 4 mline in stoppe. Pavel je s tem omogočil spitalu, ki je pred 2 letoma pogorel, nadaljnji obstoj.

Vodili so ga špitalski mojstri, včasih 2 hkrati, za naš čas jih poznamo 9. Bili so to premožni meščani, med njimi obrtniki in Rupert, prišlek iz Dunajskega Novega mesta. Celjan Lenart Poppl je to mesto zasedal vsaj 11 let. Med 1476 in 1478 se je v špitalu mudila vinjarka.

Okoli 1490 je živel v mestu tudi Ulrik Kelberarzt. Desetlet pred njim se je pred Ulrikovimi vrati pojavil priimek Konskysmiert.

O šolstvu vemo bore malo. Učilnica je bila v 1. četrti, kjer se je ubadal z izbrano nadebudno mladežjo učitelj Rupert — 1452—1468. Dvajset let po zadnjem glasu o njem je popisana v davčnem seznamu 1488 le stara vdova nekdanjega šolnika.

Mariborčani so pod konec srednjega veka na veliko živeli od obrti. V letu 1452 je obrtniško označena zlasti s priimki kar tretjina davčnih zavezancev tako v četrteh kot v primestjih. Usnjarji so imeli tudi svojo ulico. Takrat je bilo v Mariboru 28 obrtniških poklicev in 104 obrtniki. Leta 1500 nudi sorodno sliko, le da se je število obrtnikov v 4. četrti podvojilo. Sočasno je bilo na delu do 14 krojačev, 10 čevljarjev, do 9 mesarjev in tesarjev, do 8 zidarjev in pekov in do 6 usnjarjev, mlinarjev in zlatarjev, drugih manj.

Nekateri obrtniki so se že družili v bratovščine in cehe, tako usnjarji, peki in mlinarji.

Po urbarju 1499 je moralo oddajati činž v spodnji grad 10 mestnih obrtnikov za posesti v primestjih. Mestni čevljarji so bili zavezani za 500 srebrnikov letno, mestni peki so morali odkupiti grajsko pšenico. Branjevke so morale počastiti sodnikovo soprogo z nاپitnino. S pomočjo mestne uprave kot deželosodne oblasti so obrtniki dušili podeželske šušmarje, ki so le v dostojni oddaljenosti od mesta mogli životariti.

Dota mesarjeve hčere, ko je stopala v zakon s kositrarjem, je 1463 znašala 32 funtov = očetov davek 4 let.

Naglašam, da so obrtniki takratnega časa bili obenem prodajalci svojih izdelkov, torej hkrati trgovci.

Na raznih krajih v mestu je **trgovalo** hkrati do 5 kramarjev. Kramar Ilj je bil 1494 četrtni mojster v 2. četrti. Kramar Jurij se je okrog 1490 tudi vojaško uveljavljal od Radelj do Frama. Mesto je ob proščenjih daleč naokoli pobiralo mitnino in stojnino v 12 krajih. Trgovsko najbolj živahno je bilo na mariborskih letnih sejmih okoli svečnice. Po starem zapisu naj bi bilo v mestu kar 8 ali več kramarjev in gostilničarjev.

Maribor je bil pomembno **prometno vozlišče**. Mesto se je borilo za zadevne predpravice in koristi. Že si je precej utrdilo stari večkrat razrahljani in načet monopol v vinski trgovini, ne brez popuščanj in žrtev. Ptujju je sicer 1459 uspelo sprostiti prevoz svojih vin skozi Maribor in Slovensko Bistrico, vendar le za kratko dobo. Štirideset let kasneje je bila ta ugodnost za Ptuj znova odpravljena. Okoli 1450 so imeli Mariborčani dlje časa svojo nadzorno mitnico v Slovenski Bistrici. Konec 15. stoletja je Maribor ob velikih ruških romarskih proščenjih pobiral mitnino pri Betnavi. Od srede 15. stoletja je odklanjal plačevanje šentpavelske mitnine v Velikovcu, vendar je pravdo izgubil.

Mesto je pobiralo mitnino od blaga, namenjenega semkaj in od prevoznega blaga na lentu, kjer se je šele smelo prodajati blago, ki je prihajalo po vodi, od kopnega prometa na dravskem mostu in pri mestnih vratih. Mitničarjem v pomoč je bil pisar.

Blago, ki je šlo skozi mitnico na Muti zahodno od Maribora, je bilo zvečina tudi v Mariboru. To so bila 1498 domača in boljša tuja vina, pivo, medica, med,

vosek, žita, živina, rože, usnje, sir, loj, mast, slaniki, sol, železo, železni izdelki, svinec, kositer, baker, steklo, manufakturno blago tudi iz Brež in Češke, papir, les, hmelj, olje, dišave, južno sadje, milo, mlinski kamni, brusi. Sol so tvorili Čehi, Kranjci in Bavarci. Sredi 15. stoletja so dobivali veliki ptujski trgovci zahodnoevropske tkanine po Dravi.

Leta 1499 so na veliko, tudi s posojili, skrbeli za preusmerjeni promet namesto skozi Rošpoh na zmagovite Košake.

Že od starine sem poznana mariborska votla mera je bila še vedno upoštevana.

Dnevni zaslužek 1465. leta zidarja je bil 18, tesarja 22 srebrnikov.

Mnogi Mariborčani so posedovali okoliške vinograde, ki so na severu segali tik do mesta. Pri njih so živeli njihovi viničarji v viničarijah, kjer so bile tudi stiskalnice in kleti. Vinogradniška posest je bila že pravo tržno blago. Meščani so se na veliko vključevali v vinsko trgovino in zaradi tega čuvali svoje stare predprave. V mestu so poznali vinotoče. Za 15 polovnjakov (po okoli 300 litrov) vina, prodanega na vinotoču, se je plačalo 1 funt davka.

Maribor so izredno pestile tegobe hudih desetletij. V mestu je na veliko gorelo 27. aprila 1450 in 21. novembra 1468. Iz pogostnih seznamov davkoplacovalcev se vidi, da se je prebivalstvo precej zamenjavalo. Na delu so morale biti epidemije.

Leta 1462 je bilo 28. junija v Mariboru v zvezi z ogrsko nevarnostjo notranjeavstrijsko posvetovanje. Cesar se je tu mudil še okoli 5. julija.

Razočarani najemniški poveljnik Andrej Baumkircher je ob ogrski potuhi vodil zvezo nezadovoljnega plemstva februarja 1468 proti cesarju. V noči od 1. na 2. februar so se njegovi polastili tudi Maribora in bližnjih strateških postojank Gromberga in Slovenske Bistrice. Iz Maribora je tekel denar za Baumkircherja že 1465. Cesarski zvesti najemnik Ignac Hohenwarter se s svojimi še marca 1469 ni mogel polastiti mesta. Jesensko trgatav so imeli v mestu za nasilno. Šele pomladi 1470 je prišlo do Baumkircherjeve pomiritve, njegova soldateska je mesto pred tem oplenila. Cesar je imenoval novo poveljstvo za Maribor 7. julija. Gromberški Andrej Greiseneker je zaradi sodelovanja v uporih zgubil imetje in glavo. Zakupnik primestnega admontskega vinogradniškega Račjega dvora pri Mariboru Hausner je bil ob svojo posest. Mariborčan Vilibald Nerer je bil oproščen krivde šele 12. marca 1478. Za vso dobo Baumkircherjeve okupacije ni ohranjena nobena v Mariboru spisana listina.

Za 29. junij 1474 je cesar ukazal udeležbo za notranjeavstrijsko zborovanje v Mariboru, da se bo razpravljalo o turški nevarnosti. Tod okoli so se Turki podili že 1472.

Na zasedanju v Mariboru 1474 so zvedeli štajerski deželni stanovi, da se bodo podložniki izselili ali se povezali s Turki, če obramba dežele ne bo učinkovita. O podložniški grožnji so stanovi obvestili cesarja.

Za 9. april 1475 je bilo napovedano novo mariborsko protiturško notranjeavstrijsko zborovanje. Pri Mariboru so bili Turki znova 1477.

V vojni z Ogrji je Szekely pomladi 1481 več dni brez uspeha oblegal mesto s topovi. Blizu mesta so se podili Turki leta 1493. Novo protiturško zasedanje v Mariboru je bilo najavljeno za 7. april 1494. Še 14. aprila 1494 sta se tu mudila cesarski zakladnik in general Simeon Hungersbach in deželni vicedom in pisar Lenart Ernaw. Zopetno zborovanje je bilo tu še isto leto 16. oktobra zaradi nebrzdanih tujih najemnikov. Jeseni so bili Turki tu blizu.

V neprizanesljivo nevarnih časih so morali meščani brez izjeme mnogo žrtvovati za svojo varnost. Skrbno in prizadevno so obnavljali, popravljali in zboljševali obzidje in trdnjave. Na vladarjev ukaz so jim morali pomagati okoličani z delom in gradivom. Mestna opekarna, oddana v najem, je imela obilo dela.

Z vladarjevim novim gradom na severovzhodu obzidja je zrasla imenitna mestna obramba. Posebej so zavarovali dravski most z utrjenim južnim desnoobrežnim mostobranskim Taborom, znanim že 1463. Pri utrjevanju so dobili pomoč tudi iz mitnice v Rottenmannu in iz Otenburga. Vladar je nastavljal za ogroženi Maribor posebnega glavarja. Leta 1489 je dobil 500 funtov za letno vzdrževanje 12 konjenikov in stražarjev. Mesto samo je povsod okrepilo straže. Sli so pogosto hiteli na poizvedovanja.

Poleg vseh teh bremen so Mariborčane težili obrtni davki. Od 270 funtov v letu 1462 so porasli na 730 funtov v letu 1499. Davčni zaostanki so kljub temu bili dokaj povprečni, letno so nanесли le kakšno desetino.

Blizu polovice davkopllačevalcev je ostala revna. Priložnostni zaslužek so si iskali nosači. Število bogatejših se je skozi pet desetletij podvojilo. Ti so bili izjemno visoko obdavčeni. Leta 1452 so pomenili le devetino obveznikov. Plačali so 54 % vsega davka. Ob zatonu stoletja so predstavljali osmino obveznikov, obremenili so jih s 60 % celotne vsote.

Pri premožnejših meščanih naletimo na služinčad in viničarje. Bogati meščan Muli je imel kar lastnega pisarja. Nekateri njih, četudi niso prišli v mestno vodstvo, so imeli svoje pečate.

Bili smo v Mariboru v 2. polovici 15. stoletja. Pet desetletij se je v pol ure pretočilo iz časovno skromnejše bodočnosti v bogatejšo preteklost. Maribor še takrat ni bil za razliko od soimenjaka ob Lahni Marburg an der Drau, tudi še ne Maribor. Tako ga je poimenoval šele leta 1836 njegov nekdanji podeželski srednješolec, ko je že postajal slovensko in hrvatsko zavedni literat Stanko Vraz.

Mestna ura je torej odbila konec 1. polovice 2. tisočletja. Kako so Mariborčani pričakali začetek svoje in naše polovice. Kako bodo ali bomo čez 11 let pričakali njen zaton obenem zaton tisočletja. Se bo brez strahu vstopilo v 3. tisočletje.

Smo v na moč vsestranskem prijetnem mestu Schlainingu. Še nekaj naj vam povem. Poleg listin predstavljajo večkrat omenjeni davčni zapisi najodličnejšo zakladnico zgodovinskih spoznanj obravnavane mariborske preteklosti. Letošnje tukajšnje znanstveno srečanje je šele bilo dovolj močan vzvod, da so vendarle prišle zelo pozno po zaslugi Pokrajinskega arhiva v Mariboru in Štajerskega deželne arhiva v Gradcu njihove kopije v Maribor, ki šteje danes 120 krat toliko življa kot pred petsto leti.

Morje, 26. avgusta 1989

MARIBOR IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 15. JAHRHUNDERTS.

(Referat auf den internationalen Gesprächen »Schlaininger Gespräche« in Österreich am 22. September 1989.)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Mariborer Pfarre wurde von Pfarrern deutscher Abstammung geleitet. In der Steuerliste der Stadt waren ihre Namen selten nicht vorhanden oder erwähnt. Mit den Gläubigen befassten sich meistens die Kapläne. Ihre Amtstätigkeit in der Stadt dauerte grösstenteils recht lange, auch bis zu 39 Jahren. Es ist sicher, dass sie sich neben der lateinischen und deutschen Sprache auch der slowenischen Sprache bedienten. Im Jahre 1490 waren in der Stadt viele grosse Sünder öffentlich bekannt. Nichts weiss man von der Mariborer Glaubensunduldsamkeit gegen die jüdischen Mitbürger. Für die Gläubigen der Pfarre von St. Magdalena auf dem rechten Draufer sorgte in den letzten zwei Jahrzehnten der Pfarrer Baltasar aus Radovljica. Zur Zeit seiner Tätigkeit als Pfarrer, wurde das Kirchlein Bolfenk (St. Wolfgang) auf Pohorje errichtet.

Die neue Stadtburg (Burg Marburg) und die Burg auf Piramida (Obermarburg) waren vor dem Jahr 1500 die Mittelpunkte der grösseren Grundherrschaften.

Das Steuerregister des linken Draufufers von Maribor brachte es auf mehr als 300 Häuser. Zu den schon bekannten Strassennamen kamen noch zehn neue hinzu. Wenigstens 15 Stadtrichter mit zweijährigen Mandatsperiode folgten einander. Es gab viele Zugewanderte von nah und fern in der Reihe von Bürgern, aber auch die Mariborer Bürger siedelten sich anderswo an.

Die Tätigkeit der Mariborer Juden reichte bis zum nördlichen Italien und weit ins Innere Österreichs. Sie borgten meistens mittelgrosse Summen, gewöhnlich zu 43 % Zinsen. Ihre Schuldscheine wurden zu Wecheln. Der Jude Aram besass über 6 Häuser in der Stadt. Der Rabbiner Iserlein war ein hebräischer Schriftsteller. Das Edict des Kaisers vertrieb alle Juden bis zum Dreikönigstage 1497 aus der Steiermark. Ihre Landesverweisung bedeutete einen ziemlich grossen wirtschaftlichen und kulturellen Schlag für die Stadt.

Mit dem Heilverfahren und ähnlichem befassten sich Wundärzte, zehn von ihnen sind bekannt, manchmal zwei bis drei gleichzeitig. Der Verwalter der Brücke und der Mautner der Stadt Pavel vermachte im Jahre 1468 sein ganzes grosses Vermögen dem städtischen Spital, das vor zwei Jahren niedergebrannt worden war und ermöglichte auf diese Weise seinen weiteren Bestand.

Sehr wenig weiss man vom Schulwesen. Die Lehranstalt befand sich im 1. Bezirk. Da befasste sich mit der ausgewählten, wissbegierigen Jugend Lehrer Rupert zumindest 16 Jahre.

Gegen Ende des Mittelalters lebte eine grosse Zahl der Mariborer Bürger vom Gewerbe. Sie waren gleichfalls Verkäufer ihrer Erzeugnisse, also waren auch Kaufleute. Übrigens lebten vom Handel gleichzeitig nur 5 Händler. Die Stadt war ein bedeutender Wasser- und Landverkehrsknotenpunkt. Ende des Jahrhunderts wurde mit grossem Eifer der Strassenverkehr von der Rošpoh Strasse nach dem sieghaften Hang von Košaki auf die Dauer umgeleitet. Es war charakteristisch für die Bürger, dass sie Besitzer von Weingärten in der Umgebung der Stadt waren.

Die Bürger wurden von Feuersbrünsten, Epidemien, Kriegen und Steuern ausserordentlich belastet.

Neben den Urkunden bedeuten die Steuerlisten die vorzüglichste Schatzkammer geschichtlicher Erkenntnisse der erörterten Mariborer Vergangenheit. Erst das heurige, hier stattfindendes wissenschaftlicher Zusammentreffen, war eine genug wichtige Veranlassung, dass ihre Kopien, wenn auch mit grosser Verspätung, aber doch nach Maribor zugeschickt worden waren.

GRADBENI ORIS MALEČNIKA IN NJEGOVE OKOLICE

Jože Curk*

UDK 726.5(497.12 Malečnik)

CURK Jože: Gradbeni oris Malečnika in njegove okolice. (Malečnik und seine Umgebung). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, str. 115—123.

Izvirnik v sloven., povzetelek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtor opisuje tisti del mariborske okolice, ki leži med Dravo in Pesnico ter oblikuje njeno vzhodno obrobje. Gre za gričevnat svrt, ki ni promor izrednih spomnikov, zato pa mnogo manjših, ki ga oprdeljujejo s svojo historično pričevalnostjo ter s tem kulturno bogatijo. Gre predvsem za cerkve v Malečniku in na Gorci ter v Koreni, Pernici in Vumpahu, za več znamenj in za hrastovško gosposkiško pristavo v Celstrini.

UDC 726.5(497.12 Malečnik)

CURK Jože: The Description of the Buildings of Malečnik and its Surroundings. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 61 = 26(1990)1, p. 115—123.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author describes that part of the surroundings of Maribor which lies between the Drava and the Pesnica and forms their eastern region. It is a hilly land which has no explicit monuments, but a lot of smaller ones which declare themselves with their historical witnessing and so enrich themselves culturally. These are before all the churches at Malečnik, on Gorca and at Korena, Pernica and at Vumpah, several marks and the dairy—farm of the manorial estate of Hrastover at Celstrina.

Kraj, kjer Drava zaradi obrobja Slovenskih goric spremeni svoj tek iz vzhoda v južno smer, je moral biti za človeka že od nekdaj prometno zanimiv. Pri tem ne mislim samo na vodno (v času poznobronaste dobe kulture žarnih grobišč Ruše—Maribor—Ptuj—Ormož), ampak predvsem na kopne poti, ki so se uveljavile v poznoželezni in zlasti rimski dobi. Gotovo je, da so vicinalne zveze Poetovione z Virunom in Flavio Solvo potekale preko mariborskega ozemlja, gotovo pa je tudi, da sta iz Ptuja vodili proti severozahodu še dve poti: ena vzdolž Drave do velikih kamnolomov v okolici Kamenščaka (znameniti svetobarbarski peščenec, ki ga je uporabljal tudi srednjeveški Ptuj) in druga po dolini Grajene ter preko Vurberga, Korene, Pernice in Jarenine v dolino Mure. Po pregonu Madžarov v dolino Pesnice okoli leta 970 je to ozemlje postalo obmejno (Grmada, Straže, Stražiše, Hrastovec—Haag, Preska, Gradišče, Hum itd.), ki pa se je v 11/12. stol. polagoma poglabljalo, dokler ni okoli leta 1200 postalo popolnoma zaledno. Zgodnja omemba krajev (Dragučova okoli 1110, Nebova 1207, Metava 1227, Vodole 1229, Trčova 1236, Grušova 1265, Jablance 1265, Vinička vas 1265, Sp. Zimica 1286, Žitečka vas

* Jože Curk, dipl. umrtnostni zgodovinar, Ljubljana

1286, Zg. Korena 1290, Sp. Korena 1298, Mala Zimica 1298, Ruperče 1300, Malečnik 1321, Ložane 1338, Celestrina 1432, Tetiče 1454, Pernica 1406, toda Groblje že 1297 itd.) govori za njegovo poselitev že v 11. in 12. stoletju. Nastanek Maribora je ta razvoj pospešil. Njegovo mostišče je povzročilo nastanek lokalnih cestnih povezav, ki so omogočile višjo obliko fevdalne organiziranosti tega ozemlja. Cesta iz Maribora se je (kjer se približno še danes) cepila: en krak je vodil čez Lajtersperk ob severnem robu Košaškega gričevja v Pernico, drugi je tekel med Sojčo in Orešjem mimo Melja in čez hrib (Schleipfen) v dolino Vodolskega potoka ter dalje v Malečnik. Tu se je cepil. En krak je vodil ob Dravi skozi Trčovo in pod Kamenščakom v Zg. in Sp. Duplek ter Vumpah, drugi je čez Hrencu in mimo Grajskega griča pripeljal v Pernico, tretji pa čez Ravni križ in Nebovo v Ruperče in Ložane v Pesniški dolini. Ko je Drava uničila pot ob Dravi skozi Trčovo, so odprli leta 1772 njeno vzporednico Ravni križ (Nebova)—Metava—Zg. Duplek po dolini Žitečkega potoka (arhiv v Admontu). Kot vidimo, je bil Malečnik od nekdaj važno prometno križišče, ki ga je še podkrepila poslovna volja bogatega Jakoba Felberja, ki je ozko stezo med Meljskim hribom in Dravo okoli leta 1840 spremenil v vozno pot oziroma cesto, s čemer je odpadel stari obvoz preko hriba.

O posestnih razmerah, ki so bile zaradi vinogradništva močno razdrobljene, ne bom govoril, ker niso močnejše vplivale na gradbeno podobo pokrajine z redkimi vasmi, toda mnogimi zaselki, ki so jih popreje vidno poudarjali vetrni mlini in lipe, od konca 18. stoletja dalje pa predvsem topoli (zaradi strele). Fevdalni objekti so bili redki in na obrobju: Meljska komenda in domnevni Tannenberg (hof) na severozahodnem, Hrastovec in Štrlek na severovzhodnem ter Vurberg na jugovzhodnem koncu opisanega ozemlja. Razen Hrastovca so vsi že v razvalinah ali pa so sploh zginili, kar velja tudi za dvore (v Trčovi in Dvorjanah) in pristave (v Celestrini).

Drugače je s cerkvenimi objekti. Ker so pripadali skozi stoletja vedno isti organizaciji (mariborski pražupniji nato šentpeterski župniji in končno lokalnim župnijam), so se ohranili in nam gradbeno o tej pokrajini tudi največ povedo. Pet jih je, med njimi je le cerkev na Gorci podružnična.

Župna cerkev sv. Petra se pojavi v zgodovini leta 1236, njen vikariatni župnik pa leta 1338, torej je morala nastati že vsaj na začetku 13. stoletja. Bila je v zasnovi romanska, a gotizirana (leta 1416 je bilo danih 10 ft za njeno gradnjo) in opremljena z zahodnim zvonikom. Leta 1424 stoji v njej oltar NLG, leta 1462 pa Andrej Hollenegk s Hrastovca dotira pri njej ustanovo. Po turški oplenitvi septembra 1532 so jo obnovili in oktobra 1535 jo je lavantinski škof Lenart znova posvetil. Kakšna je bila, ne vemo, vemo pa, da je bila precej manjša od sedanje, saj je na vsaki strani le za dober meter presejala širino zvonika. Zvonik, ki se je edini ohranil od srednjeveške cerkve, je gotski. Bil je za etažo nižji. Hrani troje zaidanih zašiljenih kamnitih zvonovih lin, v vzhodni steni pa četrto manjšo tik nad slemenom nekdanje nesomerne ladjine strehe, ki je bila proti jugu položnejša in daljša kot proti severu. Gotovo sta cerkev sestavljali pravokotna, v osnovi romanska ladja ter ožji in nižji, poligonalno zaključeni gotski presbiterij, ki je morda nastal okoli leta 1416. Leta 1535 se omenja predvsem posvetitev presbiterija z glavnim oltarjem in zvona, kar govori že za obstoj zvonika, katerega nastanek smemo na splošno postaviti v 2. polovico 15. stoletja.

Več nam povedo o gradbeni usodi cerkve viri iz 17. stoletja. Gre za vizitacijske zapisnike in cerkvene obračune. Leta 1615 je bila cerkev s 3 oltarji sicer v redu vzdrževana, ne pa pokopališče s karnerjem. Leta 1668 pa se že ugotavlja, da je sicer lepo opremljena cerkev premajhna in zvonik prenizek. Takratni župnik Franc Garzarolli (1652—1685) je zato sklenil cerkev povečati. V letih 1668—1671 je dotlej skromno cerkev povečal s tem, da ji je mesto starega manjšega prizidal nov večji presbiterij, vzdal pevsko emporo in jo opremil z 20 polžastimi stopnica-

mi, vdela nov portal in 5 kamnitih okroglih oken, kamnito tlakal cerkveno notranjščino in jo opremil s 3 novimi oltarji (glavnim in 2 slavoločnima). Pri teh delih so sodelovali: kamnoseka Mihael Perz iz Maribora in Adam Pillius iz Ptuja, mizarja Janez Jurij Rossler iz Lipnice in Benedikt Khuster iz Maribora ter slikarja Janez Jurij in Filip Khiendl iz Maribora. Župnik Janez Knechtl (1685—1708) je kmalu po nastopu službe dal z denarno pomočjo krškega škofa, ki je v Šempeter poslal svojega arhitekta, povišati zvonik za gornjo etažo, ga opremiti z uro in pokriti s čebulasto streho ter pozidati zakristijo ob severni strani presbiterija. Tako cerkev nam kaže slika sv. Urbana na Gorci, ki je nastala okoli leta 1690. Vizitacijska zapisnika iz let 1701 in 1703 ugotavljata, da je bila prvotna mala cerkev pred okoli 30 leti povečana »za dve tretjini«, da ji je bil pred okoli 15 leti prizidan »veličasten« zvonik, ki ga je dokončal škofov osebni arhitekt, da je bila prezidana cerkvena zakristija, da ima cerkev sedaj 5 oltarjev in 4 zvonove ter da pri njej deluje bratovščina sv. Petra.

Taka je ostala cerkev do časa župnikovanja dr. Janeza Krstnika Sitticha (1725—1759), ki je dal kmalu po svojem prihodu zaradi vodne nevarnosti staro cerkev razen zvonika in ladjine ter presbiterijeve južne stene podreti in postaviti med leti 1726 in 1736 sedanjo s tem, da jo je premaknil bolj proti severu.

Zunanjščina: Pravilno orientirana cerkev obsega vhodno vežo, zvonik ob južnem delu zahodne fasade, pravokotno ladjo in 3/8 zaključeni presbiterij z na severu prizidano nadstropno zakristijo. Cerkev je brez talnega, a z bogatim venčnim zidcem. Fasade členijo dvojne lizene, zvonik vogalni pilastri. Okna so pravokotna in lunetasta, opremljena z baročnimi mrežami. Stranska ladjina portala imata močni prekladi, južni nosi napis MG 1840. Na južni strani presbiterija je vežast vhod v kripto iz leta 1857. V zahodni fasadi sta 2 profilirana pravokotna portala s kovanimi mrežama, med njima nagrobnik župnika Nikolaja Alojza Škofa iz leta 1801. Njegov nastavek s hermama, školjkasto zaključeno nišo in polkrožnim čelom z reliefom Boga očeta (BO) je ostanek starega oltarja iz konca 16. stoletja, ki ga je leta 1733 sestavil kipar Janez Walz iz Maribora. Vhodno vežo nosijo 3 slopi in 2 križna oboka. Zvonik kaže na fasadi zazidano, trilstno zaključeno okno, nad baročnimi zvonovimi linami pa male polkrožno sklenjene line s poševnimi ostenji. Pokriva ga pločevinasta čebulasto-laternasta streha iz leta 1779.

Notranjščina: Zvonico pokriva banjasti obok, ki ga z ladjo veže zašiljeni lok, prostor ob zvoniku pa križni obok. Tu je niša za krstnik in vhod na pevsko emporo. Ta počiva na 2 toskanskih stebrih in 2 križnih obokih. Pravokotno ladjo členijo dvojni pilastri z golšami in dvojne oproge ter pokrivajo 3 križni oboki. Ob straneh jo spremljajo po 3 križno obokane kapele z oratoriji. Vse krasi bogat štuk in slikarija. Polkrožno spet slavolok z dvojnima slopoma krasi podoben štuk in napis: Aedificatum 1730 Renovatum 1871. Presbiterij členijo podvojeni pilastri in oproge, pokrivata križna oboka in nerazčlenjen, zaobljen oltarni zaključek. Tudi presbiterij krasi freske in štuk. Portal iz presbiterija v zakristijo je ušesast, profiliran in okrašen po ogredju z nizom cvetnih obeskov in operotničenih glav. Enako kot lep lavabo poleg njega izvira še iz prešnje zakristije iz konca 17. stoletja. Zakristijo pokriva banjasti obok s sosvodnicami, oratorij pa zaključuje grlast strop z razgibanim poljem in fresko Zadnje večerje v sredini. Kronogramski napis: eCce agnVs Del eX osas noXas a MatVrVs, daje letnico 1736. Vežno stopnišče je baročno, kar velja tudi za kovano ograjo obhajilne menze.

Cerkev kaže na podstrešju enotno, pretežno kamnito gradnjo z opečnimi oboki. Kripta pod ladjo predstavlja 12 × 4 m velik prostor s 64 stenskiimi grobnimi nišami, od katerih jih je 24 zazidanih, ostale so prazne. Na ženskem grobu iz leta 1730 so naslikane ženske avbe. Vhod v kripto je bil do Jožefa II. iz ladje, od leta 1857 je z zunanje presbiterijeve strani. Cerkev obdaja obzidje kot ostanek

pokopališča, ki so ga leta 1846 od tu preselili k Marijini cerkvi na Gorco. Vanj in v cerkev je vzdanih precej klasicističnih nagrobnikov iz obdobja 1793—1845. V 19. stoletju cerkev ni doživljala večjih gradbenih posegov. V zvezi s prenosom relikvij rimskega mučenca Faustina iz Gradca na Gorco leta 1844 in v župno cerkev leta 1871 so v zvonici uredili posebno kapelo, ki pa je leta 1912 relikvije zopet zgubila, ko so jih prenesli v menzo glavnega oltarja. Sicer pa je stavba cerkve doživljala le občasne obnove na zunanjsčini in v notranjsčini, ki so zadevale predvsem njene omete in poslikavo (n. pr. leta 1871).

Avtorstvo sedanje cerkvene stavbe ni sporno. Načrte zanjo je napravil graški arhitekt Jožef Ebner po letu 1725, izvajalec del pa je bil njegov sorodnik Jeremija Gotfrid Ebner. Štuk je izdelal neimenovani štuker, domnevno italijanskega porekla s svojim pomočnikom leta 1736, slikarska dela pa sočasno mariborska slikarja brata Janez in Matija Mittermayer. O zasnovi cerkve (ladje s stranskimi kapelami in galerijskimi emporami ter nekaj nižjim in ožjim presbiterijem) lahko rečemo, da je za svoj čas že rahlo zastarela, a da je bila prav v graškem stavbnem okolju dokaj trdno zasidrana, saj se je ohranjala še daleč v 2. četrtino 18. stoletja, dokler je niso spodrinile centralno zasnovane arhitekture tipa Ponikva—Rogatec—Sladka gora . . .

Pravilno orientirana **podružna cerkev Marijinega vnebovzvetja na Gorci** se stoji iz vhodne veže, zvonika, ladje z zakristijo in oratorijem ter $3/8$ sklenjenega presbiterija s prizidanima južno in severno kapelo. Posredno se cerkev sicer pojavlja že leta 1493, ko se omenja njen vinograd, vendar se hrib Gorca, na katerem stoji, imenuje s tem imenom že leta 1454 (Gurtzperg), okoli leta 1480 pa je že obstajala bratovščina Naše gospe. Iz tega smemo sklepati, da je cerkev začela nastajati že kmaľu po trichetrtini 15. stoletja. Leta 1517 je bila sestavljena iz ladje (ki nosi to letnico na prvem južnem oporniku) ter enako širokega in visokega presbiterija, a je bila še brez vhodne veže, zvonika, kapel in zakristije. To poznogotsko stavbno jedro obstopajo z zahodne in južne strani ladje oglati oporniki z zaključki v obliki križnih rož, ob presbiteriju pa poligonalni ($5/8$) z enakimi zaključki. Visoka, zašiljena, dvodelna okna krasi krogovičje v obliki rozet in ribjega mehurja. Cerkev obteka več zidcev: talni, stenski in venčni, katerih drugi se ovija tudi okoli opornikov. Od teh stojita oba zahodna poševno na ogalih, kar je značilno za madžarsko in slovenjegoriško pozno gotiko. Na prvem oporniku sta črki AO ter letnica 1517 in 1880. Zvonik z zašiljenimi zvonovimi linami zaključuje baročen, nad urnimi kazališči usločen venčni zidec, pokriva pa neogotska pločevinasta piramidasta streha, ki je po zadnji obnovi ostala brez ogalnih fial. Cerkveni prizidki so precej nižji od ladje in presbiterija. Vrata v južno kapelo nosijo letnico 1846, iz istega leta pa je tudi sedanja zakristija z oratorijem.

Notranjsčina: Ladjo in presbiterij pokrivajo po tri obočne pole, slednjega pa še $3/8$ zaključek. Oboki počivajo na polstebrih, katerih čašaste kapitole ovija neogotsko grčasto listje, rebra dvojnožlebastega profila pa se spletajo v zvezdasti obok v ladji in mrežastega v presbiteriju. Podobno profiliran zašiljeni slavolok le rahlo prekinja novito cerkveno notranjsčino. Severno kapelo pokrivata križna oboka, južno kapelo visok zrcalast strop, vežo, zakristijo in oratorij pa raznovrstni tipi obokov. Slavolok in južno kapelo krasi štuk v obliki fruktonov in operetničenih glav, severno kapelo, razčlenjeno s pilastri in močnim profiliranim ogredjem, pa preprosta kompozicija angelske glorijske iz 2. polovice 18. stoletja. Vhod na zvonik vodi po polžastem stopnišču v severozahodnem kotu ladje. Vhod iz ladje vanj je živorob in polkrožno sklenjen, prehod iz njega v prostor ob zvoniku pa je pravokoten ter posnet na ajdovo zrno. Zvonik je v ladjo vstavljen, za kar govori njeno obokanje, ki sega pod njim do zahodne fasade. Ima zašiljene zvonove line in zvonova, katerih prvega je ulil leta 1567 Hipolit Marks iz Ptuja, drugega pa leta 1642 Frančišek Giot iz Lotaringije. Cerkveno podstrešje govori za dvo-

fazno, izrazito kamnito gradnjo (najprej presbiterija, nato ladje) z opečnimi oboiki, zvonik je vzidek iz sredine 16. stoletja, ostalo so prizidki iz poznejših stoletij. V ladjo vodita zašiljena gotska vhoda, od katerih ima glavni obliko stopničasto poglobljenega izžlebljenega portala. Vhodna veža na oktogonálnih slopih pred njim je iz okoli leta 1665.

Iz povedanega je dobro razvidna gradbena rast objekta skozi stoletja. Prvotna cerkev je najprej obsegala le presbiterij, h kateremu so po daljšem premoru do leta 1517 prizidali ladjo, ki je enako široka in visoka, vendar krajša od njega. Tako nastala, dvofazno zgrajena cerkev je po sredini 16. stoletja dobila zvonik, okoli leta 1665 južno in severno kapelo z zakristijo in oratorijem, pevsko emporo in vhodno vežo, okoli leta 1750 je bila severna kapela predelana, ker so vanjo prenesli oba B. Khusterjeva oltarja iz župne cerkve, leta 1846 pa je nastala sedanja zakristija z oratorijem, povezanim s pevsko emporo.

Cerkev je doživela več obnov, prvo po turški devastaciji med leti 1532 in 1535, ko je že imela lastnega beneficiata bratovščine Naše gospe. Leta 1657 je bil s skrbjo ugotovljen upad romarjev zaradi božjepotnega razmaha bližnjih konkurenčnih Brezij. Leta 1668 je govora o cerkvi na Gorci, kot da je nova, saj je bila vsa obnovljena in dobila je 7 novih oltarjev, posvečenih Mariji, Janezu Krstniku, Urbanu, Ani, Ahaciju, ter neposvečena Florjanu in Jožefu v obeh novih kapelah. Leta 1703 je premogla že 8 oltarjev, 3 zvonove in orglje. Iz obeh vizitacijskih zapisnikov je razvidno, da so cerkvi na Gorci okoli leta 1685 prizidali obe kapeli, opremili zvonik leta 1677 z uro in bogatejšo piramidasto streho in vzdali pevsko emporo, na katero so leta 1688 postavili orglje. Tako nam jo kaže slika sv. Urbana iz okoli leta 1690 in votivna slika iz leta 1680.

Ker je bila cerkev med leti 1785 in 1808 eksekrirana, so jo morali tega leta znova posvetiti. Veliko obnovo v smislu regotizacije je cerkev doživela za župnikovanja Marka Glaserja v letih 1863—1864 (sodelovali slikarji Tandler, Tomaž Fantoni, Jakob Brollo, mizarji Jožef Kainz, Franc Potočnik, Blaž Hribernik). Leta 1902 so obnavljali notranjščino in ob tem našli pod tlakom nagrobnik krškega škofa Urbana Sägstetterja (1556—1573), leta 1965 pa zunanjščino. Zvonik je doživljal obnove v letih 1677, 1776, 1827, 1864 (ko je dobil sedanjo neogotsko streho za 3400 gld), 1898, 1904 in 1959. Poslikana okna so iz leta 1913.

Po letu 1532 so cerkev obdali s taborom, ki je bil štirikotne oblike. Segal je od vhoda na pokopališče pri mežnariji do kapelice 12. postaje križevega pota. Glavni vhod je bil iz smeri župne cerkve. Leta 1820 so ga podrli in z materialom podzidali župnišče. Pritlična mežnarija z nebaročnimi vrati je iz leta 1795.

Pokopališča: Prvotno pokopališče pri župni cerkvi, opremljeno s karnerjem, se je uporabljalo do julija 1787 ter med leti 1793 in 1845, ko je nevaren usad ogrozil ne samo pokopališče, ampak tudi samo cerkev. Obdajalo ga je obzidje, ki se je začelo leta 1811 podirati, nakar so zgradili v letih 1825—1826 novega, ki ga je dal župnik Marko Glaser leta 1877 pokriti s kamnitimi ploščami. Drugo pokopališče s 84 grobovi je bilo pod starim presbiterijem župne cerkve, ki se je uporabljalo med leti 1708 in 1759 (J. K. Sittich) in nato še enkrat leta 1888. Med leti 1787 in 1793 se je uporabljalo pokopališče pod vinogradom Kraljevščakom med 1. in 3. kapelico križevega pota, od leta 1845 pa se sedanje pokopališče na Gorci, ki je bilo že večkrat povečano.

Med župno cerkvijo v Malečniku in podružno cerkvijo na Gorci stoji 13 kapelec križevega pota, ki so nastale v letih 1846—1847. V njih so visele slike graškega slikarja Jožefa Tunnerja, ki so jih leta 1871 prenesli v župno cerkev, kapele pa je fresko poslikal Jakob Brollo. Kapele, ki so danes brez slikarskega okrasa, so bile obnovljene leta 1965. Pred drugo kapelico stoji piramidasta marmorna stela v spomin na naglo smrt župnika Matija Breznika dne 30. 4. 1817, zadnja, štirinaj-

sta kapela pa stoji na pokopališču gorske cerkve ter hrani razgibano postbaročno plastično skupino Kalvarije.

Župnišče je gotovo obstajalo že leta 1338, ko se prvič omenja šentpeterski župnik. Po turški oplentvi leta 1532 so ga obnovili. Moralo je biti nadstropno in precej veliko. Leta 1573 je obsegalo 13 prostorov: veliko sobo, kuhinjo, hodnik, shrambo, 6 večjih in manjših sob ter 3 kletne prostore. Leta 1602 so ga popravljali in pri njem postavili velik hlev. Leta 1685 ali malo pozneje so ga ponovno obnavljali, enako kaplanijo in hlev. Na sliki iz okoli leta 1690 stoji nadstropno župnišče zahodno od cerkve, oba nosi brežna eskarpa in obdaja obzidje. Danes je nadstropno župnišče sestavljeno iz dveh pravokotno stoječih traktov. Severni je v osnovi iz sredine 16. stoletja. V njegovo pritlično in kletno etažo z banjastimi oboki vodi polkrožno sklenjen portal s posnetim robom, osvetljuje pa več lin s kamnitimi, po robovih močno posnetimi okvirji. Zahodni trakt je sto let mlajši. Župniščna fasada iz 18. stoletja je členjena z lizenami, oksenske police krase viseče volute in cofaste zavese, okna pa so deloma opremljena z diagonalnimi mrežami. Župnišče še hrani ploščo z grbom in napisom župnika Melhiorja Rainierja (1639—1652) iz leta 1647. Pravokoten dvoriščni portal nosi letnico MGP 1846, ko je bila notranjščina župnišča obnovljena. Verandasti balkon na vzhodni fasadi ima napis MGP 1861.

Stara šola je bila leta 1869 predelana in dvignjena v nadstropje, mlajša šola je iz leta 1906. Hiša Malečnik 2 je ključastega tlorisa, 3—3—2 osna, nadstropna, na zunanjščini poznobaročno členjena. Hiša Malečnik 4 vzhodno od cerkve oziroma šole je 3 × 5-osna meznarija, ki jo členijo močne lizene. Od leta 1760 je služila za malečniško šolo. Hiša Malečnik 13 je pritlična, 5 × 2-osna stavba z lizenasto fasadno členitvijo in segmentno oblikovanim portalom. Podolžne kletne line so kamnite, okna imajo maltaste okvire, ogalnik predstavlja hrbtno obrnjenega čepečega moža, vežo pokrivajo potlačeni kapasti oboki. V župniji stoje tri zanimivejše kapele: Mahrova na Gruševskem vrhu, Križanega v Grušovju in Marijina na Kapelšaku.

Župna cerkev sv. Barbare na Koreni se prvič omenja leta 1558, ko so z njene gra bdišča posodili Ptujčanom 84 štartinov apna za gradbena dela na mestnih utrdbah. Ob vizitaciji leta 1617 so jo označili kot sacellum — kapelo z 2 malima neposvečenima oltarjema, leta 1639 kot kapelo sv. Barbare na Stražišu. Ob vizitaciji leta 1703 je imela še vedno 2 neposvečena oltarja (Barbare ter Filipa in Jakoba), 2 zvonova in pevsko emporo, a ne spovednice, orgel, zakristije in pokopališča. Leta 1787 je postala sedež kaplanije, nato kuracije in leta 1806 župnije. Leta 1787 so podrli staro cerkev in do leta 1789 zgradili sedanjo z ravno stropano notranjščino, ki je bila posvečena šele leta 1841. Obenem so leta 1790 zgradili župnišče, ob katerem so okoli leta 1830 postavili gospodarsko poslopje in skopali vodnjak. Cerkev so obokali leta 1867 in znova posvetili. Leta 1888 so župnišče nadzidali in ga popolnoma obnovili. Cerkev ima 5 oltarjev: Barbare, LMB, Jožefa, Blaža in Križa, orglje so brez letnice, lesteneč je graško delo iz leta 1874, Križev pot pa je leta 1819 priskrbel župnik Skočil. Zvon je iz leta 1923.

V župniji stoji okoli 10 kapel, med njimi ona od zdravnika Feliksa Ferka iz leta 1906 na pokopališču, in tri znamenja: prvo trikotno na razpotju cest proti Koreni, Vurbergu in Dvorjanam v spomin na kugo v letih 1710—1712, drugo ob cesti v Žikarce s kipom MB in dolgim napisom, iz katerega zveemo, da ga je dal postaviti M. Moršec leta 1811, in tretje v obliki kipa sv. Riharda blizu Ferkovega »gradiča«, ki ga je dala postaviti takratna lastnica posestva družina Mankerjev iz Gradca leta 1856.

V Reberci so sledovi rimskih in srednjeveških kamnolomov, enako pri Zgornji Koreni, kjer so lomili znameniti svetobarbarski peščenec.

Šola je bila zgrajena leta 1813 ter povečana leta 1854, 1904 in po zadnji vojni.

Župna cerkev sv. Marjete v Pernici se pojavi v zgodovini že leta 1297 kot sveetišče v Grobljah (gradbeni dokaz: zgodnjegotsko ladjino okno iz 2. polovice 13. stoletja). Leta 1424 se omenja kot sand Margarethen zu Grübel. Leta 1532 so jo požgali Turki, nakar so jo, kot ugotavlja vizitacijski zapisnik iz leta 1545 »novo« zgradili, pač celovito obnovili. Leta 1596 so ji popravili streho in strešni zvonik. Leta 1668 je imela 3 oltarje: posvečenega sv. Marjeti ter neposvečena svetih Andreja in Roka. Ob vizitaciji leta 1703 je imela še iste oltarje, prižnico, 3 zvonove in na koru orglje, še vedno pa ne pokopališča. Leta 1663—1670 je dobila nov presbiterij, zahodni del ladje s pevsko emporo in nov zvonik (mariborski gradbenik Zaharija Muhr za 274 fl). Leta 1755 je imela v ladji še raven lesen strop, leta 1765 pa jo je dal šentpeterski župnik Franc Ksaverij Kranich obokati s 3 plitvimi kupolami in ji prizidati zakristijo. Leta 1787 je postala sedež kuracije, naslednje leto župnije. Cerkev so popravljali v letih 1839, 1856 (glavni portal), 1860 in po zadnji vojni leta 1948. Medtem je zamenjala tudi svojo opravo. Rokov oltar je leta 1889 nadomestil oltar LMB, Andrejevega leta 1774 oltar sv. Trojice, katerega slika nosi signaturo graškega slikarja Filipa Karla Laubmanna, glavni oltar pa je bil narejen po načrtih prof. Karla Haasa (izvedba mizar Jožef Kainz in kipar Jakob Gschiel) leta 1860. Opremljen je s sliko sv. Marjete od Ferdinanda Mallitscha iz istega leta in mlajšim tabernakljem od Angela Zorattija. Starejši oltarni podstavek krasí 5 na kovino naslikanih svetopisemskih prizorov. Iz starega oltarja je slika sv. Marjete, ki visi na južni steni ladje. Prižnica je še stara, ostala oprava je iz let 1893—1898, križev pot od Edvarda Linda je iz leta 1881. Cerkvena slikarja je od Franca Horvata iz G. Radgone iz leta 1911. Od zvonov je večji od celjskega zvonoliivarja Jurija Steinmetza iz leta 1846, manjši pa od graškega zvonoliivarja Martina Feltla iz leta 1775 iz kapele nekdanje kaplanove vinarije na Koprivniku. V cerkev je vzdanih več rimskih figuralno obdelanih kamnov.

Župnišče je bilo zgrajeno po letu 1788. Imelo je 6 sob in kuhinjo s shrambo. Leta 1913 je bilo prezidano. Leta 1879 je bilo postavljeno gospodarsko poslopje, leta 1883 skopan vodnjak. Pokopališče je bilo dokončno urejeno šele leta 1828.

Ob lesenem mostu čez Pesnico vzhodno od Pernice, ki je leta 1941 nadomestil takrat uničenega zidanega, je stala kvalitetna kamnita plastika Janeza Nepomuka iz 18. stoletja, ki so jo po vojni uničili. Šola iz leta 1844 je bila leta 1966 povečana.

Kraj se je prvotno imenoval Groblje (Grübel), šele pozneje je dobil ime Sv. Marjeta ob Pesnici, sedaj se imenuje po bližnjem zaselku Pernica. Tod mimo je vodila rimska cesta med Dravo in Muro z mostom čez Pesnico. V srednjem veku so bili tu prošenjski sejmi, od leta 1457 pa je tu tudi tekla meja med mariborskim in novonastalim hrastovskim deželskim sodiščem.

Župna cerkev sv. Martina v Vumpahu oziroma Dvorjanah pod Vurberkom se prvič omenja leta 1443. Oddaljenost od župne cerkve, star patrociniij in dejstvo, da se je vas imenovala po cerkvi in ne obratno, nas navajajo na njen zgodnji nastanek. To dokazuje ladja z zgodnje gotsko gradbeno fazo, ki sega morda še pred leto 1300 (gradbena struktura). Po turški oplenitvi je lavantinski škof Lennart oktobra 1535 posvetil tudi to cerkev (njen kor) in njene 4 oltarje (posvečene Martinu, Mariji, Fabijanu in Sebastijanu ter Miklavžu). Vizitacija iz leta 1545 (strassburška kopiačna knjiga) jo najde lepo in dobro grajeno. Tudi leta 1688 ima cerkev še iste 4 oltarje, a dobi leta 1672 nov glavni in leta 1673 nov Sebastijanov oltar ter stensko sliko sv. Petra. Leta 1703 ima cerkev 5 oltarjev, 3 zvonove, spovednico, obzidano pokopališče in pevsko emporo, nima pa orgel. Od leta 1761 ekspozitura (stalna kaplanija), od leta 1791 župnija. Cerkev je bila leta 1782 povečana s tem, da je dobila sedanji presbiterij z zakristijo, ovalni kapeli in oboke v ladji, pozneje pa še oratorij in sedanji dostop na podstrešje. Danes so v cerkvi 3 oltarji. Glavni ima tabernakelj iz leta 1859 (Jožef Kainz—Tomaž Kotnik) in nasto-

vek iz leta 1872. Stranska oltarja sta posvečena Brezmadežni (obrtniško delo) in Mihaelu (baročen iz okoli leta 1715, prenovljen 1839, slika nadangela od A. Koželja iz leta 1906). Prižnica je baročna, orglje in križev pot iz 1. polovice 19. stoletja, ostala oprava nezanimiva. Notranjščino je leta 1859 poslikal neki Knitter. Masi-ven zvonik, ki je bil v baroku povišan, hrani ploščo z letnico nastanka AD 1578 in nad vhodom letnico 1869. Ta letnica je v zvezi s popravilom zvonika in vhodnega dela cerkve, ki ju je poškodovala strela dne 22. 7. 1858. V zunanjščino cerkve je vzdian majhen nagrobnik iz leta 1827. Cerkev obdaja pravokotno pokopališko obzidje. V zvoniku visi prelit zvon iz leta 1667.

Nadstropno župnišče je nastalo pred letom 1820, cerkvena hiša — pozneje šola — sedaj stanovanjska hiša pa je obstajala že leta 1761, ko so v njej prebivali stalni kaplani. Povečava cerkve iz leta 1782 kaže s svojo centralno prostorsko koncepcijo in obema ovalnima kapelama na verjetno avtorstvo mariborskega gradbenika Janeza Nepomuka Fuchsa, graditelja bližnje Marijine cerkve na Vurberku v letih 1773—1775. Zahodno od vasi stoji trikotno znamenje. Sedanja šola je bila zgrajena leta 1894. Ker je skozi kraj vodila rimska cesta, je bilo tu najdenih več rimskih ostalin.

Celestrina: Pod prevalom ceste Malečnik—Ložane stoji zanimiva, večja, prtilična hiša, ki jo je zgradil Jurij Herberstein leta 1639 in v kateri so živeli oskrbniki tukajšnjih hrastovških fevdnih posestev. Do leta 1945 v lasti grofice Eltz iz Gradca, služi sedaj upravi MAK (Mariborskega agrokombinata). Poleg sta veliki gospodarski poslopji in v skladišče spremenjeni hlev.

Nebova (Ravni križ): Na prevalu iste ceste stoji tkzv. Turška kapela, ki jo je zgradil Janez Nekrep leta 1822 na mestu starega lesenega križa. Obnovljena je bila leta 1854 in 1912. Po tradiciji je bilo tu staro kužno pokopališče. Dejansko se ob cesti iz Malečnika v Lenart omenja na griču, imenovanem Kozjak ali Lawch, leta 1441 in 1452 kamniti križ, torej znamenje, okoli katerega je nastalo manjše pokopališče. Četrť ure stran stoji ob cesti v Metavo tkzv. Turški križ, kovan železen križ na betonskem podstavku blizu Cviklove kapele, kjer je bilo tudi nekoč manjše pokopališče.

Trčova: Na Kamenščaku so obratovali kamnolomi litavskega apnenca, iz katerega je večina poslopij v tej okolici. Na kletnih vratih Jožeta Gorjupa je še ohranjena letnica 1786. Na številki 11 stoji gosposka, neobaročno predelana zidnica z letnico 1805.

Na Kačjeku pod Grmado, kjer se cesta iz Grajenke doline prevali v ravnino ob Dravi, stojita grad **Vurberk**, ki je dobil ime in grb od salzburških fevdnikov Hollenburgov, ki so izumrli že leta 1246, in župna cerkev NLG, ki se omenja leta 1336, v sedanji stavbi pa je iz let 1773—1775 (Janez Nepomuk Fuchs), katerih obravnava pa ne spada več v okvir tega pregleda, ker leže že onkraj prastare meje, ki je tu potekala med ptujsko in mariborsko pražupnijo ter salzburškim in deželnoknežjim ozemljem.

Viri in literatura:

- Rudolf Gustav Puff: Marburg in Steiermark. Gratz 1847
- Jožef Pajek: Marijina cerkev na Gori pri sv. Petru blizu Maribora. Voditelj v bogoslovnih vedah. Maribor 1899
- Matej Štraki: Devica Marija na Gori pri sv. Petru blizu Maribora. Maribor 1917
- Anton Žalar: Mati božja na Gorci pri Sv. Petru. Maribor 1967
- Jože Mlinarič: Župnija sv. Peter pri Mariboru do ustanovitve samostojnih župnij v njenem okviru v 2. polovici 18. stoletja. ČZN NV 10/1974, p. 278—306
- Sergej Vrišer: Malečnik. Zbirka vodnikov 62. Maribor 1976

- Krajevni leksikon Slovenije. fV. Podravje in Pomurje. Občina Maribor. Ljubljana 1980, p. 154—264
- lastni terenski zapiski iz let 1961 in 1984
- podatki iz arhivskih zapisov župnij Korena, Pernica in Vumpah (Dvorjane)

MALEČNIK UND SEINE UMGEBUNG

Zusammenfassung

Malečnik und seine Umgebung umfasst den östlichen Rand des Gemeindegebietes von Maribor, das sich über die hügelige Landschaft zwischen Drava und Pesnica erstreckt. Dieses Gebiet war schon im 11. Jahrh. besiedelt, doch blieb es wegen des Weinbaues immer auf kleinere Besitze zersplittert. Deswegen sind hier nur einzelne Dörfer entstanden, aber viele Ansiedlungen, die mit den Windmühlen und Lindenbäumen und ab Ende des 18. Jahrh. besonders mit Pappeln markiert gewesen sind. Die feudalen Objekte waren selten und nur an den Rändern des Gebietes: in Melje, Hrastovec, Štralek und Vurberk anwesend, doch sind sie jetzt ausser Hrastovec alle zerfallen. Dem entgegengesetzt sind die Kirchen in Malečnik, Gorca, Korena, Pernica und Vumpah—Dvorjane und etliche Mäler erhalten geblieben.

Die Pfarrkirche des hl. Peter in Malečnik wird im Jahr 1236 erstmals erwähnt. Sie war romanisch, aber um 1416 und um 1532/35 gotisiert. Diese Kirche war 1668/71 erweitert damit, dass ihr das neue Presbyterium zugebaut und das Schiff erneuert gewesen sind. Nach 1685 war der Glockenturm um die obere Etage erhöht und die Sakristei an der nördlichen Seite von Presbyterium erneuert worden. Von dieser Kirche sind nur der Turm und die südlichen Wände des Schiffes und des Presbyteriums erhalten geblieben, alles andere war neu aufgebaut in den Jahren 1726—30. Diese neue Kirche haben der grazer Architekt Joseph Ebner entworfen und sein Verwandter Jeremias Ebner im Bau ausgeführt. Die Kirche ist wegen ihrer reichen Ausstattung und der Krypta mit 64 Wandgräbern aus der 1. Hälfte des 18. Jahrh. bekannt. Auf der Gorca ober Malečnik steht die Filialkirche der Himmelfahrt Mariens, die wegen ihrer aussichtsreichen Lage berühmt ist. Die Kirche ist in zwei Phasen entstanden, das Presbyterium um 1480, das Schiff um 1515. Die so zusammengestellte Kirche hat nach 1550 den Turm bekommen, um 1605 die beiden Kapellen, die Sakristei, die Sängerempore und die Eingangsflur, um 1750 war die nördliche Kapelle umgestaltet, um 1846 aber ist noch die jetzige Sakristei mit dem Oratorium zugefügt worden. Die Kirche bewahrt eine wertvolle Ausstattung aus dem 17. und 18. Jahrh. Zwischen der Pfarr- und der Filialkirche windet sich der 1846/47 erbaute Kreuzweg, dessen letzte Kapelle mit einer postbarocken Kalvariengruppe ausgestattet ist. Der Pfarrhof stammt im nördlichen Flügel aus der Mitte des 16., im westlichen aus der Mitte des 17. und in der Fassade aus der Mitte des 18. Jahrhunderts. Die Mesnerei östlich von der Kirche hat ab 1780 als Schule gedient.

Die Pfarrkirche der hl. Barbara auf Stražiše — jetzt Korena — ist im 3. Viertel des 16. Jahrh. entstanden, stammt aber im jetzigen Bau aus 1787/89 und die Wölbung sogar aus 1867. Der Pfarrhof ist im Ansatz aus 1790, in jetziger Grösse und Form aber aus 1888. Die Pfarrkirche der hl. Margareta in Groblje — jetzt Pernica — ist schon im Jahr 1297 erwähnt worden und ist im Schiff auch tatsächlich noch post-romanisch. Nach dem Jahr 1532 erneuert, bekam sie 1663—70 neues Presbyterium, den westlichen Teil des Schiffes mit der Sängerempore und den Glockenturm, im Jahr 1765 aber die Schiffswölbung und die Sakristei. Der Pfarrhof aus 1788 war 1913 umgebaut. Die Pfarrkirche des hl. Martin in Vumpah bzw. Dvorjane unter Vurberk ist im Jahr 1443 erstmals erwähnt, doch ist die Baustruktur des Schiffes noch um 150 Jahre älter. Erneuert nach 1532, bekam sie 1578 den Glockenturm, 1782 das Presbyterium mit der Sakristei, beide ovalen Kapellen und die Schiffswölbung, etwas später aber noch das Oratorium und den jetzigen Zugang auf den Dachboden. Der Pfarrhof ist aus dem Anfang des 19. Jahrh., die ehemalige Kaplanei — später Schule — jetzt Wohnhaus aber aus 1781. In Celestrina unter dem Strassenpass von Malečnik nach Ložane steht ein grösseres erdgeschossiges Verwaltungshaus der Herrschaft Hrastovec aus dem Jahr 1639, auf dem Pass aber die sogenannte Türkische Kapelle aus dem Jahr 1822, deren Vorgänger in der Form eines steinernen Kreuzes schon im Jahr 1441 erwähnt worden ist.

OCENE

Pavel Blaznik: Historična topografija Slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500

Znanstvenoraziskovalni center je pripravil, SAZU izdala, Založba Obzorja pa založila P. Blaznikovo Historično topografijo Slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, ki je kot II. knjiga Historične topografije Slovenije izšla v letih 1986, 88 in 89 v treh zvezkih s skupnim obsegom 1374 (576 + 576 + 222) strani. Medtem ko prva dva zvezka obsegata topografsko gradivo krajev, urejenih po abecednem redu njihovih sodobnih imen od A do M in od N do Ž, predstavlja tretji, ki ga je pripravila Darja Mihelič, seznam krajevnih imen, ki nastopajo v srednjeveških virih, s čemer je doseženo navzkrižno abecedno kazalo, ki omogoča najdbo krajev po njihovih sedanjih ali pa srednjeveških imenskih oznakah. Dvojezičen uvod (slovensko-nemški) je prispeval Bogo Grafenauer, ki je ovrednotil mesto in pomen dela v naši historiografiji. Za Slovensko Štajersko je tako temeljno delo izšlo pred skoraj sto leti (J. Zahn: Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893) v okviru štajerske topografije. Med leti 1932 in 41 ga je ponovno pripravljala Ljudmil Hauptmann, a je zbrano gradivo v vojni vihri propadlo. Tako je bilo treba po vojni vse začeti znova. Tega se je leta 1964 lotil Pavel Blaznik in v 20 letih zbral toliko gradiva, da je začel pripravljati njegovo končno redakcijo. Na žalost pa so morali to delo po njegovi smrti l. 1984 opraviti drugi, ki preje niso sodelovali pri njegovem nastajanju in zato niso mogli avtorja polnovredno nadomestiti. Kot je ugotovil že Peter Štih v oceni I. zvezka historične topografije (ZČ 41/1987 p. 366–367), lahko taka temeljna dela (enako kot izdaje virov in zgodovinskega atlasa) nastanejo le na določeni stopnji razvoja narodnega zgodovinskega atlasta, ki prav s pomočjo teh temeljnih del izpriča svojo ustvarjalno zrelost. Slovencem je glede virov prispeval temeljno delo Franc Kos s svojim Gradivom za zgodovino Slovencev v srednjem veku, ki je izšlo med 1902 in 1928 v 5 zvezkih, glede atlasa je to za Kranjsko opravil Ljudmil Hauptmann v okviru avstrijske Akademije znanosti pred prvo vojno, glede topografije pa je isto izvršil za Kranjsko Milko Kos. Delo je izšlo po avtorjevi smrti leta 1975 pri SAZU, vendar samo kot delovni pripomoček za zgodovinarje-raziskovalce. Za Prekmurje je pripravil historično topografijo Ivan Zelko, izšla je leta 1982 pri Založbi Obzorja, za Primorsko pa se gradivo šele zbira.

Presojati taka zbirna dela, pri katerih gre dejansko za čim popolnejši register krajevnih imen, pojavljajočih se skozi zgodovino, v našem primeru skozi srednjeveška stoletja, je težko, ker idealne popolnosti ne morejo nikoli doseči. Gre bolj za to, da se ugotovi, koliko so se tej idealni predpostavki približala in kolikšno stopnjo zanesljivosti so dosegla pri navedbi krajevnih podatkov in pri njihovi lokalizaciji, saj je od tega odvisna njihova uporabna eksaktnost. Ta v našem primeru ne služi samo srednjeveški naselitveni zgodovini kot njena dokumentarna osnova, ampak tudi našemu seznanjanju z viri, ki so na voljo za rekonstrukcijo zgodovine določenih krajev in njihovih toponimov.

Med splošnimi pripombami zadeva prva lokalizacijo krajev po straneh neba. Bralec čudi, da so se izdajatelji (redaktorji) iz ozira na njeno uporabo s strani avtorja odločili za nemške izraze, ki zvene prav moteče sredi slovenskih tekstov. Druga pripomba je, da so mnogi kraji lokalizirani preveč ohlapno, čeprav je nji-

hova lega dobro znana. Tretja pripomba zadeva dejstvo, da so pri osebah in krajih, ki se pogosteje pojavljajo, datumi in omembe ločeni, kar zelo otežuje povezovanje določenih omemb z odgovarjajočimi letnicami, saj je uporabnik primoran šteti ene in druge, da jih lahko uskladi. Kot četrta pripomba se ponuja ugotovitev, da v III. zvezku ni popravkov in dopolnitev k podatkom II. zvezka, kot so v II. za I. Z njihovo objavo bi uredniki potrdili svojo pripravljenost, da zbrano gradivo objavijo čim bolj popolno, saj bo do njegove naslednje izpopolnjene izdaje gotovo minilo kar nekaj desetletij. In končno še peta pripomba. Ta zadeva shematičen geografski prikaz obravnavanega ozemlja na platnicah III. zvezka. Ker med tekstom ni nobene njegove upodobitve, ga je smatrati kot del teksta in ne kot knjižni »okrasek«. Medtem ko sta zemljevidni shemi na platnicah prvih dveh zvezkov korektni, je ona na platnicah tretjega zmazek, ki po eni strani prikazuje proporcionalno preveliko Slovensko Štajersko nasproti ostali Sloveniji, po drugi pa ji velikodušno odreže severne dele Slovenskih gor in Kobanskega ter jih prepusti Avstriji.

Pri posamičnih pripombah k I. zvezku so že upoštevane one od J. Koropca in J. Šumrade, objavljene v II. zvezku na straneh 571—575, zato dodajam le še naslednje:

str. 26 Aichperg: grad Pukštanj ne stoji na Otiškem vrhu j. od Dravograda, ampak v Bukovju v. od njega

str. 44/45 podatki za Bistrico pri Selnici in ono pri Limbušu so nekajkrat pomešani

str. 63 toponim Wagrein se med l. 977 in 1199 ne nanaša na zaselek Breg pri Ptujju, ampak na desni dravski breg, segajoč od 2 gomil pri Loki do izliva Dravinje v Dravo. Zaselek Breg se pojavi šele l. 1320 kot Litus in Rain

str. 79 Britne sele, zaselek pri Grižah, ne leži z. od Celja, ampak j. od Žalca

str. 85 Bukowitz, pripadajočemu tekstu očitno manjka zadnja vrstica

str. 105 lokacija Novega Celja, omenjenega l. 1377, v Dobrišo vas je napačna, saj je bil grad Novo Celje zgrajen šele l. 1760, njegov prednik Plumberk pa v 16. stol. Toponim Nouacella se verjetno sploh ne nanaša na obravnavano ozemlje

str. 122 gora in potok Čemernica-Čermenica sta napačno locirani k Sv. Lovrencu na Pohorju, dejansko gre za potok Črmenico na levem bregu Drave, ki je igrala v zgodovini pomembno vlogo kot mejna rečica med Podravsko marko in Koroško. Vodmunt = Vurmat = Šturmov potok, Gemnitz = Kamniški potok

str. 123 Čepelnik je ležal v župniji Šmartno pri Velenju in ne v župniji Škale

str. 145 Dobrič, pri omembi Doberich, Dobrich enako kot pri omembi Stenniz in Frezniz iz leta 980 ne gre za naselbine ampak za gore, leta 1130 pa za zemljiške posesti (predia), zaselki na teh ozemljih so se pojavili šele pozneje. Medtem ko za Stenniz vemo, da je Stenica, in Frezniz Brezenska gora (Paški Kozjak), za Doberich ne moremo kar pritrditi F. Kosu, da gre za Dobrič pod Goro Oljko, ki se kot zaselek pojavi šele l. 1402. Listina iz leta 980 namreč smatra Doberich za izhodiščno točko posestnih meja, ki potekajo najprej od njenega vzhodnega dela (ab orientali parte), ne od njene vzhodne strani (a parte orientali), do Stenice in Brezenske gore, nato pa od iste gore do meja Markvardovih posesti, ki so obsegale jugovzhodni del Pohorja in porečje Dravinje ter so ležale v Rachvinovi Podravski marki. Gora Oljka se pojavlja šele l. 1243 kot Križeva gora. Zato pritrjujem mnenju H. Pircheggerja, da gora Doberich ne more pomeniti Gore Oljke ali celo zaselka Dobriča pod njo, ampak le Konjiško goro kot mejno goro med Savinjsko in Podravsko marko, podarjeno posest pa kot zasnovo poznejšega Vitanjskega gospostva.

str. 149 Dobrova pri Eggensteinu v Šaleški dolini, po Stoparju Gorici. V tem in podobnih primerih se čitalec sprašuje, zakaj avtor ne uporablja slovenska ali

poslovenjena imena gradov, ki jih je I. Stopar zbral v svoji grajski topografiji že leta 1982

str. 155 Dolga gora in Dolgi vrh označujeta isto lokacijo, zato ju je združiti
str. 174 Drešinja vas pri Celju, podatek iz 18. 10. 1130 odpade, ker se nanaša

na Kozje

str. 177 Drvaja v Slovenskih goricah je Drvanja

str. 177 Toponima Dudleipa, Dudleipin in Ruginesfeld (tudi 11/249), ki se omenjata med 840 in 1178 odpadeta, ker označujeta zemljišči onkraj Mure med Lipnico in Radgono

str. 179 toponim Durnauua iz 890 s cerkvijo sv. Ruperta na gori Parauuoz zveni sicer kot Dornava, vendar po opisu ne kaže, da je identičen z njo

str. 205 Gawatschach je povezljiv s toponimoma Kozjak na str. 369/71 in Morski jarek na str. 565, pa tudi s toponimi Preco v 11/134, Rošpoh 11/244 in Schabrat 11/263, saj je zaselek z dvorom ležal ob cesti, ki je vodila iz Kamnice skozi Rošpoh, Morski jarek in Kozjak na Zg. Kungoto, zaradi česar se tudi v zvezi z njimi omenja

str. 220 toponima Gorica in Eggenstein na str. 182/83 označujeta isti grad, zato ju je združiti

str. 225 Gornja Radgona ter Gris Sp. in Zg. na str. 252 je povezati, ker predstavlja Gris le del starega jedra Gornje Radgone

str. 242 Graben ni kraj ampak priimek graške plemiške družine Grabenskih, ki so imeli med leti 1458 in 1556 v zakupu mariborsko zgornje gospostvo

str. 257 pod oznako Gruebel sta enačena Gruebl, ki pomenja Groblje pri Pernici, in Grüdel, ki označuje vinograd sv. od Maribora. Na prvo ime se vežeta tudi toponima Groblje na str. 255 in Pernica na str. 11/57

str. 270 združiti je toponima Hard an dem Nyderm in Hard an dem Niderm

str. 369 Kozerep, gre za mariborske meščane iz 2. pol. 14. stol., medtem ko se grad istega imena pojavlja pod oznako Rep na str. 11/222

str. 403 Lašbah jz od gradu Gornja Radgona se enači z Glasbachom na strani 210

str. 465 Makole niso vas, ampak od okoli 1500 trg

Pripombe k II. zvezku:

str. 31 Oreški dvorec, omemba iz l. 1343 se ne nanaša na Oreški (dejansko Vetrinjski) dvorec v Mariboru, ampak na vetrinjsko posest v Orehovem dolu pri Limbušu

str. 65 Piergazzen, sedanja Potrčeva ulica v Ptujju, je povezljiva s toponimom Ptuj na str. 180, saj je tekla skozi njegovo predmestje Kanižo

str. 122 Pondor pri Vranskem, pri navedbi iz l. 1358 manjka konec stavka

str. 147 Pronnberg, navedba iz l. 1373 se glasi Prensberg, gre za cesto iz Bresternice ali Bistrice čez Kozjak v Lučane

str. 186 Purgstall, razvaline gradu Šamberga v Zavodnji pri Šoštanjju je povezati s toponimom Šamberg na str. 380

str. 190/192 Rače Spodnje-Zgornje — niso pri Mariboru, ampak pri Framu, pomešani podatki pa se nanašajo tako na Račji dvor pri Mariboru kot na vas Rače pri Framu

str. 193/194 Radlje so povezljive z Radeljco na isti strani in Marenbergom na str. 1/467—479

str. 198 Raetschah iz l. 1300 niso Rače pa tudi ne Limbuš, ampak Zreče z bližnjo podružno cerkvijo sv. Jakoba v Resniku

str. 215 Rdeči breg ni v območju Marenberga, ampak v območju Sv. Lovrenca na Pohorju

- str. 256 Sannd Veit in der Zirgknitz je verjetneje v območju Vogave kot v območju Cirknice v Slovenskih goricah
- str. 264 Scheinek, lokacija ni precizirana, morda je stal na Dobrovljah, lahko pa tudi nad sedanjo graščino Šenek pri Polzeli
- str. 266 Schönburg ni stal sz od Celja pri Šentpetru, ampak blizu Zavodnje pri Šoštanju
- str. 271 Sekožen ni pri Marenbergu, ampak južno od Drave pri Vuzenici
- str. 331 Stara vas, ki je del Velenja, je povezljiva z Velenjem na str. 452
- str. 335 Stari trg pri Pilštanju je povezljiv s Pilštanjem na str. 66
- str. 335 Stari trg ni bil pri Sv. Kunigundi s od Žalca in sv od Gotovelj, ampak sv od Ložnice
- str. 338 Stinkhenpach je povezljiv z Brezнім na str. I/73, kjer se je zlival v Dravo
- str. 356 Sulcz je Soiča pri Mariboru, zato jo je enačiti s Soičo na str. 318
- str. 361 ne gre za Sv. Daniel nad Pliberkom, ampak za Šentanel nad Prevaljami in Sv. Danijel nad Trbonjami, na katera se nanašajo podatki
- str. 362 Sv. Gora, naselje nad Kunšperkom v območju Podčetrka s σ znamenite Svete Gore nad Bistrico ob Sotli (Šempeter na str. 390). Manjka pa omemba Stare Svete gore nad Podsredo, ki je navedena samo l. 1453 v okviru Podsrede na str. 104
- str. 362 cerkev sv. Jakoba ni v Dobrini pri Žusmu, ampak v Žusmu samem in spada zato na stran 568 pa tudi na stran I/146
- str. 363 Sv. Jedert v Bukovski vasi, zaselek ne leži pri Dravogradu, ampak pri Slovenj Gradcu
- str. 363 cerkev sv. Jerneja ne stoji pri Zibiki, ampak v njej, zato je vas s cerkvijo vred uvrstiti na str. 539
- str. 363 isto velja za Sv. Jerneja nad Muto, ki ga je povezati z Radvanjem nad Muto in uvrstiti na str. 197
- str. 365/366 Sv. Jurij v Slov. goricah in Sv. Jurij ob Ščavnici, več podatkov je pomešanih, kot n. pr. oni iz l. 1329 in 1447, ki spadata k Sv. Juriju ob Ščavnici
- str. 374 Sv. Marjeta (Gorišnica) ni vas na Dravskem, ampak na Ptujskem polju
- str. 375 Sv. Marjeta ob Pesnici se veže na Groblje na str. I/255 in Pernico na str. II/57, deloma pa tudi na Gruebel na str. I/257
- str. 409 Šoštanj ni srednjeveški trg, ampak je mesto
- str. 429 Travnik v Tržcu pri Ptujju. Gre za Dravinjek pri Tržcu, vendar se omemba iz l. 1255 ne nanaša nanj, ampak na Treun nad Pograjeno na str. 434/435
- str. 450 Vareš, vas s prvotno župno cerkvijo sv. Katarine, gre za vikariatno cerkev sv. Katarine v Beli jv od Borla
- str. 452 Velenje ni naselje v Šaleški dolini, ampak mesto
- str. 457 Veržej ni naselje v območju Ljutomera, ampak trg
- str. 468 Vinska gora je povezljiva s Šentjanžem na Vinski gori na str. 392
- str. 470 Visole niso pri Tinju, ampak pri Slovenski Bistrici
- str. 492 Vrbovec v Strtenici ni v območju Šmarja pri Jelšah, ampak Podčetrka
- str. 500 Vurmat je deloma povezljiv s Črmenico na str. I/122—123
- str. 525 Zadrže pri Šmarju pri Jelšah, toponim Sirdosege iz l. 1043 je verjetneje Srzevica pri Ponikvi kot Zadrže pri Šmarju
- str. 548 Žamerk je sicer zaselek v Loki pri Žusmu, predvsem pa je grad.
- Takih in podobnih pripomb bi se gotovo še našlo, saj tovrstna dela ne morejo biti nikoli popolna. Precej podatkov manjka, nekaterim se že pri lokacijah pozna, da pri delu, ki je nastajalo na SAZU, niso sodelovali štajerski zgodovinarji, saj so

bili pritegnjeni le naknadno kot sodelavci (J. Mlinarič za Maribor) ali recenzenti (J. Koropec). Čeprav je topografija izrazito historična, vendar menim, da bi v njej morali upoštevati tudi taka zbirna dela iz drugih strok, kot je n. pr. I. Stoparjeva topografija gradov, graščin in dvorcev iz l. 1982, če že zaradi podatkov ne, pa vsaj zaradi uporabe njihovih sodobnih (poslovenjenih) imen in natančnejših lokacij. Ne oziraje se na našete pomanjkljivosti pa gre v našem primeru za temeljno delo, ki bo v bodoče služilo kot pripomoček za študij naše srednjeveške kolonizacijske zgodovine, kot priročnik za uporabo takratnih toponimov in kot seznam virov za zgodovino posameznih krajev in okolij do leta 1500. Prav zaradi teh vrednot, ki so rezultat velikega truda in znanja, je topografijo težko ocenjevati in drobnjakarsko iskati njene pomanjkljivosti. Te se bodo kot nerešena vprašanja glede podatkov in lokacij posamičnih toponimov odpirala sproti ob konkretni uporabi in se tudi sproti reševala. Čez desetletja, optimistično morda čez 40 ali 50 let, ko bo topografija ponovno izšla v razširjeni in izpopolnjeni izdaji, bo v njenem takratnem strokovnem dosežku polnovredno prisoten raziskovalni trud njenega prvega avtorja dr. Pavla Blažnika (1903—1984), spomin na veliko in nesebično delo, ki ga je zapustil kot vodilo in pomoč naši historiografski znanosti.

Jože Curk

Ana Lavrič: Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti. SAZU Dela 32/1. Ljubljana 1988. str. 462.

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta je pripravil, SAZU pa ob svoji 50-letnici izdala arhivsko študijo o vlogi ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597—1630) v slovenski likovni umetnosti. Gre za raziskavo o osrednji osebnosti slovenske protireformacije, ki jo je zgledno opravila inštitutova sodelavka Ana Lavrič. Obsežno snov je razdelila na posamezna poglavja: uvodno (do str. 21), ki osvetljuje čas protireformacije med leti 1590 in 1630, osrednje (do str. 178), ki analizira Hrenove zasluge na področju likovnih umetnosti, in sklepno (do str. 240) z nemškim povzetkom, prepisi Hrenovih pontifikalnih protokolov in predstavitev nastopajočih umetnikov in umetnih obrtnikov; slede prepisi umetnostno zanimivih zapiskov iz Hrenovih koledarjev (do str. 301), obsežne opombe (do str. 422), navedba virov in literature (do str. 442) ter indeksi krajev in spomenikov, umetnikov in umetnih obrtnikov ter drugih osebnosti, ki se pojavljajo v zvezi s Hrenovo dejavnostjo (do str. 460).

Za nas je razprava zanimiva, ker zadeva tudi kraje na Slov. Štajerskem, saj vemo, da so bile, dne 6. 12. 1461 ustanovljeni ljubljanski škofiji dodeljene pražupnije Gornji Grad, Škale, Braslovče in Pilštanj, leta 1463 oziroma 1473 posest ukinjenega gornjegrajskega benediktinskega samostana, l. 1533 pražupnija Stari trg in l. 1620 eksimirana župnija Šmartno pri Velenju. Podatki dokazujejo, da naša reformacija ni bila izrazito ikonoklastična, saj je bilo uničenih sorazmerno malo cerkvenih stavb in umetnin ter da protireformacija prav po zaslugi njenega sicer odločnega vendar vsestransko razgledanega voditelja ni bila kulturno indiferentna ampak obratno, prav aktivna na vseh umetnostnih področjih, zlasti pa na glasbenem in likovnem. Zato je vpliv Hrenove aktivnosti presegal meje Kranjske in puščal sledove tudi na Slov. Štajerskem, saj se je njegova dejavnost čutila od Celovca do Zagreba in od Gradca do Trsta. S tem odpade črno-belo sli-

kanje naše 2. pol. 16. in 1. pol. 17. stol., čeprav je seveda res, da smo Slovenci s protireformacijo izgubili nastavke svoje nacionalne osvestitve in se vrnili k regionalnemu dojemanju svoje narodne bitnosti, nismo pa kulturno zamrli. Rezultati Hrenovega mecenatstva na likovnem področju so bili opazni povsod, najbolj seveda na območju škofijske posesti v Gornjesavinjski in Zadrebški dolini, zasledimo pa jih tudi na vsem ozemlju Slov. Štajerske. Poglejmo si najzanimivejše med njimi.

V Braslovčah, ki so pogorele spomladi 1600, je bila obnovljena, a ne prezidana ž. cerkev, ki je dobila nov glavni oltar in zvon iz porušene protestantske molilnice v Govčah (drugega je dobila ž. cerkev v Žalcu). Škof je oktobra 1604 znova posvetil cerkev in pokopališče. V Celju je po naročilu Hrena stavbar Antonio Donino v l. 1596—98 prezidal benefikatno hišo na Slomškovem trgu in jo v veži opremil s heraldično napisno ploščo. Med l. 1611—15 je bil zgrajen kapucinski samostan s cerkvijo sv. Cecilije. Njeno prvotno glavno sliko je po Hrenovem naročilu ustvaril l. 1614—15 Matej Plainar, sedanjo iz l. 1627 pa Krištof Weissmann. Pri ž. cerkvi so v l. 1620—23 obnovili staro kapelo Treh kraljev, ki so jo preposvetili v kapelo ŽMB. K njej je namreč bil že l. 1597 prenešen sedež Velike bratovščine DM na Dravskem polju, izpričane že l. 1371 pri Jakobovi kapeli ob ž. cerkvi v Konjicah, kar je opravil Hren kot njen takratni benefikat.

Na Čreti nad Vranskim in v Črni je v l. 1610 in 11 posvetil oltarja, ki sta nadomestila prejšnja, razbita od protestantov.

Na Črničcu je kamnosek Dominik Nimis l. 1607 postavil kamnit križ, obnovljen l. 1611, ki ni skrival svojega kraško-renesančnega stilnega porekla.

V Mariboru je škof 23. 4. 1613 blagoslovil temeljni kamen kapucinskega samostana, ki ga je po končanih delih posvetil l. 1620 sekovski škof Jakob Eberlein.

V Mozirju je l. 1603 sodeloval pri gradnji župnišča.

V Nazarjih je škof, potem ko je l. 1623 pridobil Gradišče nasproti Vrbovca, v l. 1624—28 postavil našo prvo loretansko kapelo in ob njej romarsko gostišče. Pri gradnji so sodelovali stavbar Francesco Donino, kamnosek Dominik Nimis in kipar, znan kot Trentnerjev mojster. Med l. 1635—61 je ob njej zrastel frančiškanski samostan s cerkvijo MB, ki obsega tudi Hrenovo kapelo.

V Novi Štifti je škof posvetil v cerkvi iz l. 1558—60 več oltarjev in zvonov, ob njej pa ob koncu svoje vlade pripravljati tudi gradnjo naše prve Jeruzalemske kapele, tlakane deloma še z njegovo opeko.

V Podčetrtku in Podsredi je l. 1612 posvetil grajski kapeli, v slednji pa tudi dva oltarja v ž. cerkvi Janeza Krstnika.

V Ptujju je 8. 9. 1615 blagoslovil temeljni kamen za kapucinski samostan s cerkvijo Frančiška Asiškega.

Samostanu dominikank v Radljah, ki je med l. 1584—86 pogorel, nakar so ga še izropali, je Hren l. 1603 podaril 40 fl za poslikavo hodnika blizu cerkvenih vrat.

V gradu Rudeneku ((Poljanah pri Rečici), ki je bil od l. 1578 v lasti škofije, je l. 1625 obnovil kapelo (Fr. Donino) in jo l. 1628 posvetil v čast sv. Tomaža. Danes so od gradu ohranjene le še razvaline.

V Solčavi je l. 1610 posvetil kapelo sv. Ane na tamkajšnjem pokopališču.

V Starem trgu je l. 1610 blagoslovil 8 zvonov pri ž. cerkvi sv. Radegunde ter leti 1625—26 pomagal pri gradnji tamkajšnjega župnišča in pri obokanju p. cerkve sv. Elizabete v Slov. Gradcu, na kar spominjata napisni plošči iz l. 1626.

Na Stari gori pri Podsredi je l. 1612 posvetil Marijino cerkev s 3 oltarji med njimi 2 baldahinskima in kapelo sv. Ane ob njej.

Na Strojni je l. 1611 posvetil cerkev sv. Urha s 3 oltarji, ki jo je sicer posvetil že njegov prednik škof Janez Tavčar l. 1581, a jo je poškodoval vihar.

Cerkev sv. Florjana pri Kacenštajnu je posvetil l. 1612. Skica kaže poznorenesančno cerkvico, ki ima stebriščno, s trikotnim čelom zaključeno fasado in strešni stolpič. To cerkvico so l. 1669 prezidali in povečali do sedanje velikosti.

V cerkvi sv. Vida na Slemenu so protestanti podrli oltar, posvečen l. 1500 od škofa K. Rauberja. Obnovljenega je Hren posvetil l. 1609.

V Škalah je škof sodeloval pri gradnji župnišča (heraldična plošča z napisom) in pri postavitvi zvonika v l. 1606—07 pri tamkajšnji ž. cerkvi.

Na Zabregu nad Mozirjem je maja 1602 blagoslovil temeljni kamen za novo cerkev sv. Mihaela, ki pa jo je posvetil šele njegov naslednik R. Scarlichi l. 1631.

V Šoštanju je l. 1605 posvetil oltarja v ž. cerkvi sv. Mihaela ter p. cerkvi Mohorja in Fortunata.

Na Plešivcu so kmetje okoli l. 1570 začeli graditi triladijsko, bazilikalno koncipirano gotsko-renesančno cerkev sv. Uršule. Škof, ki je dela pospešil, je avgusta 1602 posvetil cerkev s 3 oltarji in 2 zvonovoma. Leta 1609 je posvetil še 4 oltarje, l. 1614 pa je Giovanni Donino prizidal zvonik. Končno je škof l. 1626 posvetil še oltar sv. Jerneja. Ker se je pri cerkvi razvila pomembna božja pot, so ljudje začeli Plešivec po njej imenovati Uršlja gora.

Cerkev BDM v Velenju, ki so jo l. 1571 zasedli protestanti in uničili več oltarjev, je Hren l. 1600 rekonciliral in v njej l. 1606 posvetil 3 oltarje.

Veliko pozornost je Hren namenjal gradu Vrbovcu, ki ga je kupil l. 1615 od štajerskih deželnih stanov za 14.000 gld, in ga spremenil v gospodarsko-upravno središče tukajšnje škofijske posesti. Do l. 1617 je v dvorani severnega trakta uredil Miklavževo kapelo s strešnim stolpičem, med l. 1621—27 pa prezidal vzhodni in zahodni trakt. Dela je vodil stavbar Fr. Donino, sodelovala sta kamnosek Janž Adamič in anonimni Trentnerjev mojster, domnevno kipar Matej Püchler. Grad, ki se ga je oprijelo ime Marienburg, je doživel zaradi kmečke oplenitve l. 1635 večje prezidave tudi v času Hrenovih naslednikov R. Scarlichija in O. Buchheima (1630—41—64), a je bil v zadnji vojni tako poškodovan, da so njegov severni trakt opustili, zahodnega in vzhodnega prezidali v upravni poslopji, ohranili pa vse 3 okrogle ogalne stolpe, ki njegovo zasnovo datirajo v 2. pol. 16. stoletja.

Glavna Hrenova pozornost pa je seveda veljala Gornjemu gradu, kjer je ob ukinjenem benediktinskem samostanu po l. 1473 zrastle škofijska rezidenca, ki jo je škof K. Rauber (1493—1536) dokončal in l. 1517 obdal z mogočnim obzidjem, katerega glavni stolp je bil dograjen šele ok. l. 1575. Hren razen dela južnega trakta ni zgradil ničesar novega, zato pa je obnovil ves kompleks, ki je med leti 1581 in 1783 služil kot letna rezidenca škofov, nato pa vse do zadnje vojne kot njihov tusculanum. Hren je takoj po nastopu službe obnovil strehe in okna ter leta 1602 prizidal že omenjeni »Hrenov trakt«, v katerem je med l. 1605 in 1786 deloval od njega reformirani duhovniški seminar, imenovan Colegium Marianum, s prvotno 12 pozneje 7 člani. V rezidenčnem dvonadstropnem posloplju podkvaste oblike, ki je oklepalo pravokotno zunanje ali spodnje dvorišče zahodno od stare samostanske naselbine, je škof izvršil več prezidav in izboljšav, nič pa ne govori o nadstropnih poslopljih južno od cerkve s prečnim traktom in 2 notranjimi dvorišči, ki so ju obtekali slopasti arkadni hodniki. Vse kaže da so ta posloplja nadomestila prvotno samostansko naselbino v času K. Rauberja in da so jih podrli sredi 18. stol. razen zahodnega krila, ki služi sedaj kot župnišče.

Razen glavne Marijine (samostanske nato kolegiatne) cerkve je stalo v Gornjem gradu še 5 cerkvic, posvečenih sv. Magdaleni, Pavlu, Marjeti, Uršuli in Tomažu, ki jih je Hren vse obnovil in znova posvetil. Med njimi sta oni sv. Magdalene in Pavla stali onkraj Drete na spodnjem in zgornjem koncu novega župnega pokopališča, ki ga je Hren tu ustanovil l. 1600. Cerkev sv. Magdalene je bila kvalitetna arhitektura prehodnega sloga iz ok. l. 1250—60, ki so jo podrli l. 1869, medtem ko je bila ona sv. Pavla verjetno še nekaj starejša, a so jo podrli že po l. 1783.

Po tradiciji je stal pri prvi cerkvi samostan benediktink, zakar so njeno okolje imenovali tudi Clause (tako že l. 1436). Cerkvica oziroma kapela sv. Tomaža, ki jo je Hren l. 1602 obnovil, je bila gotska ter zunaj in znotraj freskirana. Stala je južno od glavne cerkve na notranjem dvorišču. Cerkvici sv. Marjete in Uršule sta stali na starem župnem pokopališču severno od glavne cerkve. Prva je bila po tradiciji starejša od glavne in morda še iz 12. stoletja. Hren jo je med l. 1609—11 dejansko na novo zgradil (stavbenik Giovanni Donino, kamnosek Dominik Nimis) kot renesančno stavbo, ki so jo podrli okoli l. 1750. Stala je pri samostanskem špitalu ob obzidnem ogalnem stolpu severovzhodno od glavne cerkve. Cerkvica sv. Uršule je bila celjska ustanova izpred l. 1445, ki so jo podrli ob prizidavi sedanjega zvonika okoli letih 1670. Bila je kvalitetna gotska stavba, obnovljena l. 1608—09 in posvečena l. 1614. Na Vischerjevi veduti iz l. 1681 sta od naštetih cerkvic vidni le dve: Marjetina v sklopu obzidja in piramidasta streha Tomaževe na notranjem dvorišču. Kot kapele so bili včasih označeni tudi baldahinski oltarji sv. Doroteje, Janeza Krstnika in Benedikta, stoječi v glavni cerkvi, ki pa to seveda niso bili.

Mnogo pomembnejša od naštetih je bila seveda glavna, prvotno samostanska nato kolegiatna cerkev DM iz zadnje četrtine 12. in začetka 13. stol., ki se je morala l. 1751 umakniti sedanji baročni katedrali, zgrajeni v l. 1752—60. Njena stavbna zgodovina še vedno ni v celoti pojasnjena, vendar pa nam študija Lavričeve ponuja nove podatke za njeno rešitev. Iz njih izhaja, da je šlo za triladijsko bazilikalno cerkev s 5-ločnimi slopastimi arkadami, lesenimi stropi in 3 globokimi apsidami. Cerkev je imela prvotno gotovo le strešni stolp, saj je prvi, precej nizek zvonik, ki se je zrušil med l. 1652 in 62, dobila ob vzhodnem koncu severne ladje šele okoli l. 1545 (stavbenik Jerg Snedec), drugega, sedanjega ob zahodnem koncu iste ladje pa l. 1671, s čemer so prekinili povezavo med velikim rezidenčnim dvoriščem in prostorom prvotnega pokopališča severno od cerkve. Prvotni zaključek srednje ladje je v 2. pol. 14. stol. zamenjal precej višji, 5/8 sklenjeni dvopolni presbiterij, opremljen s 6 oporniki, 7 okni in strešnim stolpičem. Zaključek južne ladje je okoli l. 1525 škof K. Rauber prezidal v grobno kapelo sv. Andreja, zaključek severne ladje pa škof T. Hren med l. 1602—12 v grobno kapelo sv. Martina. Pri tem ostaja odprto vprašanje, ali sta zaključka ohranila svoja prvotna romanska banjasta oboka, ali pa sta ju zamenjala s sodobnima zgodnje- in pozno-renesančnima. Od ladij, v katere so vodili 3 zahodni portali, je severno osvetljevalo 5 + 1, srednjo 2 × 5, južno pa zaradi prislonjenega križnega hodnika nobeno okno. V zahodno polo srednje ladje so škofje (verjetno K. Rauber) vzdali nadstropno škofijsko emporo (oratorij), tako da so dragocene beneške orglje Vincenca Colonne našle l. 1607 svoje mesto v presbiteriju, kjer je bil nameščen tudi pevski zbor.

V zvezi s ponovno interpretacijo cerkve se pojavlja pet problemov. Prvega predstavlja lokacija cerkve. Iz objavljenih arhivskih virov je namreč razvidno, da je samostanska cerkev nastala na mestu prvotne pražupne in ne stran od nje, kot se navadno trdi, saj je ob njej do l. 1600 ležalo staro župno pokopališče. Da bi bila Marjetina cerkvica prvotna pražupna cerkev je malo verjetno, po tradiciji pa je mogoče, da je bila njena socerkev (krstna, pokopna), kot je tudi mogoče, da je enoladijska zasnova pražupne cerkve vendarle igrala določeno vlogo pri oblikovanju srednje ladje njene naslednice, samostanske cerkve. Menim pa, da lahko kljub temu pomisleku smatramo samostansko cerkev za edino resnično, to je že od vsega začetka triladijsko zasnovano in s 3 apsidami zaključeno cerkev na Slov. Štajerskem, saj sta oni v Mariboru in Ptujju to postali šele sredi 13. stol. (in ostali brez stranskih apsid!), ona v Celju pa po zaslugi judenburških klaris kot njenih patronov celo na zač. 14. stoletja.

Drugi problem zadeva velikost cerkve. Notranjščina sedanje baročne katedrale je v ladji okoli 39,5 m dolga in 20 m široka, torej ima tlorisno razmerje skoraj 2:1, njen 15,5 m dolg in poprečno 10 m širok presbiterij brez spremnih stranskih prostorov pa razmerje 1,55:1. Ker smemo z dokajšnjo gotovostjo sklepati, da sedanja cerkev (razen 2,8 m dolgih okrajkov njene prečne ladje) zaseda enako veliko ploskev kot jo je njena prednica, so morale ladje le-te pri razmerju 1:2:1 meriti v širino po 4,5—9—4,5 m, kar je skupaj z vmesnima arkadnima stenama zneslo 20 m. V dolžino so ladje segale okoli 34 m daleč, z obokanimi vzhodnimi zaključki brez apsid pa blizu 41 m. Ker je Stegenšek predvideval eno arkadno polo preveč, Zadnikar pa eno premalo, je prvi dobil preozke, drugi preširoke (kvadrataste) pole, dejansko pa so bile pravokotne, dolge po 6,8 in široke 9 m. Če k temu dodamo še, da je Stegenšek načrtoval srednjo ladjo preširoko (zaradi česar so mu pole dosegle celo razmerje 1:2), Zadnikar pa se je prestrogo držal vezanega kvadratastega sistema z razmerjem pol 1:1, ki je sicer veljal za obokane stavbe ne pa vedno za ravno krite, potem so odstopanja njunih rekonstrukcij od tukaj predstavljene razumljiva. V 2. polovici 14. stol. je cerkev mesto srednje apside dobila dvopolen presbiterij s 5/8 zaključkom, ki je meril okoli 21 × 9 m, tako da je cerkev z njim dosegala dolžino okoli 55 m, kar odgovarja tudi sedanji dolžini cerkve. Kapela in zakristija, ki spremljata njen presbiterij, motivično celo spominjata na obokana zaključka samostanske prednice. Kot iz predstavljenih mer spoznamo, sta bili tako nekdanja samostanska kot sedanja škofijska cerkev največji sakralni stavbi na Slov. Štajerskem, ki sta tudi po svoji izvedbi predstavljali najvišja dosežka njene arhitektonske zmogljivosti. Zato sta vredni naše posebne pozornosti.

Tretji problem ponuja tlorisna zasnova cerkva. S tem v zvezi je važna arhivska zabeležka, da je Matej Plainer l. 1613 po naročilu škofa poslikal 12 prevesnih lokov (Schwipogen), obrobe 12 oken in okrajke ladjinih sten. Hren z izrazom, ki ga je večkrat uporabljal tudi za oznako slavolokov, v primeru slikarskega naročila ni mislil na loke v gradbenem smislu ampak na njihova trikotasta polja, ki jih je vsak ponujal po 4 za poslikavo. Tisti raziskovalci (Stegenšek, Lavričeva), ki so si oznako Schwipogen razlagali kot arkadni lok, so iskali polja poslikave na obeh podolžnih stenah ladje nad njunimi 12 arkadnimi loki, drugi (Stele, Zadnikar), ki so si to oznako razlagali kot obočno polje, pa na 12 poljih 3 križno-rebrastih obočnih pol srednje ladje, medtem ko so četrto prepuščali škofijski empori, ki je bila deležna posebne poslikave. Isto velja za okna. Prvi so predvidevali po 6 bazilikalnih oken v obeh stenah srednje ladje, drugi pa po 4, in naslednje 4 v zunanji steni severne ladje. Mislim, da nobena od teh dveh razlag ne drži. Prvim je pri interpretaciji vizitacijskih zapisnikov iz 17. stol. prišla cerkev za polo (vzhodno) predolga, drugim pa za polo (zahodno) prekratka, ker niso upoštevali škofijske empore, ki jo vizitatorji niso šteli k ladji, čeprav je dejansko spadala vanjo (kot je pravilno domnevala Levstekova), saj je zasedala njeno peto (zahodno) polo. Po njihovi razlagi bi se zato pod emporinim obokom znašli dva oltarja, krstilnik in stoječ kropilnik (ter morda celo stopnišni dostop na emporo), kar pa je malo verjetno, saj bi povzročalo preveliko gnečo pri glavnem cerkvenem vhodu. Pravilna razlaga cerkvene talne organizacija leži torej v našem primeru v kompromisni sredini. Po njej je bila cerkev petločna, triladijska, ravno krita bazilika, katere zahodno (peto) polo srednje ladje je že od okoli leta 1500 zasedala škofijska empora, ostale pa so delili 3 prevesni loki, ki so rastle iz arkadnih polyslopov ter nosili leseni tabulat. Približno enkrat ožji in nižji stranski ladji take členitve skoraj gotovo nista poznali. Srednjo ladjo je prvotno osvetljevalo po 5 bazilikalnih oken, severno stransko s kapelastim zaključkom pa 6. Po vzvidavi empore se je to število za enega zmanjšalo tako v srednji ladji kot zaradi verjetnega dostopa nanjo tudi v severni, kjer so ga ob prizidavi zvonika l. 1671 sploh zazidali. Matej Plainer

je torej imel l. 1613 na razpolago za poslikavo 3 prevesne loke s po 4 slikarskimi polji ter obrobe 8 oken v srednji ladji in 4 v severni. Isti slikar je istega leta jeseni poslikal tudi notranjščino in »zunanjščino« (fasado proti ladji) škofove empore (oratorija), kar govori za njeno ločenost od ladje in zaradi tega za poseben program njenega slikarskega okrasja.

Četrty problem predstavlja **prostorska organizacija cerkve**. Njeno ravno krito srednjo ladjo so 4 prevesni loki delili v 5 aditivno pojmovanih prostorskih enot, njen oltarni del v obliki 3 apsid pa so 3, po eno polo dolge prostorske enote spreminjale v svetiščni, za par stopnic dvignjeni prostor, ki se je proti ladjam odpiral s 3 slavaloki in bil v nasprotju z njimi pokrit s 3 banjastimi oboki. Verjetno bo ostalo za vedno neznano, ali so bili ti banjasto obokani prostori (zlasti srednji) navznoter enako visoki kot ladje, navzven so to skoraj gotovo bili. V taki konceptiji cerkve, bazirani na vzhodnoalpski tradiciji triladijskih bazilik brez prečnih ladij, prevladuje njen naprednejši faktor, ki se izraža tako v njenem obokanem tridelnem svetiščnem delu, kot v ladijskem, razčlenjenem s prevesnimi loki v 5 prostorskih enot. Ko so v 2. pol. 14. stol. zamenjali srednjo apsidno z gotskim dvo-polnim, 5/8 sklenjenim presbiterijem, so z njim v nasprotju z rekonstrukcijo Stegenska (ki se je opiral na Vischerja) in Zadnikarja (ki se je oziral na lego oltarja RT) zajeli celoten osrednji svetiščni prostor in v njegovem obsegu oblikovali prvo presbiterijevo križnorebrasto obokano, okoli 6,8 × 9 m veliko polo. Obe omenjeni rekonstrukciji sta namreč nelogični, ker predvidevata ena bolj druga manj dolgi ostanek starega svetiščnega obokanega prostora in njegovega slavaloka pred prizidanim novim, mnogo višjim presbiterijem in njegovim slavalokom. Stranski ladji sta odtlej v dolžini njihovih vzhodnih kapel oziroma prve presbiterijeve pole, segali ob njem proti vzhodu ter se slej ko prej zaključevali z apsidama.

Peti problem, ki ga ponuja rekonstrukcija cerkve, pomenja zgodovina **kritja njenih ladij in vzdave škofijske empore**. Po Steletu in Zadnikarju naj bi jih že na zač. 16. stol. križno-rebrasto obokali (l. 1506 je cerkev dobila nove strehe), po arhivskih virih pa naj bi še l. 1594 obstojali njihovi ravni stropi, ki jih je takrat poslikal Konrad Wolff (verjetno Walh) iz Slov. Gradca. Razen tega arhivskega podatka govore za ravne strope ladij tudi bazilikalna okna, ki so l. 1613 in 1631 v srednji ladji še obstojala, a zagotovo ne bi, če bi bili stranski ladji že obokani in zaradi tega nujno povišani. Obokanje cerkve se je torej, ne oziraje se na njeno novo prekritje l. 1506, dejansko zgodilo šele pozneje, verjetno celo šele po sredini 17. stol., ko so sedlasto streho srednje ladje podaljšali preko stranskih in s tem ustvarili skupno streho za vse 3 ladje, niso je pa višinsko izravnali z ono presbiterija. Ta je ostala slej ko prej višja od nje. Tako oblikovano zunanjščino cerkve kaže Vischerjeva veduta iz l. 1681, le da severno stransko ladjo prikazuje za kapelino dolžino prekratko.

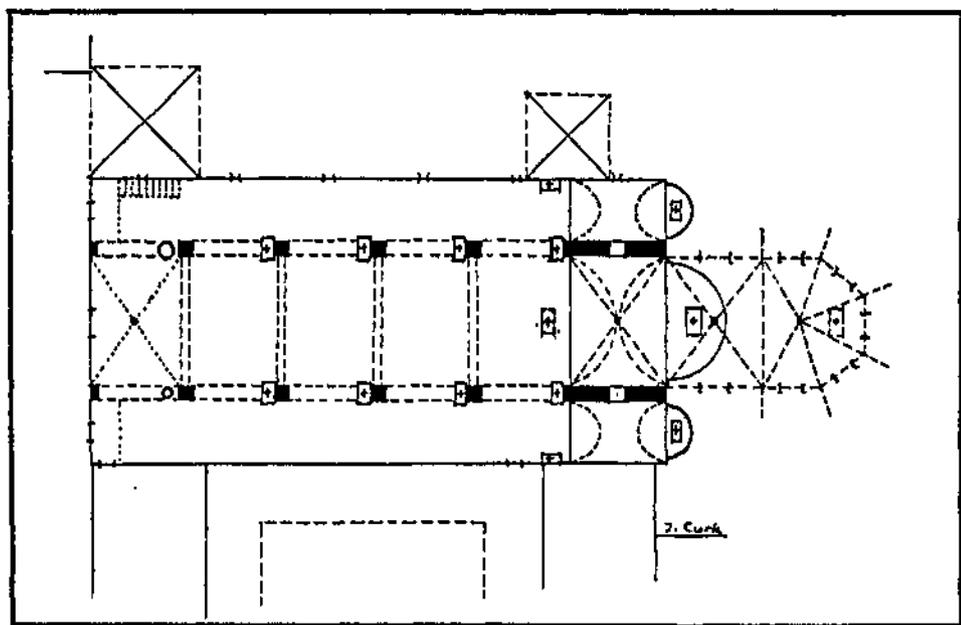
Vgraditev škofijske empore (oratorija) v zahodno (peto) polo srednje ladje se je verjetno zgodila na zač. 16. stol. (domnevno pred l. 1506). Odprto je vprašanje dostopa nanjo. Če bi ta vodil iz srednje ladje, bi bil verjetneje v obliki polžastega kot ravnega stopnišča, vendar bi oba tako zmanjšala prostor pod emporo, da vanj ne bi mogli razmestiti še dveh oltarjev, krstilnika in kropilnika, kot misli Zadnikar, ravno stopnišče pa bi razen tega postavilo pod vprašaj celo lokacijo samega krstilnika. Zato lahko upravičeno sklepamo, da empora ni bila dostopna iz srednje ladje ampak iz stranskih, iz južne preko mostovža, ki jo je povezoval z rezidenco, iz severne pa preko mostovža in ravnega stopnišča ob njeni severni steni, saj bi njegova lega ob južni zaprla tamkajšnji arkadni lok. Iz povedanega sledi nujen sklep, da je bil talni nivo empore za okoli 2 m pod stropnim nivojem stranskih ladij. To in dejstvo, da je emporo nosil križno (rebrasti) obok, stavlja še določneje pod vprašaj lokacijo zadnjih dveh oltarjev, sicer prilagojenih višini arkadnih lokov, vendar prostorsko neugledno stlačenih pod obok empore. Proti ladji je

emporo ločeval prevesni lok, osvetljeval pa jo je zadnji par bazilikalnih oken (preden so jih po sredini 17. stol. zazidali) in veliko okno prvotno tridelne nato enotne, trapezasto zaključene fasade, katere južni del je zasedlo rezidenčno poslopje, ki je s tem tudi vizuelno vključilo vase svojo povezavo s škofijsko emporo preko južne ladje.

Z opisano rekonstrukcijo se gornjegrajska samostanska cerkev določneje izlušči iz doslej veljavne šablonizirane predstave o njej kot povprečni triladijski baziliki srednjeevropskega tipa, saj z njo dobiva specifično fiziognomijo, ki jo predstavlja kot zanimiv gradbeni dosežek našega poznega 12. stoletja.

S tem zaključujem oceno naslovne študije, moram pa na koncu vendarle omeniti, da ne zajema vse Hrenove likovne aktivnosti na Slov. Štajerskem, ker pač zanjo niso ohranjeni podatki v obdelanih protokolih in koledarjih. Naj omenim le Svete gore nad Sotlo, kjer je škof l. 1612 blagoslovil novo cerkev Marijinega rojstva in tkim. Osojnikov križ, ki stoji pod vrhom zahodno od nje.

Jože Curk

Gornji grad — benediktinska samostanska cerkev nov poskus njene rekonstrukcije

Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije

V ČZN NV 13/1977, p. 328—332 in 20/1984, p. 349—355 sem poročal o 54, torej skoraj o polovici od 124 zvezkov iz zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, ki so dotlej izšli pri Založbi Obzorja v Mariboru in obravnavajo raznovrstne spomenike na Slovenskem Štajerskem. Odtlej je izšlo pri isti založbi še 45 vodnikov, vendar jih med njimi samo še 10, torej manj kot četrtnina opisuje kulturne in naravne zanimivosti na slovenještajerskem ozemlju. Če ob tem opozorim, da vrsta ni popolna, kar 5 vodnikov s številkami 125, 128, 133, 141 in 146 še ni izšlo, se razmerje ne spreminja, ker nobeden od manjkajočih ni z našega območja.

Med izišlimi vodniki eden opisuje kulturni spomenik (št. 185, Branko Reisp: Grad Medija), eden naravno znamenitost (št. 163, I. Marinc—J. Rihteršič—V. Strgar: Donačka gora), trije muzejsko-knjižnične zbirke (št. 138, Vladimir Šlibar: Celjski muzej VII, št. 154, Vlado Novak: Spominska soba Vladimirja Levstika in št. 168, Blagoje Jevremov: Ptujski lapidarij), trije nasebine (št. 147, Tone Sušnik: Kotlje, št. 148, Jože Curk: Dravograd in št. 149, J. Curk: Ravne na Koroškem), dva pa kulturne spomenike občinskih ozemelj (št. 160, J. Curk: Lenart in njegova okolica ter št. 167, J. Curk: Gornja Radgona in njena okolica). Med avtorji vodnikov se pojavlja J. Curk štirikrat, ostali avtorji ali skupine avtorjev pa po enkrat. Čeprav so vodniki po vsebini različni, so po opremi precej podobni, le da so številke 160, 165, 167 in 168 obsežnejše, saj štejejo od 50 do 90 strani. Vsi so več ali manj bogato, deloma tudi barvno ilustrirani, kar jih dela privlačnejše. Ob vsebinski in strokovni ocenitvi posameznih vodnikov lahko zaradi njihovega precejšnjega števila navedemo le nekaj splošnih vtisov in kritičnih pripomb.

Med onimi vodniki, ki nas seznanjajo z zbirkami, je najprej omeniti št. 138, ki kot VII. (dejansko osmi) vodič zaokrožuje vodstvo po celjskem muzeju. Gre za etnološki oris Posavinja in Posotlja ter za kratek prikaz zbirke, ki je predstavljena sumarno in ne po predmetih, kar tako rado tovrstne vodnike spreminja v opisno zaokrožene inventarje predstavljenih zbirk. Njegov avtor VI. Šlibar je na koncu dodal slovarček manj znanih besed, ni pa poskrbel za kratek povzetek v tujem jeziku, kar ni dobro, saj so med obiskovalci muzeja gotovo tudi tujci.

Vodnik št. 154, ki ga je napisal V. Novak, nas seznanja s spominsko zbirko pisatelja Vladimirja Levstika, ki je razstavljena v Knjižnici Edvarda Kardelja v Celju. Avtor nas najprej povede skozi pisateljevo življenje (1886—1957), nato pa skozi zbirko, ki jo sestavljajo njegova rekonstruirana delovna soba iz let 1947—57 v Celju in literarna zapuščina. Povzetek, ki je vpet v tekst in opremljen z lastno paginacijo, je v francoščini.

Vodnik št. 168 izpod peresa Blagoje Jevremova nas vodi skozi lapidarij ptujskega muzeja. Ker gre za skrajšan tekst muzejskega vodnika iz l. 1988, o katerem je pisala Iva Curk v ČZN NV 25/1989, p. 296—297, ga ni potrebno še enkrat predstavljati. Vodnik z daljšim nemškim povzetkom in številnimi tudi barvnimi ilustracijami je precej zajeten, saj obsega 72 strani.

Pod št. 163 je izšel ličen in dobro ilustriran vodič po Donački gori, znani po svoji markantni gorski podobi ter po svojem geološkem in rastlinskem sestavu. Avtorji so si vsebino razdelili tako, da je Ivo Marinc prispeval geografski oris, Janez Rihteršič geološkega, Vinko Strgar pa botaničnega. Vodnik zaključuje kratek ekskurz po zgodovini deželnih meja, ki so se že od rimskih časov dalje pogosto ravnale po gori. Vodiču manjka tujejezičen povzetek, kar mu jemlje nekaj turistične veljave. Omeniti pa je tudi nekaj pripomb k njegovemu geografskemu tekstu, ki je pri zgodovinskih podatkih precej neprecizen. Cerkev sv. Jurija, ki se omenja leta 1436, je v jedru poznogotska iz konca 15. stoletja, cerkev sv. Donata je iz let 1720—30, cerkev sv. Florjana je iz okoli 1858, cerkev LMB v Ložnem iz

okoli 1750, cerkev sv. Antona v Stopercah se prvič omenja l. 1441, od cerkva v Žetalah pa se ona sv. Mihaela pojavlja že l. 1357, sv. Boštjana je iz 2. pol. 15. stol., Marije Pomočnice pa iz let 1714—25.

Vodnik št. 165 je namenjen gradu Mediji. Napisal ga je B. Reisp in ga posvetil 300-letnici natisa Slave vojvodine Kranjske. Grad Medija (Gallenek) je bil namreč tesno povezan z njenim piscem J. V. Valvasorjem, saj je bil v rokah njegove rodbine med leti 1580 in 1765. Avtor se obsežneje bavi z zgodovino Valvasorjev in gradu, ki je bil l. 1944, ko so ga partizani minirali, še v dobrem stanju. Sedaj so od njega ohranjene le še borne razvaline, zanemarjeno kapelo z grobnico pa so začeli l. 1987 postopoma obnavljati. Blizu gradu so bili že v 17. stol. znani vrelci tople vode, vendar je bilo šele l. 1877 zgrajeno kopališče v Izlakah, ki se mu je leta 1985 pridružil sodoben hotel Medijske toplice. Vodnik je opremljen z nemškim povzetkom in je bogato ilustriran.

Od vodnikov, ki obravnavajo celotne naselbine, je najprej omeniti onega s št. 147, s katerim se odpravimo v Kotlje. Napisal ga je T. Sušnik v prijetni potopisni obliki, ki nas vodi iz Raven po Prežihovi poti skozi Kotlje v Podgoro in čez Preški vrh mimo Šrateneka zopet nazaj na Ravne. Medpotoma nas avtor seznanja s kraji, ki so bili bolj ali manj tesno povezani s Prežihovim Vorancem. Ob tem navaja krajevne podatke, ki jih je potrebno dopolniti. Župna cerkev sv. Marjete v Kotljah je v zasnovi gotska, vendar barokizirana stavba s 5 baročnimi oltarji in F. Bernekerjevo prižnico iz l. 1896. Njena prednica, ki je bila posvečena sv. Neži, Primožu in Felicijanu, se prvič omenja l. 1367 kot kapela. Gradič Šratenek ali Kačji grad, ki je bil zgrajen l. 1609 in bil v 19. stol. predelan v večji kmečki dvor, so l. 1967 podrli. Cerkev sv. Mohorja in Fortunata, baročno predelana gotska stavba, stoji v sistemu Turških šanc, ki so nastale približno sočasno s cerkvijo v zadnji petini 15. stoletja.

Vodnika s št. 148 in 149 prikazujeta urbano-gradbeno zgodovino Dravograda in Raven na Koroškem. Napisal ju je J. Curk in prvega posvetil 800-letnici Dravograda kot trga. Med trškimi stavbami sta še vedno najiminenitnejši obe cerkvi, pri katerih so poznejša odkritja ob njunih obnovah potrdila in deloma dopolnila avtorjeve ugotovitve. Tako se je pri cerkvi sv. Vida, ki je nastala ok. leta 1170, izkazalo, da je njen prvotno nekaj nižji vzhodni zvonik sočasen z ladjo, da je ta imela na zahodni strani gosposko emporo, dostopno preko mostovža z grajske poti in da se je cerkev zaključevala z apsidno, prislonjeno ob vzhodno steno zvonika. Presenetljive novice pa so se pokazale pri cerkvi Janeza Evangelista, kjer je bilo ugotovljeno, da je velika triladijska stavba v obodnih stenah poznoromanska iz srede ali verjetneje že 2. pol. 13. stol., medtem ko so prizidki mlajši: poznogotski zvonik je iz zač. 16. stol., polkrožno sklenjen presbiterij z zakristijo in triladijsko urejena notranjščina sta iz okoli 1620, zakristijski oratorij pa je iz leta 1784. S temi odkritji se je cerkev J. Evangelista uvrstila med naše pomembnejše poznoromanske stavbne spomenike, saj spada med velike, ravno krite cerkve, katerih tabulate so zaradi velikih razponov nosili leseni stebri, postavljeni v eni ali dveh vrstah in s tem njihove notranjščine delili v dve ali celo tri enako visoke, dvoransko pojmovane ladje. Na Ravnah se je potrdila domneva, da je bila sedanja župna cerkev do l. 1622 opremljena le s strešnim stolpičem in da je šele takrat dobila sedanji zvonik na mestu starejšega oltarnega prostora, s čemer izpada iz skupine naših kornozvoničnih romanskih cerkva.

Tudi vodnika po lenarškem (št. 160) in radgonskem (št. 167) občinskem ozemlju je prispeval isti avtor. Ker opisujeta večji ozemlji, bi bilo zaradi preglednosti dobro, če bi premogla zemljevida z vrisanimi lokacijami opisanih kulturnih spomenikov. Med opombami je opozoriti na očitno ěrkostavsko napako pri opisu cerkve sv. Treh kraljev na strani 24, kjer bi moralo stati: . . . Župljani so ok. leta 1521 pregradili skromnejšo enoladijsko cerkev, omenjeno že l. 1445, po sredini

stoletja pa so se pojavili donatorji . . . in avtorjevo: . . . leta 1521 je prvotna, po tradiciji lesena (?) kapela dobila mašno licenco, . . . V vodniku po radgonskem občinskem ozemlju je pri Apačah na strani 17 omeniti, da je cerkev, ki se l. 1420 omenja kot sedež (vikariatne) župnije, smatrati za prednico sedanje, kar je sicer mišljeno, vendar ni iz teksta jasno razvidno. Oba vodnika sta opremljena z obsežnimi nemškima povzetkoma in bogato ilustrirana.

Poročilo lahko zaključimo z ugotovitvijo, da so se vodniki kljub določenim pomanjkljivostim, ki sem jih omenil že v prejšnjih dveh ocenah, uveljavili kot strokovno večinoma neoporočni razlagalci naše kulturne in naravne dediščine, združeni v serijo 170 zvezkov pa predstavljajo tudi izredno obsežno topografsko gradivo za njeno strokovno in ljubiteljsko poznavanje.

Jože Curk

Tone Ferenc: Fašisti brez krinke. Maribor 1987, str. 518.

Pri mariborski Založbi Obzorja so doslej izšli trije izredno pomembni zborniki o virov o okupaciji in narodnoosvobodilnem boju 1941–1945. Že 1969. je izšel zbornik *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski*. Ta zbornik je z novim naslovom *Poslovilna pisma žrtev za svobodo* še dvakrat izšel. Druga dopolnjena in razširjena izdaja je izšla 1969, tretja dopolnjena in razširjena izdaja, v kateri je objavljenih 274 poslovilnih pisem, pa je izšla 1978. leta. V okviru svoje dobro zasnovane in pomembne zbirke *Documenta et studia historiae recentioris* so Obzorja založila zbornika *Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945* (Maribor 1980) in *Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941–1942* (Maribor 1987). Oba zbornika je pripravil dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik v Inštitutu za novejšo zgodovino in redni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani, ki je najboljši poznavalec okupacijskih sistemov na Slovenskem. O zborniku *Viri za nacistično raznarodovalno politiko* sem poročal v ČZN (letnik 1984, št. 1, str. 156–161). Minilo je že kar precej časa, odkar je izšel zbornik *Fašisti brez krinke*, a zaradi njegove pomembnosti tudi malo zakasnelo poročilo v ČZN ne bo odveč. Zanesljiva je ugotovitev: kot je Ferencov zbornik *Viri o nacistični raznarodovalni politiki* na Slovenskem najpomembnejša zbirka virov o nemški okupaciji na Slovenskem, je zbornik *Fašisti brez krinke* najpomembnejši zbornik o italijanskem okupacijskem sistemu v tistem delu Slovenije, ki ga je dobila Italija po razkosaњу Jugoslavije in Slovenije in ga preuredila v Ljubljansko pokrajino. Ta pokrajina je obsegala večino Dolenjske, večino Notranjske in Ljubljano brez nekaterih predmestnih predelov.

Oba omenjena zbornika je dr. Ferenc pripravil z njemu lastno natančnostjo in s temeljitim poznavanjem problematike. Vendar je med zbornikoma nekaj razlik. V zborniku dokumentov o nacistični raznarodovalni politiki so viri objavljeni v njihovem jeziku; torej v veliki večini v nemškem. Tudi pojasnila k dokumentom je dr. Ferenc napisal v nemščini. V zborniku *Fašisti brez krinke* pa so italijanski dokumenti objavljeni v slovenščini. V zvezi z navedeno razliko moramo upoštevati to, da je že pred zbornikom virov o nacistični raznarodovalni politiki izšla obsežna Ferencova monografija o tej politiki in da je zaradi pomena teme dr. Ferenc pri zasnovi zbornika upošteval uporabnost zbornika zunaj Jugoslavije in s tem seveda tudi načelo, naj bodo viri objavljeni v njihovem jeziku. Objava

italijanskih dokumentov v slovenščini v zborniku *Fašisti brez krinke* bo omogočila lažjo in širšo uporabo objavljenega gradiva, saj gre pri tem zborniku za dokumente, katerih vsebina je zanimiva za širši krog bralcev in tudi aktualna. Dokumenti v zborniku *Fašisti brez krinke* namreč pričajo o dogajanjih, ki jih v zadnjih letih nekateri predvsem v sredstvih javnega obveščanja močno različno tolmačijo, ne da bi se prej seznanili z viri in dejstvi. Zelo koristno pa bi bilo, če bi dokumente objavili še v italijanščini, Ferencovo uvodno razpravo pa v enem od svetovnih jezikov. V zvezi s to razpravo je treba omeniti še eno razliko pri zasnovi omenjenih Ferencovih zbornikov virov. V zborniku dokumentov o nacistični raznarodovalni politiki se je dr. Ferenc omejil na kratek uvod in povedal, da se je odločil prepustiti besedo virom in ne vsiljevati svojih ali drugih ocen. Kljub temu pa sem ob predstavitvi zbornika dokumentov o nacistični raznarodovalni politiki dejal, da bi le bilo dobro, če bi avtor za tuje bralce in raziskovalce vsaj na kratko prikazal cilje in ukrepe nacistične raznarodovalne politike na Slovenskem, boj osvobodilnega gibanja proti ponemčevalnim ukrepom nacistov in polom nacistične raznarodovalne politike.

V zborniku *Fašisti brez krinke* pa je dr. Ferenc poleg uvodne besede objavil obsežno razpravo z naslovom *Italijanski okupacijski sistem v Ljubljanski pokrajini*, ki šteje kar 105 strani. Ravnal je zelo prav, saj je ta razprava bistveno obogatila naše poznavanje okupacijskih sistemov v Sloveniji in zapolnila praznine pri poznavanju okupacijskega sistema v Ljubljanski pokrajini v letih 1941–1943. Vsaj za čas do izida zbornika *Fašisti brez krinke* velja, da je naše zgodovinske dosti manj proučevalo italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini kot nemški okupacijski sistem v tistem delu Slovenije, ki si ga je aprila 1941 prisvojila nacistična Nemčija (slovensko Štajersko, jugoslovansko Koroško, Gorenjsko in del Dolenjske).

V uvodni besedi in v pregledu virov ter literature je dr. Ferenc opozoril na tista splošna dela o okupaciji in NOB, ki obravnavajo tudi italijansko okupacijo in na posebne razprave o tej okupaciji, ki so izšle do izida zbornika *Fašisti brez krinke*. Ocenil je, da je do tedaj najpopolnejši pregled italijanskega okupacijskega sistema v Ljubljanski pokrajini bila razprava dr. Iva Juvančiča *Italijanski okupator v Ljubljani 1941–1943*, ki je bila objavljena 1962. leta (*Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962*, št. 1-2). Med drugim je dr. Ferenc pri literaturi upošteval tudi razpravo, ki jo je objavil 1967. leta italijanski zgodovinar Teodoro Sala o vojaški okupaciji in civilni upravi v Ljubljanski pokrajini 1941–1943.

Spregovoriti je torej treba o razpravi in dokumentih v zborniku *Fašisti brez krinke*. Osnovne značilnosti Ferencove razprave so izredna sistematičnost, preiznost, bogastvo podatkov in pomembni sklepi ter tehtne ugotovitve. Gre za doslej najbolj celovito obravnavo okupacijskega sistema v Ljubljanski pokrajini. Če avtor za popolno pojasnitev kakšnega problema v virih ni našel dovolj podatkov, je to povedal. Razprava ima pet poglavij, četrto poglavje o italijanski civilni upravi in njenem delovanju pa ima osem podpoglavij. Poleg tega poglavja je najobsežnejše zadnje, ki obravnava italijansko vojsko v Ljubljanski pokrajini.

V prvem poglavju avtor obravnava odnose med Jugoslavijo in Italijo 1939–1941 in med drugim ugotavlja, da je pred aprilom 1941 bila fašistična Italija najbližje napadu na Jugoslavijo aprila in maja 1940, o scenariju za italijansko intervencijo v Jugoslaviji pa sta se italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano in vodja ustašev dr. Ante Pavelić pogovarjala že januarja tega leta.

V drugem poglavju avtor opisuje napad na Jugoslavijo in pri tem upošteva območje operacij italijanskih enot in zasedbo jugoslovanskega ozemlja po italijanskih četah. Gre za natančni prikaz načrtov, sil, poteka operacij in zasedbe. Zanimivi so podatki o zelo majhnih izgubah italijanskih enot v aprilski vojni. Ko so v poveljstvu 2. italijanske armade 20. aprila 1941 ugotavljali svoje izgube, so na-

šteli 30 mrtvih, 134 ranjenih in 22 pogrešanih. Prikazu kratkotrajne italijanske vojaške uprave, ki je v južnem delu osrednje Slovenije bila do 18. aprila 1941 in jo je izvajal poveljnik XI. armadnega zbora, sledi poglavje o civilni upravi.

Pri obravnavi oblikovanja Ljubljanske pokrajine dr. Ferenc obravnava nje-ne gospodarske zmogljivosti. Navedeni podatki nazorno potrjujejo to, da Italija ni dobila le manjši, ampak tudi gospodarsko dosti revnejši predel bivše Dravske banovine kot Nemčija. Italija s tem, kar je dobila, seveda ni bila zadovoljna. Nove meje, ki so ločile okupacijska območja in ki jih je določil Hitler, so pretrgale številne človeške, gospodarske, kulturne in druge povezave na Slovenskem. Zaradi nove meje so se pojavili v Ljubljanski pokrajini številni gospodarski problemi, ki jih je seveda občutilo prebivalstvo. Če izvzamemo zaloge lesa, ki jih je bilo v Ljubljanski pokrajini dovolj, je moral italijanski okupator vanjo uvažati industrijske surovine, energijo in tudi živila. Zanimivi so podatki o finančnem stanju Ljubljanske pokrajine. Zelo hvalevredno je, da je dr. Ferenc v svoji razpravi upošteval tudi gospodarsko problematiko. Sicer pa avtor v poglavju o civilni upravi obravnava civilnega komisarja, ki je ob hitri priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji 3. maja 1941 dobil naziv visokega komisarja. Do 15. junija 1943 je bil visoki komisar Emilio Grazioli, zvezni tajnik fašistične stranke za tržaško pokrajino. Sledil mu je general fašistične milice Giuseppe Lombrassa, njega pa je sredi avgusta 1943 zamenjal general vojske Riccardo Moizo. Zanimiva je obravnava upravnega in drugega aparata. Avtor analizira sestavo prvega in drugega sosveta oziroma konzulte. Sosvet, v katerem so bili Slovenci, naj bi bil posvetovalni organ visokega komisarja, a prvi sosvet je imel le 5 sej, drugi, ki je bil imenovan konec maja 1943, pa se ni sestal. Avtor je v poglavju o civilni upravi prikazal nje-no celotno strukturo (okrajne glavarje, župane, občinske komisarje, oborožene oddelke civilne uprave). Med drugim nas avtor natančno seznanj z organizacijo in delovanjem sodstva. Oktobra 1941 je bilo dokončno razmejeno kazensko pravosodje med italijanskim vojaškim sodiščem in slovenskimi civilnimi sodišči. Prvo je obravnavalo politične zadeve, druga pa kriminalna dejanja in civilnopravne zadeve. V začetku novembra 1941 je Mussolini izdal razglas o ustanovitvi posebnega oddelka vojaškega sodišča 2. armade v Ljubljani. Vojaško sodišče v Ljubljani je izreklo 83 smrtnih obsodb, veliko pa dosmrtnih in dolgotrajnih zapornih kazni.

V poglavju o fašistični stranki in njenih organizacijah v Ljubljanski pokrajini ter o njenih prizadevanjih za fasizacijo pokrajine obravnava avtor tudi uvajanje fašističnega korporativizma in pokrajinski korporacijski svet ter ugotavlja, da se fašistične organizacije niso omejevale na organizacijsko in politično dejavnost, ampak so se vključevale v boj proti osvobodilnemu gibanju.

Zelo zanimive in pomembne so ugotovitve dr. Ferenca o italijanskih vojaških enotah v Ljubljanski pokrajini in predvsem o XI. armadnem zboru, ki je bil najpomembnejši dejavnik v boju proti osvobodilnemu gibanju v Ljubljanski pokrajini. Zato mu je avtor v študiji posvetil precej prostora. Fašistična Italija je imela vse od zasedbe v aprilu 1941 do svoje kapitulacije v Ljubljanski pokrajini izredno veliko vojaštva. XI. armadni zbor, ki mu je 1941. in 1942. leta poveljeval hud in krvoločan sovražnik Slovencev Mario Robotti, je imel največ vozakov sredi leta 1942 in aprila 1943, ko so njegovo območje razširili na del hrvaškega ozemlja. Sicer pa je bilo julija 1942 v Ljubljanski pokrajini okrog 65.000 pripadnikov italijanskih oboroženih sil. Vsekakor je pomembno dejstvo, da je XI. armadni zbor, ki je bil operativna enota, usposobljena za bojevanje na frontah, vse do kapitulacije Italije ostal v Ljubljanski pokrajini, četudi bi ga fašistična Italija potrebovala na velikih frontah. Ostal je zaradi osvobodilnega boja slovenskega naroda. Avtor je orisal tudi strahovito nasilje italijanske vojske v času velike italijanske ofenzive proti narodnoosvobodilnim enotam 1942. leta. Glede sporov med ci-

vilno upravo in vojaškim poveljstvom v Ljubljanski pokrajini pa Ferenc sodi, da so imeli glede temeljnih namenov okupacije in mnogih ukrepov proti udeležencem NOB in civilnemu prebivalstvu vojaški in civilni veljaki enaka stališča. Poleg drugih statističnih preglednic, je avtor dodal v poglavju o vojski pregled izgub italijanskih enot, ki so bile velike.

XI. armadni zbor, ki je bil od 19. maja 1942 pristojen za obrambo javnega reda in miru, od 30. maja 1943 pa tudi za njegovo varstvo, je po njegovih podatkih v času od 6. 4. 1941 do 31. 8. 1943 imel tele izgube: 1190 mrtvih, 1974 ranjenih in 285 pogrešanih. Dr. Ferenc sodi na osnovi podatkov v italijanskih virih za prve tri mesece 1943. leta, da so bile izgube XI. armadnega zbora še nekaj večje. Če od navedenih izgub odštejemo zelo majhne izgube iz časa aprilske vojne, vidimo, da so italijanske enote oziroma enote XI. armadnega zbora imele v boju proti partizanom hude izgube.

Navedli smo nekaj podatkov in ugotovitev iz Ferencove razprave o italijanski okupaciji v Ljubljanski pokrajini, da bi vsaj nakazali njeno vsebino, ki v precejšnji meri temelji tudi na dokumentih, ki so objavljeni v najboljšežnejšem delu zbornika (str. 107—456). Razprava olajšuje razumevanje pomena dokumentov, ki so objavljeni v zborniku in ki jih je dr. Ferenc zbral predvsem v tujih, a tudi v domačih arhivih. Za zbornik je izbral 109 dokumentov, ki so objavljeni po časovnem zaporedju njihovega nastanka. Prvi objavljeni dokument je z dne 12. aprila 1941 in zadnji z dne 30. decembra 1942. V zborniku torej ni dokumentov iz leta 1943. Precej dokumentov o vojaških dogajanjih in tudi drugih pa je že bilo objavljenih. Dokumente o vojaških operacijah najdemo v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov in predvsem v VI. delu tega zbornika. Upoštevati pa je treba tudi XIII. del navedenega zbornika.

V Ferencovem zborniku pa so predvsem doslej neobjavljeni dokumenti, ki celovito prikazujejo okupacijski sistem v Ljubljanski pokrajini. Dr. Ferenc v svoj zbornik ni vključil dokumentov iz leta 1943 tudi zato, ker iz tega leta ni na voljo takih dokumentov, ki bi bistveno dopolnili podobo italijanskega okupacijskega sistema v Ljubljanski pokrajini. Predvsem za to leto ni zapisnikov oz. zapiskov sestankov vodilnih italijanskih funkcionarjev v tej pokrajini. Ti zapiski in zapisniki pa so poglavitni del v zborniku objavljenih dokumentov. Gre za zapisnike in zapiske sestankov vodilnih fašističnih funkcionarjev v Ljubljanski pokrajini, zlasti poveljnika XI. armadnega zbora Robottija in visokega komisarja Graziolija s podrejenimi in nadrejenimi v Ljubljanski pokrajini in zunaj nje in sestankov med Graziolijem in Robottijem.

Sicer pa je Tone Ferenc za zbornik izbral take dokumente, ki pričajo o odnosu ljubljanskih vojaških in civilnih oblasti do Slovencev in njihovega osvobodilnega boja, in med drugim tudi o odnosu tedanjega vrhovnega poveljnika italijanske vojske in ministrskega predsednika Benita Mussolinija.

Dr. Ferenc še navaja, da za 1943. leto ni tako pomembnih dokumentov kot so za leti 1941 in 1942, ker je italijanski okupator v 1943. letu v boju proti osvobodilnemu gibanju izvajal take ukrepe, ki jih je uvedel že prej, nekateri zanimivi dokumenti pa so že bili objavljeni. Zaradi navedenega je zbornik Fašisti brez krinke, kar zadeva objavljene dokumente, omejen na leti 1941 in 1942.

Rekli smo, da je v zborniku 109 dokumentov. V številnih opombah k dokumentom (vseh je okoli 1000) pa so poleg pojasnil na osnovi literature še številni povzetki ali odlomki iz drugih dokumentov in opozorila na druge dokumente.

V zborniku objavljeni dokumenti so zelo pomembni za zgodovino NOB, saj so fašistični funkcionarji na svojih sestankih obravnavali probleme, ki jih je povzročil osvobodilni boj in na njih predlagali in sprejemali ukrepe proti Slovincem in njihovem osvobodilnemu boju. Objavljeni dokumenti so zelo pomembni za zgodovino slovenske kolaboracije z italijanskim okupatorjem. Pričajo o tem, kot

je zapisal Ferenc v svoji razpravi, da je bil italijanski okupator v zvezi s ponudbami slovenskih meščanskih reakcionarnih krogov za sodelovanje v oboroženem boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju sprva nezaupljiv, nato omahljiv, nakar je ponudbo 1942. leta sprejel.

Naj še omenimo, da je Ferenc v zbornik zelo smotrno vključil številne dokumentarne fotografije, zemljevide in statistične preglednice. Poleg kazal osebnih in krajevnih imen je pripravil še natančno stvarno kazalo, ki bo raziskovalcem veliko pomenilo. Pri imenskem kazalu pa je tam, kjer je le bilo mogoče, pri Italijanih dodal še osnovne biografske podatke in podatke o njihovih funkcijah.

Če imamo pred seboj oba Ferencova zbornika virov, ki sta izšla pri Založbi Obzorja in ju dovolj pazljivo preučujemo, nam kar ponujata primerjave italijanske okupacije v Ljubljanski pokrajini z nacističnim okupacijskim sistemom v Sloveniji in še druge primerjave. Opozarjata na skupne značilnosti italijanske in nemške okupacije, a tudi na razlike med njima. S tem v zvezi je povsem utemeljena avtorjeva ugotovitev, da sta oba okupatorja, nemški in italijanski, imela isti cilj — uničenje slovenskega naroda kot etnične enote oziroma germanizacijo in italijanizacijo Slovenije. Ferenc je zapisal, da sta bila glavna cilja italijanskega okupatorja poitalijančenje in fašizacija slovenskega naroda, a da je italijanski okupator to hotel doseči po daljši in fizično manj kruti metodi kot nacistični okupator ponemčenje slovenskega ozemlja. Če bi zmagali, bi fašisti svojo metodo pri poitalijančevanju seveda spremenili. Zelo krute metode pa je italijanski okupator uporabljal v boju proti osvobodilnemu gibanju.

Naj omenimo še nekaj razlik med italijanskim in nemškim okupacijskim sistemom. V celoti je italijanska zasedba aprila 1941 le pomenila manjšo cezuro kot na ozemlju, ki ga je okupirala Nemčija. Italijanski okupator je, kolikor je to dovoljevala nemško-italijanska meja na slovenskem ozemlju, ohranil staro upravno razdelitev. Seveda je tudi v upravi marsikaj spremenil in dodal ter med drugim ukinitel občinsko samoupravo. Nemški okupator je ravnal drugače. Italijanski okupator je že 1941. sprejel kolaboracijo dela slovenske buržoazije in po oklevanju tudi sodelovanje slovenskih nasprotnikov NOG v boju proti njemu, o čemer pričata sosvet in Prostovoljna protikomunistična milica. Nemški okupator 1941 na kakšno slovensko kolaboracijo ni niti pomislil in je šele kasneje postopoma spreminjal svoje stališče do nje, najmanj pa na Spodnjem Štajerskem. Italijanski okupator ni tako kot nemški takoj po začetku okupacije začel izganjati slovenskega prebivalstva. Svoj del slovenskega ozemlja vzhodno od rapalske meje je priključil Italiji. Tudi nemški okupator je že v jeseni 1941 hotel priključiti Spodnjo Štajersko in Gorenjsko svojemu rajhu, a je potem s formalno priključitvijo odlašal in je sploh ni izvedel, dejansko pa je obe pokrajini na raznih področjih bolj temeljito vključeval v nemški rajh in med drugim 1942. leta uvedel vojaško obveznost. V 5. členu ukaza italijanskega kralja o priključitvi Ljubljanske pokrajine Italiji je zapisano, da vojaška služba za slovensko prebivalstvo ne bo obvezna in tudi ni bila. Hitler je za šefa civilne uprave v severni Sloveniji postavil najvišja funkcionarja nacistične stranke v sosednjih pokrajinah. Tako je ravnal tudi Mussolini, ko je postavil za visokega komisarja v Ljubljanski pokrajini Graziolija.

Poročilo o zborniku Fašisti brez krinke naj zaključimo takole: pri tem zborniku gre za izredno dobro razpravo in dobro pripravljeno objavo pomembnih dokumentov. Za zbornik Fašisti brez krinke moramo dr. Ferencu čestitati. Moramo mu biti hvaležni za njegovo prizadevnost, a hkrati dati priznanje tudi Založbi Obzorja, ki je zbornik dala na svetlo.

Milan Ževart

Bruno Hartman: Rudolf Maister, Partizanska knjiga, Ljubljana 1989, 216 str.

Ob proslavljanju 70-letnice bojev za slovensko severno mejo se je od leta 1987 do 1989 predvsem v Mariboru razvijala obsežna in uspešna kulturna dejavnost. Maribor je dobil spomenik slovenskemu generalu in pesniku Rudolfu Maistru, izšel je zbornik *Boj za Maribor 1918—1919*, tri kulturne ustanove so pripravile občasne razstave o generalu Maistru oziroma o bojih za slovensko severno mejo, na Zavrhu je bila odkrita spominska plošča in odprta stalna razstava o generalu Maistru, ljubljanska televizija je posnela film o Maistrovem prevzemu oblasti in o razorožitvi zelene garde, v Mariboru je bila osrednja slovenska proslava v spomin na boj za severno mejo in za konec je v zbirki *Znameniti Slovenci* izšla še monografija dr. Bruna Hartmana *Rudolf Maister*.

Dr. Hartman je v monografiji opisal Maistrov rod in njegovo življenje od otroških let do smrti, ocenil njegovo civilno in vojaško delo ter njegov pomen za slovensko književnost in zgodovino. Po vsebini lahko monografijo razdelimo na štiri dele. Na začetku je avtor predstavil Maistrovo zunanost — njegovo podobo, nato je nadrobno opisal njegove starše, bližnje sorodnike in njegovo mladost. V drugem delu je opisal Maistrovo delovanje na kulturnem področju. Bil je pesnik, slikar, mentor mladim pesnikom ter zbiralec in velik ljubitelj knjig. Seveda je avtor pri kulturnem delovanju odmeril največ prostora Maistru — pesniku ter njegovima pesniškima zbirkami *Poezije* in *Kitica* mojih. Pri ocenjevanju pesmi avtor ugotavlja, da izenačevanje Maistra pesnika z Maistrom generalom ni na mestu; general Maister je bil predvsem vojak. V tretjem delu opisuje avtor Maistra kot vojaka najprej v avstro-ogrski, nato v slovenski vojski in vojski Kraljevine Srbije, Hrvatov in Slovencev. Temeljito je opisal Maistrovo kazensko premestitev iz Maribora v Gradec, sodno preiskavo in njegovo vrnitev v Maribor, kjer je kot major dočakal razpad Avstro-Ogrske. Zatem je opisal Maistrov prevzem vojaške oblasti v Mariboru, utrjevanje te oblasti z odločnim nastopom proti mariborskim Nemcem in njihovi zeleni gardi, nato pa še proti nemško usmerjenim delavcem, ki so pod vplivom socialne demokracije sodelovali z mariborskimi Nemci. Opisal je zasedanje meje na Štajerskem, sodelovanje v bojih na Koroškem, kjer je bil med drugim poveljnik Labotskega odreda, njegovo delovanje v pripravah na plebiscit, vodstvo razmejitvene komisije proti Italiji in njegovo predčasno upokojitev leta 1923, ko je bil star šele 49 let. V četrtem delu je dr. Hartman opisal delovanje generala Maistra po upokojitvi v Mariboru, zbiranje gradiva in pripravlanje spominskih člankov, poskus združenja kulturnih delavcev, organiziranje narodnoobrambnih skupin, njegovo smrt in veličasten pogreb, ko mu je slovenski narod izrazil spoštovanje in zahvalo za njegovo delo. Na koncu je avtor ocenil delo generala Maistra in zapisal svoje poglede na odnos politikov do generala in do bojev za slovensko severno mejo ter navedel še osnovno literaturo.

Pri pripravi monografije je prišlo do tiskarskih, a tudi do drugih napak. Nekaj teh napak bom navedel: stran 103 — Narodni svet v Zagrebu (Narodno vijeće) ni bil ustanovljen 12. oktobra 1918, ampak 5. oziroma 6. oktobra, 8. oktobra pa se mu je priključila še Hrvatsko-srbska koalicija, tedaj najmočnejša stranka na Hrvatskem. Stran 104 — Predsednik Narodne vlade SHS v Ljubljani Josip Pogačnik ni bil doktor. Kadar piše dr. Pogačnik, je mišljen dr. Lovro Pogačnik, poverjenik za narodno obrambo v tej vladi. Stran 105 — Za dr. Antona Korošca ne moremo reči, da je bil »mariborski domačin«. Rojen je bil v Biserjanah pri Sv. Juriju ob Ščavnici (danes Videm). Stran 107 — Razmerja med Nemci in Slovenci po številu prebivalstva leta 1910 ni raziskoval Franjo Kramberger, ampak dr. Fran Kovačič. Stran 108 — Ko je občinski svet 30. oktobra 1918 sprejel sklep, da je Maribor z okolico sestavni del nove države Nemške Avstrije, predstavniki maribor-

skih socialnih demokratov niso bili navzoči. Udeležili so se še svečane seje občinskega sveta 12. novembra 1918 ob proslavi razglasitve Nemške Avstrije za republiko. Stran 145 — Trditvev »zelena garda je bila razorožena, žrtev ni bilo« ni točna, saj je bil smrtno ranjen poročnik Emil Gugel. Stran 160 — Predstavnik ameriške študijske komisije, ki so delovali na Dunaju, je pri ogledu meje na odseku med Radgono in Špiljem s slovenske strani spremljal le general Maister s prevajalcem. Zastopnikov ljubljanske Narodne vlade ni bilo zraven. Stran 161 — Podpolkovnik Sherman Miles se v Maribor in nato na Koroško ni podal z dvema članoma komisije, ampak s tremi. Ko je na Koroškem član komisije dr. Robert Kerner zagovarjal za Slovence ugodnejšo razmejitveno črto, je imel proti sebi kar tri člane, ki so sprejeli predlog Nemške Avstrije — razmejitveno črto na Karavankah. Stran 169 — Zahtevo za slovensko severno mejo na mirovnih pogajanjih v Parizu je jugoslovanska delegacija 20. maja 1919 zmanjšala (spremenila) pri Lučanah in ne pri Lučah.

Ne morem se povsem strinjati z nekaterimi avtorjevimi trditvami in ocenami. Na strani 8 trdi: »Generacije mladih Slovencev o njem (generalu Maistru) niso slišale nič. Toda vnemi nekdanjih Maistrovih borcev, da osvetlijo lik svojega poveljnika, preden ležejo v grob, zgodovinski vedi in porastu nazorske strpnosti se je v zadnjih dveh desetletjih zlagoma posrečilo osebnost generala Rudolfa Maistra in njegov delež pri oblikovanju slovenske in jugoslovanske državnosti postaviti na svetlo.« Res je, da ob 40-letnici politiki niso bili naklonjeni generalu Maistru, da niso bili za postavitev spomenika samo generalu (borcem pa ne) in da so preprečili izdajo zbornika. Ne strinjam pa se s trditvijo, da je prišlo do večjih sprememb v mišljenju pred dvajsetimi leti oziroma v zadnjih dvajsetih letih, vsaj proslavljanja ob 10-letnicah ne pokažejo sprememb. Ob vseh desetletnicah bojev, razen leta 1948 (informbiro), so bile v Mariboru proslave. Pri okrajnem odboru Zveze borcev NOV Maribor je bila organizirana sekcija borcev za severno mejo (Maistrovih borcev) in je že leta 1956 začela pripravljati proslavo 40-letnice bojev. Ob proslavljanju leta 1958 so odkrili spomenik borcem za severno mejo, borcem so podelili spomenice, na stalni razstavi Muzeja narodne osvoboditve Maribor, ki je bila odprta tega leta, so prikazovali tudi boj za slovensko severno mejo; za proslavo 40-letnice bojev so v tem muzeju pripravili še tematsko razstavo Boj za Maribor in štajersko Podravje 1918—1919. Tako je vsaj mladina s širšega mariborskega območja, ki je tedaj v velikem številu prihajala v muzej, slišala o generalu Maistru in o bojih za severno mejo. Borci pa so bili zelo razočarani, da ni izšel zbornik. Razpravo Lojzeta Udeta, najpomembnejšo razpravo iz tega zbornika, so že leta 1961 objavili v Zgodovinskem časopisu in s tem napako vsaj delno popravili.

Leta 1966 je bila ustanovljena Zveza prostovoljcev borcev za severno mejo 1918—1919, tokrat že na republiški ravni. Takoj je začela s pripravami na proslavo ob 50-letnici bojev. Leta 1968 so pripravili na Trgu svobode v Mariboru veliko proslavo v spomin na boje za severno mejo. Slavnostni govornik je bil dr. France Hočevar, podpredsednik izvršnega sveta skupščine SR Slovenije. V avlo Skupščine občine Maribor so zopet postavili doprsni kip generala Rudolfa Maistra, borci so v časniku Večer objavili spomine, ki so jih večino napisali že pred desetimi leti za zbornik. Muzej narodne osvoboditve Maribor je s sodelovanjem Pokrajinskega arhiva pripravil razstavo Boj za Maribor in severno mejo na območju štajerskega obmejnega poveljstva 1918—1919 in nato z njo gostoval po vseh večjih krajih severovzhodne Slovenije, postavil pa jo je tudi v Ljubljani in Kranju.

Živahna dejavnost se je razvila tudi ob 60-letnici bojev. Skupščina občine Maribor je mariborski občinski organizaciji Zveze prostovoljcev — borcev za severno mejo 1918—1919 podelila domicil, na zborovanju zgodovinarjev v Mariboru so en dan namenili bojem za severno mejo, izšel je Spominski zbornik ob 60-le-

tnici bojov za severno slovensko mejo 1918—1919. Neprijetno presenečenje pa je bil prenos Maistrovega doprsnega kipa iz stavbe skupščine občine Maribor v Šentilj, kar ne potrjuje avtorjeve trditve, da se je miselnost politikov v zadnjih dvajsetih letih spreminjala.

Iz vsega naštetega vidimo, da v odnosu do generala Maistra in do borcev za severno mejo ni prišlo do bistvenih sprememb v zadnjih dvajsetih letih, ampak šele v zadnjih petih letih. Borci so z vztrajnostjo že v petdesetih in šestdesetih letih dosegli toliko kot v sedemdesetih, niso pa dosegli vsega, kar so želeli. Njihova največja želja — spomenik generalu Maistru v Mariboru — se je uresničila šele ob proslavljanju sedemdesetletnice bojov. Očitke, ki jih dr. Hartman usmerja na nekatere mariborske povojne komunistične veljake (str. 9), bi moral usmeriti v Ljubljano, od koder je Maribor dobival navodila.

Veliko dela je dr. Hartman vložil v zbiranje gradiva, ki ga hranijo različni arhivi doma in v tujini. Nove dokumente in podatke je odkril tudi v arhivih na Dunaju in v Beogradu ter pri Maistrovih sorodnikih. Ti dokumenti so mu omogočili izpopolniti Maistrov življenjepis v mladih letih, a še zlasti v avstro-ogrski vojski. Na nekaj mestih je avtor korigiral dosedanje zapise o generalovem življenju. Pri vseh dosedanjih življenjepisih generala Maistra je bilo najslabše opisano njegovo delovanje na Koroškem. Sam general, ki je poleg knjige o bojih na Štajerskem napovedal tudi knjigo o bojih na Koroškem, je za Koroško napisal le članek Prvo poglavje koroškega plebiscita. Zaradi pomanjkanja virov tudi dr. Hartman ni mogel dogajanj na Koroškem bolj temeljito obdelati. Dobro pa je opisal generala Maistra in ocenil njegov pomen pri dogodkih, za katere je imel na voljo dovolj primernih virov.

General Maister je dobil za svoje delo že veliko priznanj. Priznava ga zgodovina, njegovo ime nosi šola, nanj spominjajo spomeniki in spominske plošče ter imena ulic in trgov po vsej Sloveniji. Po zaslugi dr. Bruna Hartmana se je sedaj pridružil tistim izbrancem, ki so postali »znameniti Slovenci«.

Naj oceno sklenem z mnenjem, ki ga je o monografiji zapisal avtor: »Pričujoče delo skuša z upoštevanjem nekih pred kratkim odkritih dokumentov dopolniti podobo generala Rudolfa Maistra, do kakršne sta se dokopali zgodovinska in literarnozgodovinska veda.«

Lojze Penič

PETER KOS, The Monetary Circulation in the Southeastern alpine Region ca. 300BC-AD 1000 — Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp 300. pr. n. št.—1000; Situla 24, Ljubljana 1986, 263 strani, 10 tabel, več grafikonov in zemljevidov

Avtor vodi zdaj numizmatični kabinet v Narodnem muzeju v Ljubljani. Bil je sodelavec mnogih izkopavanj in skupaj z Aleksandrom Jeločnikom je postavil tudi numizmatični zbirki v celjskem in ptujskem muzeju. Vsekakor je danes že gotovo eno najbolj opaznih, tudi v tujini veljavnih imen slovenske antične arheologije. Specializiral se je za področje, ki še prav posebej zahteva vztrajnega in vestnega dela, a tudi za področje, ki tako vztrajno delo tudi bogato povrne. Kos je to stopnjo zdaj dosegel. Več let je delal na katalogu novcev starega in zgodnjega srednjega veka, ki so jih našli do leta 1983 v Sloveniji. Ta katalog je zdaj tudi že izšel v Mainzu (Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien,

1989). Tak katalog uvršča Slovenijo med ne posebno številno skupino dežel, ki tako obdelavo že premorejo, po drugi strani pa tak katalog omogoča vrsto zgodovinskih sklepov. In te sklepe je avtor objavil v Ljubljani, v razpravi, ki o njej poročam. Gotovo je za navadno knjižno poročilo več kot tri leta po izidu knjige pozno. Ni pa pozno za prikaz mesta, ki gre razpravi v raziskovanju najstarejše preteklosti Slovenije in še posebej slovenske Štajerske ter Ptuja.

Razprava, ki je namenjena povsem za strokovno delo, prikaže značilnosti posameznih valut in naniza zgodovinske sklepe po časovnem zaporedju. Začne s prikazom noriškega denarja. Celeia je bila eno od središč obtoka vzhodnonoriških kovancev. Sledi obravnava rimskih novcev iz časa republike. Ti so bili dolgo v rabi, še vse 1. stol. n. št. Ko je govor o julijskoklavdijskem času, naniza avtor nekaj zelo pomembnih podatkov in domnev o času nastanka naselbine mestnega značaja v Emoni, Celeiji in Poetovionii. Sodeč po novcih je postala poslednja velika (tudi vojaški tabor?) šele ob panonsko-dalmatinskem uporu v letih 6—9 n. št. V letih pred tem dogodkom je namreč znatno več denarja kot v Poetovionii krožilo in v Celeiji in v Emoni. Potem so si vrednosti denarja v obtoku kratek čas blizu skupaj s tem, da Celeia do leta 40 za Emono in Poetoviono zelo zaostane, Poetoviona pa ima od vseh mest največ klavdijskega denarja.

Veliko je bilo denarja v vseh mestih v 80-tih letih, po letu 100 je zaostala Emona in Nevidodunum. Prednost Poetovione pa je postala bolj in bolj izrazita. Markomanske vojske v drugem stoletju so povzročile pōvsod povečanje obtoka denarja, zdi pa se, da se na številu znanih zakladnih najdb niso prav posebej odrazile.

V 3. stoletju so bile vrednosti najdenega denarja iz vseh ostalih mest na Slovenskem zelo blizu skupaj, le v Emoni je bilo število novcev v začetku stoletja izrazito nizko, v Poetovionii med leti 259 in 280 pa izrazito visoko. Važno je, da avtor primerja krivulje tudi na širšem srednjeevropskem prostoru in da, ko govori o Poetovionii, obravnava posebej levi in posebej desni breg. Nekaj zakladnih najdb z našega ozemlja je moč zelo izrazito povezati s smermi sovražnih vdorov. Novci kažejo, da je desetletje med 250 in 260 za naše sedanje ozemlje pomenilo težko preizkušnjo.

Krivulje 4. stoletja kažejo velik promet v desetletjih 330—350 v Nevidodunumu in dejstvo, da je okrog leta 378 Emona po obsegu znanih novcev dohitela Poetoviono. Posebej je govor o obtoku novcev v območju kraških zapor — Claustra Alpium Iuliarum — kjer novci narekujejo nekaj spremenjeno branje pisnih virov.

Konec obtoka rimskega denarja v naših krajih zahteva več med seboj dobro preverjenih sklepanj. Videti je usoden vpliv Alarihovih vojaških operacij in puštošenj. V razpravi so posebej obravnavane tudi poznoantične utrjene postojanke. Novci opozarjajo, da so se na nekatere ljudje zatekali že v 60-tih letih 3. stoletja. Večji dotok denarja na nekatere od teh postojank v določenem času utegne opozarjati, da so bile tedaj obrambno bolj pripravljene, ker so utegnile biti tudi bolj ogrožene. V Emoni in Celeiji se vrsta rimskih novcev pretrga v letih 408—422, v Poetovionii in Flaviji Solvi pa kako desetletje prej.

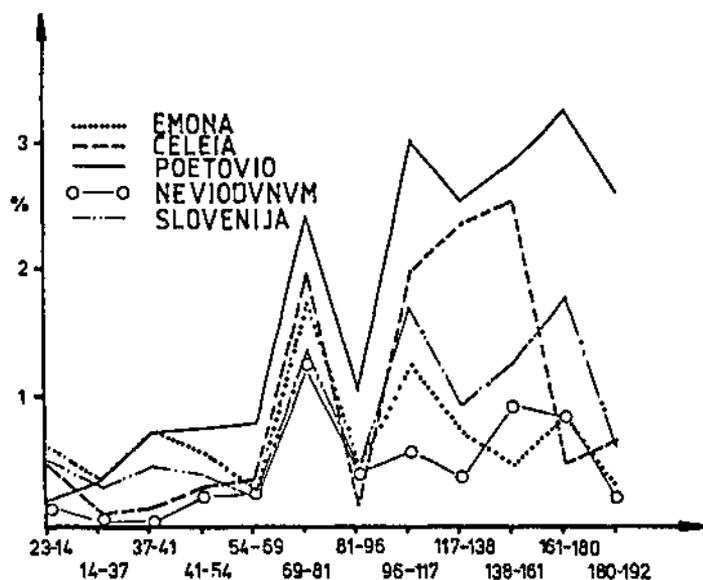
Naposled razprava obravnava še posamezne novce 6. stoletja in zgodnjerednjeveške novce, bizantinskega, vzhodnogotskega, langobardskega in arabskega kova. Ti novci dovoljujejo sklepati komaj kaj drugega kot to, da je bilo moč v posameznih enklavah v vzhodnih Alpah preživeti tudi najtežje čase in nobene spremembe niso uničile določenega minimalnega pretoka dobrin in stika s svetom.

Že ta površni povzetek zadosti priča o vrednosti razprave. V naših krajih je bilo torej že v zadnjih stoletjih pred n. št. v veljavi denarno gospodarstvo in v obtoku novci z imenom vladarja, novci, ki jim je moč (včasih zelo točno) določiti kraj in čas kovanja pa tudi vrednost. To so podatki, katerih izpoved je primerljiva z izpovedjo pisnih virov in ki po eksaktnosti daleč presegajo druge arheološke

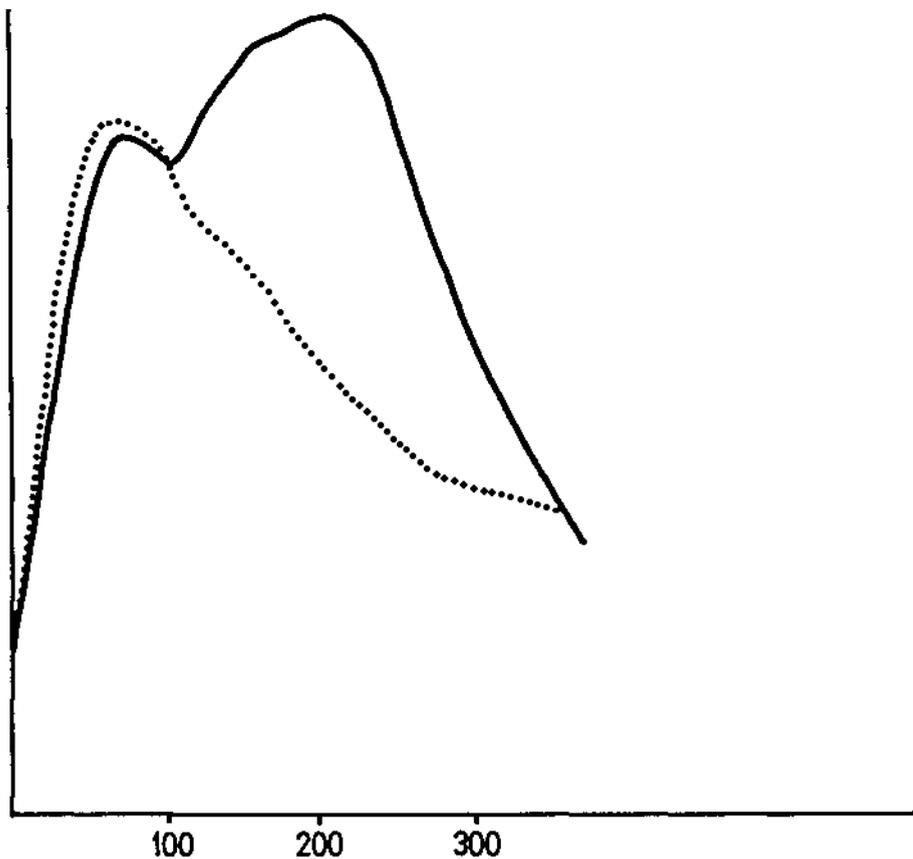
vire v trenutku, ko poznamo celotno ohranjeno gradivo ozir. gradivo v takih množinah, da dovoljuje zaokrožena sklepanja in verjetnostne račune.

Res je, da ima tudi novce kot arheološki vir svoje pomanjkljivosti: Novce 4. stoletja pred Kr. gotovo ni isto kot novce v poznorimskem času. Množina denarja v poznorimski utrdbi, pripravljena za (vse bolj inflatorne) plače vojakov, ni isto, kot so bili srebrniki na mizah celejske tržnice. Večja rušenja v določenem mestnem predelu, ki so jih nanagroma popravili, so nam zapustila v tleh bogate plasti z najrazličnejšimi odpadki, tudi mnogimi novci, ko so jih na hitro poravnali in pokrili z novimi tlaki. Dolga obdobja mirnega razvoja so zapustila lahko manj sledov, saj so smeti prebrali in skrbno odstranili z območja bivališč. Vse to morajo verjetnostni računi z množinami gradiv upoštevati. Knjiga, ki o njej govorim, je — kot bomo brž videli — prehodila v fazah priprave rokopisa tudi to pot. Mislim pa, da bi moral avtor to še posebej omeniti. Delo je res da namenjeno strokovnjaku. Nikakor pa ne bo služilo le specialistu, ki v potankosti pozna metodo numizmatikovega dela. Zato bi nekaj dodatnih pojasnil o moči in mejah vira ne bilo odveč.

A kljub temu smo dobili z razpravo Petra Kosa vsi preučevalci stare zgodovine zelo pomemben priročnik, odlično, vsestransko zanesljivo interpretacijo važnega vira. Kako je interpretacija zanesljiva, naj opozori le primerjava ene same krivulje-grafikona, ki prikazuje primerjavo ekonomske moči lokalitet na jugovzhodnoalpskem prostoru (tab. 11, str. 72 P. Kos) (a), s slično krivuljo (b) količin predmetov vsakdanje rabe v Emoni in Poetovionu, ki sem jo pripravila v preteklem letu na osnovi obsežnih verjetnostnih računov in datiranj najrazličnejšega arheološkega gradiva z (objavljenih) izkopavanj v obeh mestih. Prepričljiv je tudi rezultat, ki kaže, da je bilo na Ptuju na desnem bregu, razen v tretjem stoletju, zgubljenih (in torej tudi v obtoku) vselej več novcev, kot na levem, čeprav so bile na levem bregu sodobno raziskane večje površine in je torej raziskovanju dostopen večji odstotek gradiva. Na levem bregu je bil pač — tudi po novcih sodeč — na osnovi napisov in značaja stavb domnevani sedež povezav mesta s cesarsko upravo.

a) P. Kos: Ekonomska moč lokalitet na jugovzhodnoalpskem prostoru

b) I. Mikl Curk: Količina datiranih predmetov vsaždanje rabe v Emoni in Poetovion

Zaradi vsega tega in verjetno še marsičesa drugega bo moral imeti pri roki razpravo Petra Kosa vsak, ki se kakorkoli ukvarja s staro zgodovino naših krajev.

Iva Mikl Curk

Petnajst let Goriškega letnika

Ko je leta 1974 izšla prva številka Goriškega letnika, so ga pospremile na pot želje mnogih primorskih kulturnih in znanstvenih delavcev. Te želje je strnil v uvodni besedi dr. Branko Marušič, takratni ravnatelj Goriškega muzeja, ki mu gre zasluga za izdajo tega glasila. Poimenovali so ga po almanahu »Goriški letnik za čitatelje vsacega stanu«, ki se je rodil leta 1863 in naj bi kot vsakoletni zbornik prinašal literarna in poljudnoznanstvena dela ter koledarske prispevke. Novo glasilo pa je izšlo samo enkrat in vse do leta 1974 je bilo čutiti vrzel, ki naj bi jo zapolnila periodika z domoznanskim značajem, odprta za dognanja s področij zemljepisa, zgodovine, etnologije, arheologije, umetnostne zgodovine, glasbene zgodovine in tako naprej. Resda so v razponu 110 let izhajala različna slovenska glasila, vendar ne na ravni in z razgledom, kot si ga je začrtal Goriški letnik. Da je na Primorskem obstojala potreba po glasilu z znanstvenim profilom, je opozorilo že zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Mariboru leta 1947; takrat je bil tudi sprejet sklep o njegovi ustanovitvi.

Kot zbornik Goriškega muzeja se je Goriški letnik na poti do danes posvečal družboslovnim in prirodoslovnim panogam, sprva v mejah muzeja, pozneje tudi v širšem okviru, tj. z zunanjimi sodelavci, med katerimi je bilo že 1975 več italijanskih avtorjev. Goriški letnik se je že kmalu začel uveljavljati kot pendant glasilu Studii Goriziani in si nasploh zagotovil trdno mesto v kulturnem snovanju na Primorskem.

Če si Goriški letnik ogledujemo po vsebinski plati, ugotovimo, da prevladujejo v njem zgodovinski prispevki, razprave, ki zadevajo politično in kulturno preteklost Slovenske Primorske. Te spremljajo glasilo skozi vse letnike, medtem ko so prispevki s področij arheologije, etnologije, umetnostne zgodovine itd. razkropljeni v posameznih številkah. Uredništvo je v letih 1977/78 zapisalo, da je začrtana vsebinska pestrost takrat precej popustila, objektivne zapreke pa so zavrle tudi »ritem enakomernega periodičnega izhajanja« (B. Marušič). Vendar bržda ni revije, ki ne bi poznala podobnih težav. In čeprav so se pri Goriškem letniku pojavljale tudi še pozneje, lahko v pogledu nazaj zasledimo, da mu ni manjkalo sodelavcev in so zlasti goriški muzealci prispevali vrsto tehtnih razprav. To bi veljalo za izsledke muzejskih raziskovalnih akcij s področij arheologije in etnologije, kakor tudi za umetnostnozgodovinske študije in zgodovinske razprave, med katerimi izstopa aktivnost muzejskega oddelka NOB. Smiselno se GL posveča tudi strokovnim posvetovanjem: tako so bili objavljeni referati s simpozijev o S. Rutarju in M. Verhovcu, z Goriških srečanj 1979 in s posvetovanja Zaton kraške arhitekture 1984. Ne nazadnje velja opozoriti tudi na ocene in poročila, posebej na tista, ki se ukvarjajo s strokovno publicistiko zamejstva (Trst, Videm, Pordeone, Padova). Tudi to pisanje priča o komunikativnosti zbornika.

Zadnja, dvojna številka GL (15/16 za leti 1988/89) kaže na naslovni strani obnovljeno fasado Goriškega muzeja, barokizirani park in baročno fontano. Podoba aktivnosti, ob kateri pa bi si želeli, da bi se še naprej zrcalila tudi v vnemi za muzejsko glasilo. V minulih petnajstih letih si je Goriški letnik pridobil dovolj ugleda; ta naj bi vzpodbujal vse, ki bodo odločali o njegovi bodoči usodi.

Sergej Vrišer

**THE TIMES ATLAS SVETOVNE ZGODOVINE — Oopolnjena izdaja za
Jugoslavijo, CZ in OZS, Ljubljana 1989, 379 str. 1.**

Slovinci in Jugoslovani smo dobili knjigo s področja historične kartografije, katere izid si gre dobro zapomniti. Pomeni namreč prvo jugoslovansko izdajo tovrstnih vrhunskih dosežkov sodobne svetovne historiografije, nekajletni časovni zamik pa ji ne odvzema niti kančka aktualnosti. Nasprotno! Razen obravnave zgodovinskih vsebin dobesedno do včeraj nakazuje v zaključku edine smiselne poti usode našega planeta: Manjšanje prepada med bogatimi in revnimi, razorožitve, ekologija. S presežniki ne bomo zgubljali prostora, dovolj pove podatek, da je med idejnimi očeti Atlasa angleški zgodovinar A. J. Toynbee. Njegov sistem izmenjujočih se velikih civilizacij je rdeča nit v vsebinskem konceptu dela.

Uredniki izvirnika so k sodelovanju pritegnili tako strokovnjake z angleškega govornega področja (VB in Severne Irske, ZDA, Avstralije, Nove Zelandije) kot tudi od drugod (iz Švedske, ZRN ter Izraela). Jugoslovansko izdajo — v slovenskem jeziku — pa je hkrati z osmim, dopolnilnim poglavjem o jugoslovanski zgodovini uredila redakcija domačih izvedencev na čelu z dr. Bogom Grafenauerjem, sodeloval je npr. še dolgoletni direktor zagrebške Sveučilišne naklade Liber in pobudnik sličnih izdajateljskih podvigov Slavko Goldstein.

Prva odlika Atlasa je preglednost vsebin; sedem standardnih ter osmo dopolnilno poglavje je razdeljenih na večje število zaključenih dvostranskih blokov, v katerih so karte, preglednice, statistike in ilustracije arheoloških ali umetnostnih zakladov. Časovni orientaciji je namenjena vzorno sestavljena kronologija najpomembnejših dogajanj od l. 9000—8000 pr. n. š. vse do ustanovitve palestinske države oziroma izvolitve G. Busha za predsednika ZDA. Uporabljamo jo v kombinaciji z registrom in kazalom krajevnih imen. Kratek uvod razlaga enakomernost v obravnavi zgodovinskih preobratov, prostorov, kultur in civilizacij. Atlas je hkrati le posebej pozoren na teme iz zgodovine družbe ter gospodarskega razvoja. Ker pa kulturna in duhovna preteklost nista ravno primerni za kartografsko dokumentacijo, so nekaj načrtovanega gradiva morali z obžalovanjem izpustiti.

Poglavje številka ena je sumarni zbir starejših in najnovejših spoznanj o napredku človeške vrste od učlovečenja do nastanka prvih velikih civilizacij. Že tu zaznamo bodočo raznovrstnost kartografskih postopkov. Med drugimi izstopa prikaz razmer v Afriki ter obeh Amerikah nekako do konca prvega tisočl. n. š. (jezikovna karta Afrike v časovnem razponu od okoli 3000 l. pr. n. š. do okoli 1000 n. š., edinstvena te vrste v prvem pogl.). Tu sta tudi zanimivi Avstralija in Oceanija ter predstavljeno bogastvo arheoloških ostankov v svetu.

Prve visoke kulture so tema drugega poglavja. O časovnem sosledju le-teh govori blok Evrazijski prostor: razcvet mestnih držav ter egiptovski imperij od 3500 do 1200 pr. n. š. Za ilustracijo naselitveno — civilizacijskega vzpona so avtorji uporabili tudi shemo razvoja pisav od Krete do Kitajske (piktogrami — klinopis — hieroglifi — linearne pisave). Učinkovit kartografski prijem so različne ozemeljske projekcije, saj so karte glede na namen lahko orientirane na katerokoli stran neba. Tako je dosežena mnogo lepša preglednost historičnih sprememb na določenem prostoru (npr. dvostranska karta Mezopotamije) ali tudi le geografska razprostranjenost (dolina Nila od prvega katarakta do delte). Pri stari kitajski kulturi preseneča obilje arheoloških najdišč do l. tisočl. pr. n. š., kar velja tudi za Indijo. Novost sta tlorisa mest Harappa in Mohenjo — Daro, središč tisočletne kulture, ki jo nato sredi 2. tisočl. pr. n. š. zrušijo vdirajoči Arijci. Glede na Balkanski polotok je najzanimivejši blok tukaj vsekakor Sredozemlje v 3. in 2. tisočl. pr. n. š.

Sledi poglavje Klasične evrazijske visoke kulture, uvaja ga prikaz gospodarskih — trgovskih, kulturnih ter verskih stikov na širokem področju Evrazije od srede 1. tisočl. pr. n. š. naprej. Za blok Razmah grške kulture je značilna karta krajevnega izvora starogrških mislecev, umetnikov in zdravnikov z vidno dominacijo Aten. Helenističnemu svetu in Perzijski svetovni državi so skupne velike panoramske karte mejā držav ter vojnih pohodov. Združitev kitajskih fevdalnih pokrajin in začetek postopne ekspanzije v prvih stoletjih n. š. ponazarja med drugim demografska karta na podlagi štetja prebivalstva iz l. 2 n. š. Na indijski podcelini se od helenizma naprej kar pol tisočletja prepletajo vplivi indijskega, kitajskega, srednjeazijskega ter grško-rimskega kulturnega kroga. Ozemeljsko velike države tod vzdržujejo močne stike z vzhodom in zahodom (tudi pomorske), razvidne iz karte trgovskih poti.

Ljudstva severne Evrope in evropske kovinske kulture so ponazorjeni jezikovno, po smereh selitev ter z arheološko karto. Zgodnje rimsko obdobje govori o krepitvi in naposled primatu Rima na Apeninskem polotoku, zato je dobrodošla karta razdelitve na številne mestne državice. Naslednja dva bloka vsestransko obdelata rimski imperij. Blok o napredku krščanstva do l. 600 in meništvu je prijetno presenečenje, saj vsebuje še pojave herezij, tako značilnih za ta čas. Poglavje zaključuje sestavek Kriza klasičnega sveta z veliko karto preseljevanja ter vdiranja centralnoazijskih nomadov na prostor od Pirenejskega do Korejskega polotoka.

S četrtem poglavjem Svet je razdrobljen se začno obsežnejše vsebinske celote. V časovnem okviru od okoli 500 do konca 15. st. je precej vsebine odmerjene Evropi, čeprav se v uvodu poglavja poudarja inferiornost tedanje Evrope v primerjavi z azijskimi, afriškimi ter ameriškimi kulturnimi žarišči. Na našem kontinentu se pač začenja razvoj, ki mu bo v naslednjih stoletjih omogočil postati gibal svetā. Tako je najti na straneh poglavja zelo raznovrstne teme. Selitvam germanskih in slovanskih ljudstev v Evropo sledi pregled usode Židov po diaspori, pa celovit napredek islama po svetu. Klasični blok Razvoj frankovske države od 482 do 814 ima dobro zamišljeno vzporednico v Evrazijskem svetu l. 814 z imperijem Abasidov ter cesarstvom Tang. V 9. in 10. st. pretresajo Evropo napadi Saracenov, skandinavskih ljudstev in Madžarov (tudi karta čezatlantskih pustolovščin Norvežanov!).

Kar na pet kartah imamo ozemeljski razvoj bizantinskega (na straneh 108 ter 134 najdemo tudi »Bizantsko«!) cesarstva do 13. st., nato Kijevsko Rusijo v istem času z zelo pregledno celostransko karto ruskih samostojnih kneževin pred prihodom Mongolov. Tudi naslednji trije bloki — Države v severni in vzhodni Evropi, Nemško cesarstvo ter Okrevanje po razbitju Madžarov — se ukvarjajo s politično oziroma kolonizacijsko zgodovino centralne Evrope do srede 13. st. Pregled evropske zgodovine v visokem srednjem veku zaključujejo investiturni boj, herezije in meništvu ter Fevdalne monarhije zahodne Evrope.

Aziji je posvečenih pet blokov, svoj prostor imajo Kitajska (spet lepo demografsko obdelana!), Mongolski imperij, Indija v okviru delhijskega sultanata, jugovzhodna Azija ter islam na Bližnjem vzhodu in severni Afriki. Za tem pa je zanimiv blok o afriških državah od 900 do 1500, pravzaprav vsestranski prikaz afriške zgodovine do začetka kolonialnih osvajanj. Opozorili bi na karto prometnih smeri prek Sahare, saj šele s to doumemo pomembnost karavanskega križišča Timbuktuja na jugozahodu velike puščave (imel tudi univerzo). S turškim cesarstvom do nastopa Sulejmana Veličastnega se vrnemo spet na evropsko obzorje. Vzhodna Evropa postane v 14. st. začasno gravitacijsko središče kontinenta, tu se utrdijo in stabilizirajo notranje močne države. Dva bloka govorita o evropsko-evrazijski trgovini, denarništvu ter prvih kolonialnih korakih. Tudi predkolumbovska ameriška celina je predstavljena celovito.

Naslov poglavja Naraščajoča vloga Evrope v svetu od 1500 do 1815 seveda ne pomeni hkrati tudi vodilne vloge, ta pride šele z industrijsko revolucijo. Eden najzanimivejših delov poglavja je prvi blok Svet tik pred evropsko ekspanzijo okoli 1500 z več tematikami — razširjenost človeških ras, tedanja evrazijska trgovina, interkontinentalne migracije, obdelovalni načini, verstva ... Evropska kolonialna mrzlica je prikazana v treh klasičnih blokih, posebej pa še rusko ozemeljsko napredovanje in gospodarstvo do dunajskega kongresa. Skozi pet blokov se nato seznanimo z Azijo, islamom ter evropsko kolonizacijo do londonskega sporazuma o Malaji.

Šest naslednjih blokov je posvečenih Evropi do srede 18. st.: ekonomiji, kmetijstvu, reformaciji in protireformaciji od Luthra do vestfalskega miru, kjer se je vredno ustaviti. Najprej pritegne pozornost izredna karta evropskih verskih razmer v l. 1560 z lociranimi skupnostmi heretičnih gibanj, tu je še hugenotska Francija. Domiselno (z osmimi majhnimi kartami) je koncipiran blok Boj za prevlado v Baltskem morju med tamkajšnjimi silami Dansko, Švedsko in Rusijo do konca velike severne vojne z nystadskim mirom 1721. Prav tako priporočamo blok Nastajanje svetovnega gospodarskega sistema 1775 s karto denarnega ovrednotenja izvožno—uvoznih menjav. Nato klasičen zapis o industrijski revoluciji v Veliki Britaniji, za konec pa revolucionarno vrenje v drugi polovici 18. st. ter Napoleonova doba.

Šesto in sedmo poglavje Atlasa ima za tematiko po eno stoletje. Obdobje evropske prevlade 1815 do 1918 najavlja tudi bodoče tekmece, ki bodo zrušili evropsko samozadovoljnost. Evropski razvoj je vsebina prvih petih blokov, razen dveh odličnih primerjalnih kart industrializacije (prva polovica 19. st. in do prve svetovne vojne) so tu demografski ter migracijski procesi. Lepo karto jugovzhodne Evrope je videti v okviru vzpona narodnih gibanj do 1914. Klasični blok združitve Nemčije ter Italije vsebuje tudi karto nemške integracije še z ekonomskega vidika. Vsak, kdor se količkaj zanima za gospodarsko zgodovino, bo nedvomno rad pogledal blok o svetovnem industrijskem napredku v času od 1850 do začetka svetovne recesije 1929. Posebnost tule pa je karta industrializacije Japonske v drugi polovici 19. st. ZDA in Latinski Ameriki so namenjeni štirje bloki, obravnavajoči nastanek in napredek v supersilo do dvajsetih let 20. stoletja. Izdelek zase sta npr. demografska ter ekonomska karta Latinske Amerike. Sploh lahko demografske prikaze označimo kot eno najlepših značilnosti Atlasa. Lasten sestavek imajo Turčija, Rusija, Indija ter Kitajska (spremembe v Burmi), daljnooceanski državi Avstralija in Nova Zelandija.

Predkolonialna in kolonialna Afrika izpostavi med drugim problem suženjstva. Japonsko širjenje ter posodabljanje do 1918 označuje struktura japonske zunanje trgovine. O svetovni kolonialni razdelitvi je govora v treh blokih s poudarkom na britanski dominaciji v Indijskem oceanu, pa ameriške kolonije ter Protikolonialna gibanja 1881 do 1917 — zelo važen blok. Konec poglavja je ponovno klasičen: evropske politične zveze konec 19. st. ter prvi svetovni spopad.

Uvod in poslednje standardno poglavje Nastajanje svetovne enotnosti na kratko označi konec obdobja evropske prevlade, nastaja namreč globalna svetovna kultura. Spremeni se ravnovesje sil: najmočnejši sta ZDA in SZ, za prostor pod soncem si stoje nasproti bogati in revni. Svetovni gospodarski sistem, formiran v času od 1870 do 1914 je začetnik današnje globoke medcelinske soodvisnosti, povezujejo ga komunikacijsko-transportni sistemi, zlasti železniški ter ladijski (o poštnem pa niti besede!). Sledijo teme Oktobrska revolucija, medvojni imperializem in nacionalna gibanja, Kitajska revolucija, japonska zasedba ter razplet po drugi svetovni vojni. Pri političnih problemih medvojnne Evrope opazimo karto politično-ekonomskih migracij. Svetovna kriza je obogatena z uporabno statistiko in analizo ameriških razmer.

Štirje bloki so namenjeni pripravam, poteku ter posledicam druge svetovne vojne, kjer najdemo še hladno vojno, tržaški problem, blokovsko delitev in EGS. Kar šest blokov pa predstavlja povojne dogodke, politične spremembe in ekonomijo neevropskih področij, svetovno dekolonizacijo, nove države v Aziji ter Afriki s prikazom kongoške krize, Bližnji vzhod s poudarkom na libanonski tragediji pa Latinsko Ameriko. Podrobno sta obdelani povojni ekonomiji obeh supersil. Za enega najpomembnejših blokov v Atlasu smatram Hladno vojno in oboroževalne probleme sedanosti, saj analizira največjo trenutno grožnjo sodobnemu svetu — kopičenje orožja, vendar so narejeni že tudi prvi koraki k jedrski razorožitvi. Standardni del Atlasa zaključí tema Razviti in nerazviti svet v osemdesetih letih s kopico statističnih kazalcev.

Kot dodatno, osmo poglavje so Jugoslovanske dežele obdelane malce enosmerno. Teme: Od naselitve na Balkanu do vstopa v krščansko Evropo; Samostojne države od 10. do 12. st.; Začasne širitve srednjeveških držav — tu je podan kratek oris ekonomske podlage srbskega cesarstva, skoraj nič pa ni napisano o gospodarstvu srednjeveške Bosne, Dubrovnika ter Hrvaške; Krepitev tujih oblasti obravnava turške osvojitve, kmečke upore, reformacijo in nasilna preseljevanja; Življenje na razkosanih območjih je lep prikaz ekonomskih, političnih ter migracijskih sprememb od začetka 17. st. do konca terezijanske dobe, poudarjena tudi verska razdelitev; V skupno državo, blok dopolnjujeta dobra statistika ter kronološki pregled; Kraljevina Jugoslavija od 1918 do 1941 z nenavadnim pristopom — kronologijo partijske zgodovine na karti; Jugoslavija v drugi svetovni vojni; SFR Jugoslavija po 1945 — statistična slika ekonomske obnove po vojni in današnje raznolikosti, narodnostna razmerja. Za razliko od prejšnjih poglavij tu zamažan iščemo demografsko karto o številu prebivalstva v kateremkoli obdobju, manj je tudi ekonomskih vsebin, zato pa dobro zasnovani vojna ter povojna zgodovina.

Po kartografskem in tekstovnem delu vsebuje Atlas še seznam uporabljenih virov. Dodatne informacije o geslih, prisotnih v Atlasu najdemo v 40-stranskem registru, za geografsko orientacijo pa je v pomoč kazalo imen, krajev, ljudstev ter dinastij, oboje nepogrešljivo v tako kapitalnem delu. Brez pretiravanja lahko potrdimo, da je tekstovni del enak kartografskemu. Pomanjkljivosti? Če so avtorji namenili železniškemu in ladijskemu prometu pozornost kar večkrat v različnih oblikah, je o poštnem sistemu v Atlasu praznina; vse, kar zremo o pošti je potovalni čas najhitrejše poštne kočije iz Londona v pet angleških mest ter štiri angleška poštna pristanišča. Ne vem, kaj bi bilo to »sladkorni trst«, izraz pa najdemo v tekstu in na kartah vsaj šestkrat.

Novi Atlas svetovne zgodovine je bil kot jugoslovanska izdaja izredno zahtevno delo v vseh pogledih. Avtorji originala so mislili prav na vse, tako recimo ne manjka vrvice za označbo strani, ki smo je pri najnovejših delih kar nekako nevajeni. Od superlativov na ščitnem ovitku bi citiral tega iz »The Geographical Magazine«: »Samo enkrat je treba odpreti Atlas svetovne zgodovine, pa je jasno, kako geografija in kartografija razsvetlita zgodovino.« Bralcem svetujem odpreti Atlas karseda večkrat, saj bodo vsakič našli kaj novega.

Andrej Hozjan,
stažist — raziskovalec, Pedagoška
Fakulteta Maribor

Ocene — Reviews

- Jože Curk: PAVEL BLAZNIK: HISTORIČNA TOPOGRAFIJA SLOVENSKE
ŠTAJERSKE IN JUGOSLOVANSKEGA DELA KOROSKE DO LETA 1500 . 124
The Historical Topography of Slovene Styria and of the Yugoslav Carinthia
till the Year 1500
- Jože Curk: ANA LAVRIČ: VLOGA LJUBLJANSKEGA ŠKOFA HRENA V SLO-
VENSKE LIKOVNI UMETNOSTI — Ljubljana 1988, str. 482 . 128
The Role of the Bishop of Ljubljana Hren in the Slovene Plastic Art. L
- Jože Curk: ZBIRKA VODNIKOV KULTURNI IN NARAVNI SPOMENIKI
SLOVENIJE . 135
Collection of Guides the Cultural and Natural Monuments of Slovenia
- Milan Ževart: TONE FERENC: FAŠISTI BREZ KRINKE. Maribor 1987, str. 518 . 137
Fascists without Masks
- Lojze Penič: BRUNO HARTMAN: RUDOLF MAISTER. Ljubljana 1988, str. 218 . 142
Rudolf Maister
- Iva Mikl-Curk: PETER KOS: DENARNI OBTOK NA PROSTORU JUGO-
VZHODNIH ALP 300 PR. N.ŠT.—1000. Ljubljana 1988, str. 283 . 144
The Monetary Circulation in the Southeastern alpine Region ca. 300 BC—
AD 1000
- Sergej Vrišer: PETNAJST LET GORIŠKEGA LETNIKA. Nova Gorica 1989,
str. 246 . 148
Fifteen Years of the Volume of Gorica
- Andrej Hozjan: THE TIMES ATLAS SVETOVNE ZGODOVINE. Dopolnjena iz-
daja za Jugoslavijo. Ljubljana 1989, str. 379 . 149
The Times Atlas of world history. Supplemented Edition for Yugoslavia

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
26. (61) LETNIK 1990, ZVEZEK 1

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Vladimir Bračič — Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo
Maribor — Založita Založba Obzorja Maribor — Za založbo mag. Marjan Žnidarič — Natisnilo GZP Mariborski tisk,
Maribor, 1990, v nakladi 500 izvodov

ISBN 86-377-0507-3

Po mnenju Republiškega komiteja za kulturo št. 415-78/89 z dne 9. 1. 1990 je knjiga oproščena temeljnega in posebnega
davka od prometa proizvodov.

